

Közép-Európai Közlemények
Történészek, regionalisták és geográfusok folyóirata
V. évfolyam 3-4. szám 2012/No. 18-19.

**Közép-Európai Közlemények
Történések, regionalisták és geográfusok folyóirata**

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Botos Katalin DSc, a Tanácsadó Testület elnöke

A Tanácsadó Testület tagjai:

Buday-Sántha Attila DSc, Pécsi Tudományegyetem
Csáth Magdolna DSc, Kodolányi Főiskola
Horst Haselsteiner akadémikus
Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja
Rechnitzer János, DSc, Széchenyi István egyetem
Süli-Zakar István DSc, Debreceni Egyetem
Tóth József, DSc, Pécsi Tudományegyetem

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – Újvidéki Egyetem
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária, Dsc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. univ. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására
Elnök: Dr. Gulyás László
Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339
HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Rafai Gábor

Nyomda:

Planet Corp. Szolgáltató Kft., Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

A HABSBERG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE

Román tanulmányok

- Suba János:** A Román királyság Nyugati erőrendszere
(történeti-földrajzi vázlat) 5
- Dr. Kókai Sándor:** Román-Bánság demográfiai és etnikai
viszonyainak változása (1910-2002) 15
- Bretter Zoltán:** Átmeneti Románia. A román rendszerváltás történelmi,
kulturális háttere 33
- Miklósné Zakar Andrea:** Konvergáló erdély-percepciók: interetnikus
értelmiségi párbeszéd a térség kontextusában 47
- Juhász Krisztina:** Románia, mint befektetési célterület 63

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

- Keczer Gabriella:** A felsőoktatás finanszírozása a közép-európai
államokban 75
- Varga Anita:** Centrumok és perifériák Dunaújváros kulturális
intézményrendszerének helye a megyei jogú városok között 95

POLITIKAI FÖLDRAJZI ROVAT

- Csüllög Gábor - Gulyás László:** A Román állam területi kialakulásának
története i. középkortól a román királyság kikiáltásáig (1881). 113
- Balizs Dániel – Bajmócy Péter:** A magyarországi és erdélyi városok
etnikai homogenizációjának néhány aspektusa a 20. században. 127

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

- Csüllög Gábor:** A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi
jellemzői 137

FIATAL REGIONALISTÁK

- Imre Gabriella:** A Magyar tőkebefektetések szerepe Kárpátalja
gazdaságában. 147

FIATAL TÖRTÉNÉSZEK

- Takács Gyula:** Krasznajarszk, 1919. augusztus 1–2. 165
- Nagy Lilla:** Nyilvános diplomácia Közép-Kelet Európában. 177

GAZDASÁGTÖRTÉNET

- Kaposi Zoltán:** A herceg Batthyány–Strattmann hitbizomány gazdasági változásai a 20. század első felében 191
- Dr. Schlett András:** Zöld forradalom a szürke zónában.
A taylorista mezőgazdaság útvesztői Magyarországon. 209

HUMÁN ERŐFORRÁS MENEDZSMENT

- Juhász Csilla - Vántus András:** Humánerőforrások elvárás vizsgálata különböző ágazatokban 225

RECENZIÓK

- Bárdi Nándor-Tóth Ágnes:** (2011): Asszimiláció, integráció, szegregáció – Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbség-kutatásban. Ismerteti: Kugler József 241
- Rechnitzer János-Smahó Melinda:** (2011): Területi politika. Ismerteti: Székely Andrea. 245
- Pap Norbert:** (2010): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai- és gazdaságföldrajzi értékelése. Ismerteti: Nagy Miklós Mihál 251

ESEMÉNYEK ÉS KONFERENCIÁK

- Dr. Keczer Gabriella:** Beszámoló a II. Vezetéstudományi Konferenciáról 263

Suba János*

A ROMÁN KIRÁLYSÁG NYUGATI ERŐDRENDSZERE (TÖRTÉNETI-FÖLDRAJZI VÁZLAT)

THE WESTERN LINES OF THE KINGDOM OF ROMANIA

ABSTRACT

In order to enhance the defence of Romania, a line of forts was constructed with the help of French advisors, and British and French funding. Construction of the lines started in 1937 and it fortified the Western border of the country (the one with Hungary). The present paper examines the role of the forts in the state's concept of defence and the connection between the structuring, development and dislocation of the armed forces and the fortifications. The role of the lines was to provide cover for the eventual mobilisation of the Romanian army in the valley of the River Szamos from North and in the valley of the River Maros from South. Running parallel with the border, the lines extended 300 km long from the River Tisza to the River Maros. It was named after King Charles II of Romania. The establishment of the Romanian lines was based on the actual assessment of the state's situation and there were well-founded strategic reasons behind it. Even though the lines never became the venue for armed conflicts, its mere existence had a dissuasive power in the service of Romania's interests.

1. Bevezetés

Az erődítések mindig az adott ország katonaföldrajzi, katona politikai helyzetébe ágyazódnak be, ezért meg kell vizsgálni, hogy az erődítések hogyan illeszkedtek az ország védelmi koncepciójába, milyen kapcsolat alakult ki a hadsereg felépítése, fejlesztése, diszlokációja, stb és az erődítések között.¹ A kisantant országok – Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia – államerődítései, jelentős eltéréseket mutattak a földrajzi, gazdasági, katonai és egyéb feltételek különbözősége szerint.²

2. Az ország katonapolitikai helyzete

Románia, akárcsak a többi kisantant ország, védelme növelése érdekében, tekintélyes ráfordítással a harmincas években erődvonalat épített ki. Mint az első világháborúban győztes antant hatalmak szövetségese, viszonylag erős és harci tapasztalatokat szerzett hadsereggel fejezte be a háborút. Az ország nagyon jelentős területi növekedése miatt a hadsereg feladata egy jelentősen megnövekedett ország védelme lett, gyökeresen megváltozott feltételek között.

* Dr. Suba János (Ph.D), Térképtárvezető, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtár, Budapest.

A hadsereg felszerelése a világháború végén, és azt követően nagyon sokáig vegyes képet mutatott. A felszerelés sokszínűségét, az ebből származó pótlási nehézségeket az akkori katonai szakirodalom, mint a román hadsereg egyik gyengeségét értékelte.³ A hadsereg fejlesztése, korszerűsítése az első világháborút követő időszakban nem következett be. Az ország akkori stratégiai helyzete (komoly fenyegetettség hiánya, erős szövetségesek az egykori antant országok képében, stb.) ezt akkor nem indokolta.

A román királyi hadsereg hadrafoghatóságát továbbá befolyásolta az ország népességének összetétele, a nemzetiségek súlya. (1. sz. táblázat)

1. sz. táblázat: Népesség száma és megoszlása Romániában 1931. évben
Table 1. Sum and distribution of population in romania 1934

Nemzetiség	Romániában		Magyarországtól elszakadt területen	
	Fő	%	Fő	%
Román	13.830.000	73,0	3,288.000	57,0
Magyar	1.680.000	8,8	1,526.000	26,5
Német	885.000	4,4	564.000	9,8
Egyéb	2,630.000	13,8	380.000	6,6
Összesen:	19,025.000	100,0	5,758.000	100,0

Forrás: (RHSZ 1935)

Az erdélyi területeken a nemzetiségek aránya megközelítette a népesség felét, az ilyen magas hányad, ha nemzetiségi feszültségekkel párosul a hadsereg hadrafoghatóságát befolyásoló tényező. A román vezetésnek tehát azzal is számolnia kellett, hogy esetleges kritikus helyzetben, az erdélyi területen belpolitikai nehézségek jelenhetnek meg.

A megnövekedett ország katonaföldrajzi adottságai gyökeresen eltértek a világháború előtti Románia helyzetétől.⁴ Románia határa keleti irányban a Dnyeszterre támaszkodott, mint határfolyóra. Második vonalként a Pruth jöhetett számításba. Mindkét folyó tekintélyes, de nem legyőzhetetlen akadály. A helyzet veszélyességét csak növelte, hogy északi irányból jövő, a Kárpátok vonalával párhuzamos támadás a Dnyeszterre támaszkodó frontot átkarolhatja, védhetetlenné teheti. (Ez egyébként 1944. év augusztusában, a nagy szovjet támadásnál be is következett.)

A nyugati irányban, Erdély, mint hegyvidék természetes akadályként jelentős támaszt jelenthetett. Nem ok nélkül állapította meg az akkori szakmai értékelés, hogy „a trianoni határ felől haladó támadás elé a peremhegységeken túl is terepnehézségek várhatók. Védelemnek csak az Alföld nem kedvez.”⁵ A peremhegységek előtti Alföldre vonatkozott az előző megjegyzés.

Erdély kedvezőbb védhetőségi viszonyait legfeljebb az előzőekben említett nemzetiségi probléma tehetné kérdésessé. Az ország déli határa Bulgáriával szom-

szédos, jórészt a Dunára támaszkodott. A Duna értelemszerűen jelentős akadály, azonban mint éppen az első világháború mutatta, nem legyőzhetetlen, és túlhaladása esetén karnyújtásnyira kerül az ország fővárosa. Az ország területének megközelítően kör formája nem nyújtott az ellenfél számára könnyen levágható területeket, mint ahogy az, Csehszlovákia esetében jelentkezett és az erők belső mozgását, könnyebb átcsoportosítását is egyszerűbbé tette. Ugyanakkor a jelentős akadályt jelentő Kárpátok szinte kettévágták az országot és ez az erőátcsoportosítást erősen, akadályozta annyival is inkább, mert vasút, illetőleg út alig haladt át a hegységen. Ez utóbbi pedig nagy jelentőséggel bírt, mert a fenyegetettség keleti és nyugati irányból (szovjet és magyar) egyaránt jelentkezett.

Románia kapcsolatai a háborús szövetségesekkel katonai téren is erősek maradtak. Különösen a francia kapcsolat volt erős. A francia hatás a román hadsereg harcmódorára is rányomta a bélyegét. Ennek megfelelően a román hadsereg az első világháborút követően a francia módszeres, merev harcmódot vette át minden változás nélkül. Harcászatának alap gondolata, az egyetlen fontos tényezője a tűz volt, a mozgás a tűz továbbvitelére szolgált. A központi vezetés túltengett. A támadás végrehajtása merev, akkor is hézag nélküli tűzrendszert igyekeztek szervezni. A támadási cél egybe esett a tűztámogatás határával. A védelem alapja a hézag nélküli zárótűz.⁶

A hadsereg általános megítéléséeként a korabeli szakirodalom úgy fogalmazott, hogy Románia bő és jó emberanyaga mellett a hadsereg ütőképessége a kívánt mértéket a nagyon vegyes és nagyrészt avult felszerelés folytán nem üti meg. A kiképzési fok és fegyelem jó. Egy elkövetkezendő háborúban azzal lehet számolni, hogy a hadsereg jól megállja a helyét.⁷ Ezt a megítélést a későbbi események igazolták, mert a román hadsereg, ha csak nem került reménytelen helyzetbe, a második világháború során a tőle elvártat teljesítette.

3. A királyi Románia stratégiai helyzetének néhány jellemzője

A királyi Románia stratégiai helyzete nem volt problémamentes, köszönhetően a párizs-környéki békék által kialakított helyzetnek, bekövetkezett területi és népességmozgásoknak.⁸ Románia, mint területileg a vártnál jobban megnövekedett ország, a területeket veszítőkkel szemben értelemszerűen konfliktushelyzetbe került. Románia szempontjából nem barátságos államok körét Szovjetunió, Magyarország és Bulgária alkotta. A feszültségre okot adó területek Besszarábia, Moldva, Bukovina, másirányban Erdély, végezetül pedig Dobrudzsa. Ezen országokkal szemben a megszerzettek megvédése, tehát a védelmi stratégia kialakítása tűnt egyedül alkalmasnak.

Románia védelmi, stratégiai helyzete alkalmat adott az aggodalomra és a gondok az idők folyamán csak növekedtek. Feltételezhető, hogy a román hadsereg stratégiai vezetése a következő megfontolásokat nem kerülhette meg.

Az ország keleti határa a már említett katonai, földrajzi helyzet következtében, különösen egy olyan nagyhatalommal szemben, mint a Szovjetunió, saját erővel

aligha tartható. Erre csak akkor lehetett megalapozott remény, ha Románia mögött jelentős katonai erővel bíró szövetséges áll. Ezzel azonban csak feltételesen, illetőleg egyre kevésbé számolhattak.

Az ország számára létkérdés volt Bukarest és az olajvidék védelme, megtartása. Az adott terület védelme azonban nem tűnt egyszerű feladatnak, különösen a bolgár határ közelségére való tekintettel. Románia katonaföldrajzi adottságai miatt leginkább megvédhető területének Erdély volt tekinthető. A hegyvidék adta lehetőségek egyértelműen kedvezőbb előfeltételeket biztosítottak, mint a Románia sík vidékeire keresztülvihető védelem.

A leginkább keleti és déli irányból feltételezhető veszélyeztetettség a Román hadsereg békebeli dízlokációját is befolyásolta már az 1933-34. években kezdődő kritikus időszakot megelőzően is. (2. sz. táblázat)

2. sz. táblázat: A román hadsereg béke elhelyezése 1934.

Table 2. Peace dislocation of the Romanian Army 1934.

Erdély		Órománia	
Seregtest	Hadműveleti egység	Seregtest	Hadműveleti egység
V. Hdt. Brassó	1. hegyi dd.	I. Hdt. Crajova	2. ho; 3.ho.; 11. ho.;
VI. Hdt. Kolozsvár	16. ho; 17. ho; 2. ho, 2 hegyi dd. 3. hegyi dd.	II. Hdt. Bukarest	4. ho; 9. ho; 10. ho;
VII.Hdt.Nagyszeben	1. ho; 18. ho; 19. ho.	III. Hdt. Kisinyov	12. ho; 15. ho; 21.ho.
		IV. Hdt. Iasi	7. ho; 8. ho; 14. ho;
		IV. Hdt. Brassó	5. ho; 6. ho. 13. ho;

Forrás: (RHSZ 1935)

A fenti táblázat alapján adott időszakban Erdély területén 9 hadműveleti egység, Órománia területén pedig 15 hadműveleti egység nyert béke elhelyezést, a lovas hadosztályok és határvédő erők számításba vétele nélkül.

A hadsereg leginkább veszélyeztetett irányba történő elhelyezése az előzőekből egyértelmű. Az erők előzőek szerinti csoportosítását az is indokolta, hogy a nagyon szegényes vasúti és úti viszonyok miatt Erdélyből Óromániába, illetőleg visszatörténi átcsoportosítás csak nagy erőfeszítéssel és idővesztéssel volt végrehajtható.

Az előző megfontolások alapján a román hadsereg alkalmazására vonatkozó stratégia; megfontolások között feltételezhetően a következőknek adhattak súlyt. A hadsereg alkalmazásának célja elsősorban a védelem, tehát az ország területének megtartása. Támadó célkitűzés minden bizonnyal nem állott a román vezetés szándékában. A védelmet helyezte előtérbe az elsősorban francia hatásra átvett katonai doktrína is és ebben az értelemben, képezték ki a hadsereget. A stratégiai célok között minden bizonnyal nagy súllyal szerepelt az, hogy a keleti és esetleg

déli irányból jövő veszéllyel szemben csoportosítsák a hadsereg nagyobb erőit. A hosszabb ideig történő helytállás lehetősége érdekében minden biztonnal figyelembe vették azt a lehetőséget is, ha a romániai alföld már a túlerővel szemben nem tartható, akkor a hadsereg a Kárpátok vonalára visszahúzódva kíséri meg a további ellenállást.

Az előzőekben vázolt megfontolások azonban azt követelték meg, hogy az ország a nyugati irányból jövő esetleges támadásoknak mindenképpen ellent tudjon állni és így biztosítsa az erdélyi területek bekapcsolását az ország védelmébe. Erdély megvédésére való törekvés hozta magával a határerődítések létrehozását. Az erődítési munkák szükségességének elfogadása és az ország erejét tetemesen igénybevevő erődítési munkálatok megindítása az előzőek szerint feltételezhető stratégiai megfontolások eredménye lehetett.

Románia ugyanis csak az esetben fejthetett ki nagyobb katonai ellenállást keleti és déli irányból jövő támadással szemben, ha e célra a hadsereg – nagyobb részét alkalmazza. A nagyobb erő alkalmazásának pedig előfeltétele volt a nyugati irány minden körülmények között történő és minél kevesebb erővel végrehajtott biztosítása. Ennek a célnak a megvalósításához a határerődítések erőteljesen segíthettek és Románia nem volt abban a helyzetben, hogy ezt a lehetőséget ne használja ki. A határerődítések kisebb erővel voltak védhetők, és ez adhatott lehetőséget a hadsereg nagyobb része más irányú alkalmazásának. Nagy a valószínűsége annak, hogy Románia határerődítéseinek létesítése az előzőekben vázolt és joggal feltételezhető stratégiai megfontolásokkal indult ki.

Az 1930-as évek európai eseményei a hatalmi átrendeződés Romániát is a hadsereg modernizálására és erős fejlesztésére készítették. A felhasznált eszközök és végrehajtott erőfeszítések a Román hadsereget a kritikus 1940. évig jelentős erővé tették.

A magyar katonai felderítés megítélése szerint a román hadsereg jelentős erő; 1939. eleje óta sok külföldi fegyvert kapott; felszerelése mintegy 75 %-a korszerű, a többi használható; jelentős a páncéltörő erő; jó a tüzérségi anyag. A bevethető korszerű harcokocsik száma 340-350; 5-600 az alkalmazható harci repülőgép. A hírszerzés megítélése szerint a hadsereg adott esetben Magyarország ellen jól fog harcolni.⁹ A 2. bécsi döntést megelőző feszültség idején, az 1940. augusztusban felvonult, román hadsereg nagysága és összetétele igazolta az előzőekben összefoglalt megállapítást. Ebben az időszakban a román hadseregnek 33 gyaloghadosztálya, 11 egyéb magas egysége volt, amelyből 18-20 hadosztályt és 8 magasabb egységet tudott Magyarország ellen mozgósítani és mozgósított is.

A román hadsereg a jelzett időszakban, amikor is joggal számolhatott magyar támadással, 3 csoportban vonult fel nyugati határán. Az északi csoport (IV. és VI. hadtest; 8 hadosztály; 3 hegyidandár; 1 lovasdandár; 126 harcokocsi) a Szamos völgyét, a déli csoport (5 hadosztály; 2 lovasdandár; 150 harcokocsi), a Maros völgyét fedezte. A hadsereg tartalék Dés és Kolozsvár területén helyezkedett el. (3 hadosztály; 1 gépesített dandár; 330 repülőgép). Az erős északi és déli csoport létrehozását az tette lehetővé, hogy közöttük húzódott a már időközben jelentősen

kiépített erődvonala, az ún. „Carol-vonal” amely szárnybiztosítást adott és nagy terület védelmét tette lehetővé, viszonylag kis erővel.

Adott esetben tehát az erődvonala megfelelt a stratégiai elképzeléseknek, amely megcélolta az északi és déli irányban az erők összevonását és ehhez támaszkodni tudott a kisebb erővel védhető erődvonala erejére. Ebben a helyzetben a román erődvonala tehát teljesítette feladatát, visszatartó ereje volt és egy sikert ígérő csoportosítás felvételét tette lehetővé a román hadsereg számára a magyar fenyegetés ellen. A román erődvonala telepítése tehát az ország helyzetének valós megítélésére támaszkodott, létesítését megalapozott stratégiai megfontolások indokolták. Ha az erődvonala a fegyveres cselekmények színterévé nem is vált, kritikus időszakban visszatartó erejével szolgálta Románia érdekeit.

3. A határerődítések

A román erődrendszer építése az 1937. évben kezdődött és 1940-ig fokozódó ütemben folytatódott. Az 1937. évben 19, 1938. évben 80, 1939. évben 190 és 1940. ősziéig 320 betonerőd készült el. Az eredeti célkitűzés alapján az erődvonala mintegy 300 km hosszban tervezték a magyar-román határ mellett. Az 1940. évig, tehát a bécsi döntésig a tervezett erődvonálnak csak mintegy 80 km hosszú szakasza készült el. A leginkább kiépítésre került a Nagyvárad – Ottoman, valamint a Szamoskapui és Szinerváraljai szakasz.¹⁰

Nehéz ma már megállapítani, hogy a szakirodalomban mintegy 80 kilométerben meghatározott és kiépített erődlánc is mennyiben volt összefüggő rendszer. Tekintettel arra, hogy egyértelműen ismert a Nagyvárad körüli erődszakasz, továbbá említést érdemel a Szamoskapui szakasz, közben ki nem épített határhossznak is lennie kellett, mert egyébként nem helytálló a 80 km-ben megadott, és az erődök számának is megfelelő erődített szakasz.

Az összefüggő erődlánc még hiányzó részeit tábori erődítésekkel kötötték össze. Az erődvonala tervezett telepítése azt a célt szolgálta, hogy a felvonuló román hadsereg belső szárnyait, egyben az úgynevezett „Körös-kaput”, tehát a kolozsvári irányt védje. A román hadsereg felvonulási területe terv szerint a Szamoskapui (északi szakasz) és a marosmenti (déli szakasz) területek voltak. A köztük lévő szakaszt így tervezték összekötni és megerősíteni az erődvonallal és így biztosítani a hadsereg két része belső szárnyainak védelmét. Ezzel a megoldással az erdélyi terület 3 történelmi bejárata (Maroskapu, Szamoskapu, Köröskapu) teljes egészében fedett lett volna. A román hadsereg előzőek szerint tervezett felvonulása egy esetleges magyar konfliktus esetén, a hadsereg átkaroló csapásának előkészítésére is alkalmas volt. A csapásmérő erők, a leirt felvonulásnak megfelelően, az északi és déli szakaszokból fejthettek volna ki nyomást, és egyben a középső magyar szakasz átkarolására törekedhettek.

Az erődvonallal szemben támasztott további követelmény lehetett, mint minimális elvárás, a határvidék megtartásával, a hadsereg mozgósításának és felvo-

nulásának fedezése. Románia előzőekben már ismertetett stratégiai helyzetéből kiindulva az erődvonallal szemben a maximális elvárás Erdély nyugati irányból történő tartós megvédése lehetett. Abban az esetben ugyanis, ha Romániát keletről és nyugatról érte volna támadás, akkor várhatóan a román alföldről visszavonuló erők a Kárpátok vonalában alakíthattak volna védelmi vonalat, amelynek hátát nyugatról az erődvonalnak kellett volna biztosítania, addig, amíg a hadi helyzetben, esetleges szövetséges beavatkozása segítségével kedvezőbb fordulat nem történik. Ez utóbbi feltételezés természetesen a katasztrófa helyzethez áll közelebb. Az erődök vonala egy szélesebb körben is tervezett védelmi rendszerbe illeszkedett. A védelem teljes felépítésének elemei a következők voltak:

- az erődvonat akadályöve,
- az erődök vonala,
- a tábori erődítések vonala ennek kiépítése csak részlegesen történt meg és ebben a formában legfeljebb az előre gyülekező erők felvételét szolgálhatta volna,
- tüzér figyelő öv (terv szerint páncél alatt, feltételezhetően a Maginot- vonal nagy tüzérségi erődítményeinek mintájára; kijelölésük történt meg, csak néhány készülhetett el),
- a tüzérség vonala,
- második megerősített vonal, illetve erődítmény öv, amely Erdélyt keresztül szelve nagyjából Máramarossziget és Vaskapu között került volna kiépítésre. (Ez csak terv maradt).

A szorosan vett erődvonat (Carol-vonal) kiépítése francia hatás mellett a francia megoldásokat alkalmazva történt meg. Erre jellemző volt, hogy az erődök az ellenség felé általában nem rendelkeztek kilövéssel. Az erődök zömükben tehát előre vakok voltak. Ezzel a megoldással arra törekedtek, hogy az erődöket a szemből érvényesülő ellenséges tűz ne tudja kikapcsolni. Az erőrendszer egyes tagjai, erődői oldalról tüzrel egymást védték és ennek megfelelően a tüzelőállások az erődök oldalában, „fülében” kerültek kiépítésre, így hézagmentes tűzfal, tűzrendszer kiépítésére törekedtek.

Az erődök sűrűségét jelzi, hogy a közöttük lévő távolság általában 250-300 méter volt. Ez a sűrűség az egymást védő oldaltűzet hatásossá tette. A tűzrendszer tervezett feszességét jelzi az is, hogy az erődövhöz tartozó akadályöv minden pontja és az erődök maguk is legkevesebb kétszeres tűzfedezettséggel bírtak. A tűzrendszer erejét alapulvéve a kiépített, illetve tervezett román erődvonat jelentős ellenálló erővel bírt.

Az erődvonat telepítése szinte mindenütt a magyar-román határral párhuzamosan történt. A határtól való távolság mintegy 4-7 km-t tett ki. Az erődvonat tehát szorosan tapadt a határ vonalára.¹¹ A határhoz közeli telepítés a földrajzi adottságok miatt egyben azt is jelentette, hogy az erődöv létesítményei, az erődök sík területen kerültek kiépítésre. Az erődöv így az erdélyi középhegység fedettebb elhelyezést

lehetővé tevő vonulatai előtt, és a Romániához csatolt alföldi területen helyezkedett el. Az erődvonala és terepe így tökéletesen áttekinthető volt és ennek alapján nélkülözte az erődítések fontos tényezőjét, nevezetesen a terephez való simulást, a terep kihasználását. A síkságon nem volt a takarásra kihasználható adottság. Az erődépítésben általánosan elfogadott gyakorlat, ahol a terep erődítésre nem alkalmas, ott területi áldozatok árán is hátrább és megfelelőbb helyre indokolt áthelyezni az építésre tervezett részt. A korabeli szakértő ehhez kapcsolódóan találóan jegyzi meg a következőket: Az erődítés „a terepen rögzített harcászati” groteszkül hatna és nagyon hibás lenne, ha a harcász mindenképpen a legalkalmatlanabb terepen rögzítené a harccselekményt.¹²

A románok a szerencsétlen terepviszonyokat az erődök álcázásával igyekeztek kiegyensúlyozni. Az álcázást, de az erődök védelmét is szolgálta, hogy az erődök ellenség felé eső „vak” oldalát kőhányással, majd erre földréteggel borították. Az erődök így is kiváltak a tájból. Az álcázás így is csak nagyon csekély mértékben segíthetett a kedvezőtlen terepviszonyokból adódó hátrányokon. Egyes erődök álcázása még kedvezőtlen terepen is vezethet sikerre, de az adott esetben nagyon sok építményt, erődöt kellett volna álcázni, amelyek tarlókon, mezőkön települtek, 4-5 méterre a földfelszín fölé nyúltak és természetesen könnyen bemérhető helyzetet foglaltak el. Arról nem is beszélve, hogy az építés egész szakasza alatt magyar oldalról minden részlet nyomom követhető volt. Felfedezett erőd utólagos álcázásának alig lehetett sok értelme.

A sík vidékre történő telepítés mellett vélhetően egy katonai szakmai és egy politikai érv szólhatott. A katonai szakmai érv kapcsolódik az erődrendszer elvi felépítéséhez, kiépíteni tervezett tűzrendszeréhez. Az előzőek alapján láttuk, hogy a tűzrendszer az erődök kölcsönös fedezésére épült fel. Az ilyen oldalirányú támogatásra épülő rendszer nehezebben hozható létre hegyes-dombos erdős területen, éppen a kilövés akadályai miatt. A sík vidék ebből a szempontból kedvezőbb. Ez a mintául vett Maginot-vonal esetében is számos gondot okozott és nem egy esetben a természeti adottságok megváltoztatását szolgáló, nagyon jelentős munkálatokat kívánt. A másik, a politikai oka a határra történő telepítésének a mindenáron való területmegvédés lehetett, presztizs kérdések is szerepet játszhattak. A kedvezőbb területviszonyokat kínáló hegyvidékre történő telepítés az alföldi területek feladását igényelte volna és feltételezhető, hogy a román vezetés ezt mindenáron igyekezett elkerülni. Minden esetre a román erődvonala telepítése viszonylag kedvezőtlen terepadottságokon történt és ez nagymértékben csökkentette volna komoly esetben az erődvonala ellenálló képességét.

A védelem fontossága szerint néhol az erődvonala némi mélységi tagozódást is mutatott. Ilyen tagozódásra nyújtott példát, a Nagyváradot védő szakasz. Általában azonban az erődrendszer vonala jellegű volt, és nélkülözte az állandó erődítés és általában az erődítés alapvető követelményét, a mélységi tagozódást. Ez már a telepítés időszakában is várható gyors és lendületes hadműveletek mellett elengedhetetlen fontosságú volt.

Nehezen elképzelhető, hogy korszerű felszereléssel rendelkező haderő hosszabb időre történő megállítására egy ilyen mélység nélküli erődvonal alkalmas lehetett volna. Ezen csak részben segítettek volna az erődvonal mögött tervezett tábori erődítések, amelyek egyébként is csak meglehetősen szórványosan és hiányosan kerültek kiépítésre. Nyilvánvaló és feltételezhető, hogy a mélységi kiépítést a rendelkezésre álló eszközök, főleg pénzügyi eszközök és munkaerő hiánya tették lehetetlenné. A román erődvonallal megállapítható, hogy annak erőteljes akadályöve a viszonylag tűzerős erődökre épített zárt tűzrendszere nem csekély akadályt jelenthetett volna komoly esetben a támadó számára. Ez még akkor is feltételezhető, hogy az erődvonal gyengeségei gátolhatták volna az erőteljesebb ellenállást. Így az álcázás szempontjából hátrányos síkvidéki elhelyezkedés, az erődvonal mélységének hiánya, a híradó összeköttetés gondjai, a vízellátás megoldatlansága, a megszálló légénység elhelyezésének akadályai valós hátrányokat jelentettek.

Az erődvonallal szemben felvethető kritika ellenére is azonban úgy ítélték meg, hogy a román erődvonal leküzdése, áttörése csak jelentősebb tűzérővel és repülő erőkkel bíró hadsereg számára ígért sikert. Az erődvonal valós próbájára a történelmi körülmények miatt nem került sor. Ezért lehetetlen megítélni, hogy az erődvonal milyen mértékben teljesítette volna a vele szemben támasztott elvárásokat. Az azonban feltételezhető, hogy az erődvonal leküzdése a támadótól jelentős erőfeszítést igényelt volna.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög Gábor: A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. old. 56-61old.
- Román hadszabályzat 1935. Budapest,(kézirat), hn. Én.
- Román hadsereg megítélése 1940, Hadtörténeti levéltár VKF. 2.iratai szám nélkül.
- Suba János: A kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései) IN. „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát- medencében (895-1920) A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Szerk.: Dr.Frisnyák S-Dr.Csihák Gy. Nyíregyháza-Zürich 2004. 205.-215. old.
- Suba János: Erődök védelmi rendszerek a Dráván innen és túl, 1938-1955 között IN. „A Baranyai államhatár a XX. században A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én megtartott nemzetközi konferencia előadásai. Bp. 2008. 59-68. old.
- Suba János: A II Világháborúban készült kiértékelt légifényképek a Román királyság területéről a Hadtörténeti Térképtárban IN: Acta Musei Militaris in Hungaria A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11.(2010) 319-331.old.
- Szabó László: Pillantás a Carol-vonalra Magyar Katonai Szemle, 1941. év, XI. évf. 2. sz.

JEGYZETEK

1. Suba János: A kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései) IN. „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát- medencében (895-1920) A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. (Szerk.: Dr. Frisnyák S – Dr. Csihák Gy.). Nyíregyháza-Zürich 2004. 205.-215. old.
2. A jugoszláv erődrendszeréről bővebben: Suba János: Erődök védelmi rendszerek a Dráván innen és túl, 1938-1955 között IN. „A Baranyai államhatár a XX. században A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én megtartott nemzetközi konferencia előadásai. Bp.2008. 59-68. old.
3. Román harcszabályzat 1935. Budapest,(kézirat), hn. Én.
4. Románia katonaföldrajzára lásd: Somogyi Endre: Magyarország és környék államainak katonai földrajza Budapest. 1930.
5. Román harcszabályzat 1935. Budapest,(kézirat), hn. Én.
6. Román harcszabályzat 1935. Budapest,(kézirat), hn. Én.
7. Román harcszabályzat 1935. Budapest,(kézirat), hn. Én.
8. Románia helyzetére lásd: Csüllög Gábor: A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. old. 56-61 old.
9. Román hadsereg megítélése 1940, Hadtörténeti levéltár VKF. 2.iratai szám nélkül.
10. A román erődvonala lárd: Román erődvonalat ábrázoló 1: 200 0000 ma. német kiadású térképet a Hadtörténeti Térképtárban
11. Suba János: A II Világháborúban készült kiértékelt légifényképek a Román királyság területéről a Hadtörténeti Térképtárban In: Acta Musei Militaris in Hungaria A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11.(2010) 319-331 old.
12. Szabó László: Pillantás a Carol-vonalra Magyar Katonai Szemle, 1941. év, XI. évf. 2. sz.

Dr. Kókai Sándor*

ROMÁN-BÁNSÁG DEMOGRÁFIAI ÉS ETNIKAI VISZONYAINAK VÁLTOZÁSA (1910-2002)

*CHANGES OF DEMOGRAPHICAL AND ETHNICAL RELATIONS OF
ROMANIAN-BANSAG*

ABSTRACT

The Bánság was a unique cultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. The Bánság was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe. The depth (settlement level), wide spectrum (609 settlements involving every nationality) and the method of the analysis (mapping the majorities and minorities in the ethnicity) enable objective summarization and complex analysis. The increasing of the population and the formation of the ethnic and settlement space structure was disturbed only temporarily by the World War II. Today, the Bánság region is maybe born again. There is a new form of organization. They are looking for a place in the new globalizing world. They are ready to work together their neighbours. They are looking for all the connection system which was very strong on the historical time. They can do only this way, the development way, because there are different kinds of ethnic and they can get help by this way.

1. Bevezetés

A trianoni békeszerződés által megrajzolt határok a népesség etnikai összetételére ugyan úgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre, tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánsági vasútvonal-hálózatot nem kevesebb, mint tizenkilenc helyen metszette a trianoni határ) vágta szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően.¹ A Bánság sajátos helyzetbe került, Magyarországnak csak kicsiny ÉNy-i része (Marosszög, 271 km², 9 település Új-Szegeddel együtt) maradt meg, míg Szerbiához került 9387 km² (193 település) Torontál és Temes vármegye területéből ill. Krassó-Szörény vármegye két települése (Udvarszállás, Krassószombat) 23 km²-nyi területtel.

A Bánság közel kétharmadát (66,1 % = 18848 km², 609 település, 984.139 fő) Románia kapta, mely felosztás ellentétes volt az egyes nagyhatalmak (pl. olaszok, amerikaiak stb.) terveivel, valamint az etnikai térszerkezettel és az etnikai-nyelvi

* Dr. Kókai Sándor egyetemi magántanár Nyíregyházi Főiskola

viszonyokkal (lásd 1. térkép). Az elmúlt évtizedekben a népesség számbeli, etnikai-vallási és nyelvi összetétele olyan mértékben megváltozott, amelynek napjainkra visszafordíthatatlan homogenizálódás lett az eredménye.

2. Demográfiai folyamatok 1910-1956

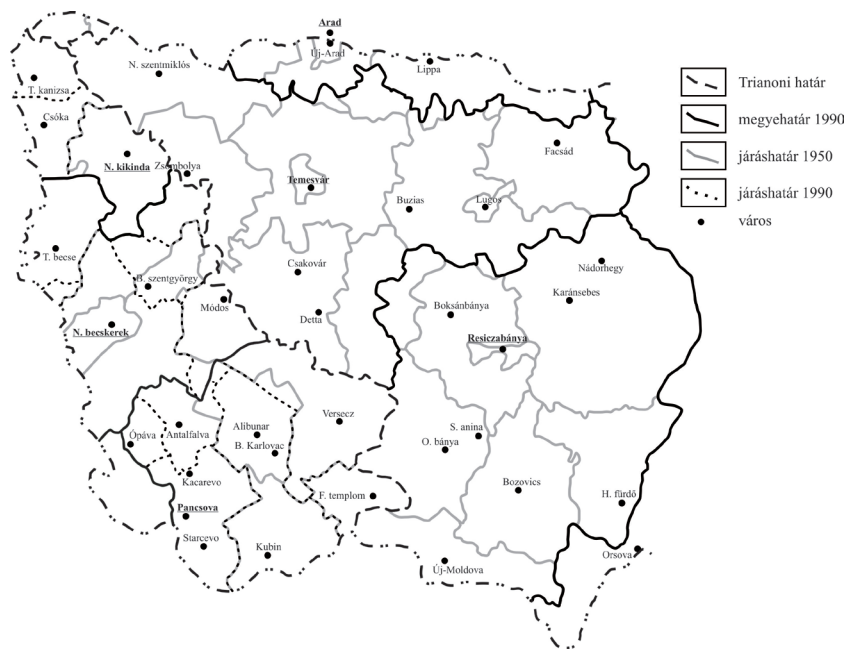
A három részre szakított Bánság eltérő politikai-igazgatási változásai visszahatottak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, megváltoztatva a területi fejlődés várható törvényszerűségeit, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű mikro régiók mozaikjai helyezkednek el az államhatárok és a gyakran változó igazgatási határok mentén. A közigazgatási határok változásai (1. ábra) miatt a román bánsági települések népességszám szerinti vizsgálatát és etnikai folyamatait az 1910-ben fennálló közigazgatási egységekre visszavetítve (1. táblázat) végeztem el.² Az 1910. évi állapotot (1. térkép) olyan alapnak tekintettem, melyből kiindulva értékelhetők az elmúlt évtizedek változásai.³

A Bánság településeinek népességszám szerinti vizsgálata, mind makro- és mikroregionális viszonylatban, mind települési szinten szignifikáns különbségeket eredményezett. Az országokhoz való tartozás szerint is eltérő népességváltozási tendenciák mutathatók ki. A régió 849 településén 1.622.564 fő élt az 1949/53/56. évi népszámlálás adatai alapján, mely mindössze 3,25 százalékkal (51169 fő) magasabb, mint 1910-ben (801 településen = 1.571.395 fő). E szerény növekedés egyértelműen törést jelentett, hiszen 1870 és 1910 közötti negyven évben a Bánság népessége 17,62 %-kal (235.406 fő) növekedett, azaz 1.335.989 főről 1.571.395 főre. 1950 és 1990 között pedig 13,74 %-os volt a gyarapodás (222.994 fő), azaz 1.622.564 főről 1.845.558 főre, amely önmagában kedvező tendencia, azonban nincs összhangban az utódállamok demográfiai folyamataival.

A mai Román-Bánság településeinek népességszáma 1890 és 1910 között kilenc százalékos (81.240 fő) gyarapodást mutatott (1. táblázat), a legnagyobb mértékben a magyarság számaránya emelkedett, míg a bánsági németek száma több mint tízezer fővel csökkent. Az első világháború utáni folyamatok eredménye, hogy 1931-ben mintegy huszonnégyezer fővel kevesebben éltek a Bánság Romániának juttatott részén, mint 1910-ben.

A két világháború közötti folyamatokat mutatja, hogy 1931 és 1956 között az összlakosság alig tízezer fővel gyarapodott, de még mindig kevesebben éltek Román-Bánságban, mint ugyanezen a területen 1910-ben. Román-Bánság területén a lakosságszám csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény megye vonatkozásában egyértelmű, melyet csak részben ellensúlyozott Temesvár dinamikusabb népesség gyarapodása (1. táblázat). A demográfiai folyamatokba azonban kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. Ekkor még nem következett be román telepes falvak létesítése, a bánsági románok országos átlag alatti alacsony természetes szaporodását ekkor még nem ellensúlyozták „regáti” románok betelepítésével.

1. ábra. A Bánság közigazgatási határai (1910-90)
Figure 1. Administrative borders of the Bánság (1910-90)

Forrás: Kókai S. (2011)

A románság térnyerése zömmel a nagyvárosokra (pl. 1931-ra már csak Resicabányán éltek a németek abszolút többségben = 55,4 %, Temesváron a lakosságnak már csak 1/3-a számított német anyanyelvűnek stb.) korlátozódott, illetve néhány Krassó-Szörény megyei bánya- és ipari központ és fürdőváros (pl. Herkulesfürdő 509 fő → 1656 főre) román lakossága emelkedett erőteljesebben. A közigazgatási egységek határainak folyamatos módosulásai következtében számos község és város területe megváltozott, határrészek kerültek átcsatolásra, melyek mindegyike a románság statisztikai és tényleges térnyerését szolgálta, az un. „idegen” elemek arányszámát látszólag mérsékelve. A Bánság romániai részén 1950-ig az alábbi fontosabb közigazgatási változások (1. ábra) zajlottak le:

- az új-aradi járás 1926-ban Arad megyéhez került
- a marosi járás (Krassó-Szörény megye) két települését (Pozsoga, Szelcsova) Hunyad megyéhez kapcsolják
- 1926-1938 között az egykori Krassó-Szörény vármegyét kettéosztották, azaz Temessel együtt három megye alkotta a Román-Bánság területét
- 1920-30 között az orsovai járás több mint 1/3-a Mehedinti megyéhez került
- Arad megye határa nem a Maroson, hanem a Lippai-dombokon (Erdőhát), s a Vingai-magassíkon kígyózott.

1. táblázat: Román-Bánság népességszámának és etnikai összetételének változása (1890-2002)

Év	Román-Bánság							
	tel. szám	össz. lak.	magyar	szerb	német	román	egyéb	
1890	fő	610	902899	45705	43546	263060	496228	54369
	%	-	100	5,1	4,8	29,1	54,9	6,1
1910	fő	609	984139	120959	48733	252802	515485	46870
	%	-	100	12,3	4,9	25,7	52,4	4,8
Változás 1890-1910	fő	-	81240	75254	5187	-10258	19257	-7499
	%	-	9,0	+164,6	+11,9	-3,9	+3,9	-13,8
1931	fő	610	962086	97854	36491	246354	532589	48520
	%	-	100	10,2	3,8	25,6	55,3	5,1
1956	fő	634	972408	86592	31156	147275	648925	58542
	%	-	100	8,9	3,2	15,1	66,7	6,1
Változás 1910-1956	fő	-	-11731	-34367	-17577	-105527	133460	11672
	%	-	-1,2	-28,4	-36,1	-41,7	+25,9	+24,9
1992	fő	639	1142702	67497	15622	30843	954846	73902
	%	-	100	5,9	1,4	2,7	83,5	6,5
Változás 1956-1990	fő	-	170294	-19095	-15534	-116432	305921	15360
	%	-	+17,5	-22,1	-49,9	-79,1	+47,1	+26,2
2002	fő	639	1078190	59691	20937	21083	916492	59987
	%	-	100	5,5	1,9	1,9	85,1	5,6

Forrás: Népszámlálások

Az új állam és közigazgatási határok kialakításának következtében Román-Bánságban három olyan természetes fogyással jellemezhető mikrorégió alakult ki, melyek népességszáma 1910-1956 között átlagosan több mint tíz százalékkal csökkent.

Az egyik ilyen régió a trianoni határ mente Nagyszentmiklóstól Ómoldováig, mintegy 20-25 km-es sávban, melynek keleti határát Perjámos-Billéd-Temesvár-Csakovár-Denta-Ómoldova városok vonalánál húzhatjuk meg. E határsávba tartozó mintegy száznyolcvan település népességszáma átlagosan mintegy 25 %-kal csökkent 1910-1956 között (Detta és Ómoldova között több mint harminc százalékkal), a népességszám-csökkenés egyes falvakban (pl. Kunszölös, Bogáros, Partos, Ómor stb.) meghaladta a 40 %-ot. Néhány falu több mint ötven százalékos népességvesztést (pl. Váradia, Szászkabánya, Galonya stb.) szenvedett el, de 40-50 % között csökkenés sem volt ritka (pl. Berlistye, Alsóvarány, Laczunás, Miklósháza stb.). A népességcsökkenés nem az első világháború után kezdődött, már korábban itt alakult ki a Bánság legösszefüggőbb olyan régiója, ahol a települések népességmaximuma 1870-ben volt.⁴ (Kókai S. 2011). A csökkenési arány transzportálható a határ menti tradicionális kis- és középvárosokra (pl. Nagyszentmiklós, Zsombolya, Szászkabánya stb.) is. A határmentiség kedvezőtlen vonásai (pl. dinamikus központok hiánya, ill. a jelentős távolság a központoktól, kedvezőtlen közlekedéscsoporthelyzet stb.) itt jelentkeztek a legkorábban.

A másik természetes fogyással rendelkező mikrorégió az Almás-medence területén elhelyezkedő településekre terjedt ki, ahol 1910-1956 között közel 6,5 ezer fős népességcsökkenés következett be, mely mikrorégió a bánsági belső kolonizáció egyik kirajzási területének számított. Ezt a folyamatot a kedvezőtlen természeti adottságok mellett a relatív túlnépesedés, az ipar szinte teljes hiánya és a környező középvárosok egyre jelentősebb népességkoncentrációi determinálták, melynek eredménye, hogy a régió településein élők száma 21,2 %-kal csökkent. Új-Sopot kivételével valamennyi település népessége csökkent, legnagyobb mértékben Gerboveczen (1855 fővel → 1272 főre), Putnán (410 főről 285 főre), Banyán (2402 főről 1715 főre) és Pattáson (1288 főről 911 főre).

A harmadik demográfiai erózióval sújtott mikrorégió az Erdőhát területén alakult ki. Az Arad-Temesgyarmat-Buziasfürdő-Lugos-Marosberkes településekkel jelzett vonalon belül elhelyezkedő települések az egykori Temes és Krassó-Szörény vármegyék határán román többségű, de a jelentős etnikai szigetekkel (pl. német, szerb, magyar) tarkított, kedvezőtlen adottságú periférikus térség volt, ahol a települések lakosság száma több mint harminc százalékkal csökkent (pl. Fadimac 938 főről 635 főre, Nagybodófalva 1576 főről 969 főre, Szapáryfalva 1743 főről 1066 főre, Hosszúmező 564 főről 275 főre stb.) 1910 és 1956 között, melyhez az is hozzájárult, hogy a XIX. század végén a Bega-völgybe telepített magyar lakosság jelentős része elmenekült az uralomváltáskor.

3. Etnikai változások 1910-1956

A második világháborúig a négy nagy nemzetiség területi elhelyezkedésében jelentősebb területi átrendeződés nem következett be (ekkor még a természetes asszimiláció lassú folyamata zajlott), így számbeli arányaik változásának nagy része a belső önfejlődés eredményének tekinthető, melyhez a trianoni politikai uralomváltás is szorosan kapcsolódott. A Magyarországon maradt falvakban a magyarság, a Romániához került településeken a románság, míg a Szerbiához kapcsolt településeken a szerbek aránya növekedett.

Román-Bánságban a magyarság számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1931. évi népszámlálási adatok alapján közel százezren (97.854 fő) éltek (1. táblázat), amely a Bánság területén élő magyarok több mint 45 %-a (205.409 fő). A magyarok száma Román-Bánságban csökkent a legnagyobb mértékben, mintegy huszonezzer fővel, melynek köszönhetően a bánsági magyarság szétszórtsága fokozódott és ez különösen az egykori Temes és a volt Krassó-Szörény megye területén következett be.⁵

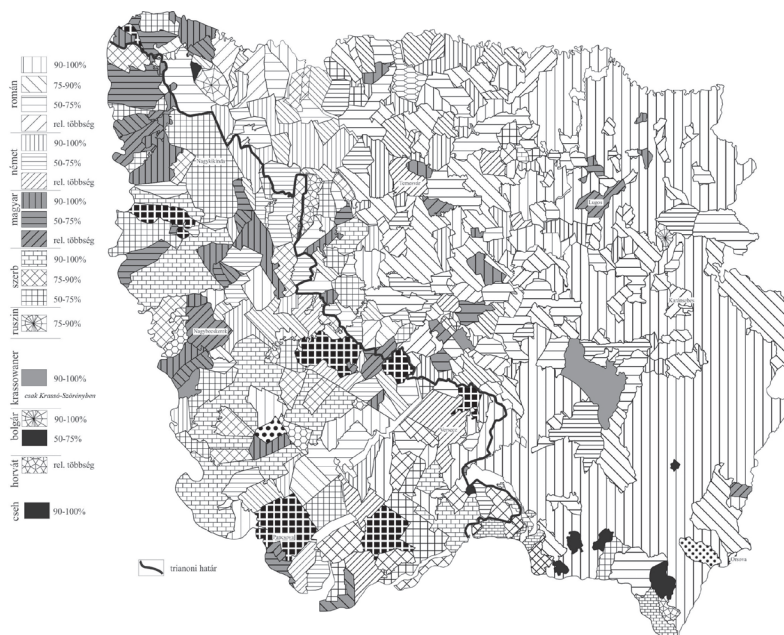
A bánsági németek esetében sem beszélhetünk már népességgyarapodásról, sőt csökkent számarányuk, mind abszolút, mind relatív értelemben. Az 1931. évi népszámlálási adatok alapján, a Bánság területén 364.298 német anyanyelvű élt, ez a Bánság összlakosságának (1.567.405 fő) 23,24 %-a volt. Román-Bánság területén 246.354 német nemzetiségű élt (az összlakosság 25,6 %-át alkotva), azaz a bánsági

németek mintegy kétharmada. Román-Bánság területén alig 6500 fővel kevesebb német élt 1931-ben, mint 1910-ben, amely a természetes asszimiláció és az alkalmazkodás egyik következménye. Ez a csökkenés a két világháború között még nem eredményezte a bánsági német etnikai tömb és etnikai szigetek felbomlását, azt azonban igen, hogy súlyuk több településen is csökkent. A németek számbeli változásait tekintve megállapítható, hogy szétszórtságuk nem fokozódott, zárságuk azonban csökkent, erőteljesebben megindult természetes asszimilációjuk és a tehetősebbek már ekkor elhagyták a Bánság területét, különösen a városokból, így 1931-ben németek által lakott abszolút vagy relatív többségű nagyváros – Resicabánya kivételével – már nem volt.

A románok Román-Bánság lakosságának 54,9 %-át alkották 1890-ben, ami azt is jelenti, hogy a bánsági románok gyarapodása (496.228 főről 515.485 főre) lassúbb volt (3,9 % 1890-1910 között), mint a Bánság összesített népesség-gyarapodása (8,71 %). A románok tizenhétezer fős gyarapodása (1910-31 között) Román-Bánságban differenciáltan következett be. Temes megye esetében a Temesvár körüli településeken csökkent, viszont Temesváron 4257 főről (1890) 24088 főre (1931) emelkedett a románok száma.

1. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1910)

Map 1.: Etnical structure in the Bánság (1910)

Forrás: Kókai S. (2011)

A bánsági románság területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 1910-ben 56,4 %-uk az egykori Krassó-Szörény vármegye területén élt (1890-ben 56,1 %), a megye lakosságának 76,3 %-át alkották (1890-ben 77,8 %-át). Minden járásában abszolút (pl. bozovicsi járás 96,8 %-a, karánsebesi járás 91,3 %-a, a marosi járás 98,6 %-a, az itt lévő 25 faluból csak egyben élt 257 magyar, a többi homogén (tiszt) román település volt, a teregovai járás 91,9 %-a stb.) többségben voltak, a legalacsonyabb a moldvai járásban 51,78 %, míg legmagasabb a marosi járásban (98,6 %) volt arányuk. Az egész vármegyében mindössze Resicabányán, Stájerlak-Aninán, Orsován és Lugoson, valamint 4 magyar, 16 német, 9 cseh, 6 krasován és 3 ruszin többségű faluban éltek kisebbségben a románok, ami a Krassó-Szörény megyei települések (358 db) 88,2 %-án abszolút román többséget jelentett. A fenti adatok alapján is megállapítható, hogy a bánsági románok asszimilációja egyáltalán nem következett be, masszív etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény és Temes vármegyék területén, ahonnan kirajzásukkal (1945 után) rövid idő alatt elrománosították a történelmi Bánság Romániának juttatott egyéb területeit.

4. Demográfiai folyamatok 1956-1992 között

A Bánság 826 településén 1.845.558 fő élt 1990/92-ben. Ez mintegy tizennégy százalékkal (13,74 %) magasabb volt, mint az 1950-es évek (849 település = 1.622.564 fő) elején, amely önmagában kedvező tendencia. A mélyebb és részletesebb vizsgálatok alapján azonban megállapítható, hogy természetes szaporodással mindössze 116 település rendelkezett (zömében Belgrád és Temesvár agglomerációjában, ill. Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya szűkebb térségében). Több mint hétszáz település (710 db) a folyamatos népességsökkenés állapotába került.

Román-Bánság dinamikus növekedést mutató települései közül Temesvár népesség-gyarapodása (142.257 főről 334.115 főre) számszerűen (191.858fő), Ómoldova gyarapodása pedig százalékosan (1.890 főről 11.793 főre, azaz 624 %) a legmagasabb érték.

A városi népességnövekedés döntő hányadát a három legnépesebb város (Temesvár, Lugos, Resicabánya) adta, míg a fennmaradó értéket azok a kisvárosok (pl. Detta, Nagyszentmiklós, Karánsebes stb.), melyek kedvezőbb közlekedéscsoporthelyzetük, igazgatási, szervezési szerepkörük, tradicionális városi funkcióik és iparosításuk (pl. Nagyszentmiklós, Oravica, Új-Moldova stb.) eredményeként emelkedtek ki. A mezővárosi tradíciókkal rendelkező települések egy csoportjában (pl. Óbesenyő, Csatád, Újpecs stb.) és a falvakban viszont visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly. Jellemzővé vált a népességsökkenés és az elöregedés. A természetes fogyás mértéke minden előzetes várakozást felülmúlt. Kimutatható, hogy a trianoni határ menti zóna 1956-1992 között elvesztette lakosságának közel tizenöt százalékát, s a társadalmi-gazdasági-politikai változások eredményeként a Bánság területén továbbra is fennmaradt az

négy drasztikus, természetes fogyással jellemezhető mikrorégió mely Trianon óta küzdött a határmentiség hátrányaival.

Az egyik a magyar-román-szerb hármás határ térsége, ahol mintegy harminc települést találunk. Itt 1992-ben 47.993 fő élt, ez 26,7 %-kal kevesebb, mint 1956-ban (65.430 fő). A természetes fogyás nem egyformán érintette az itt lévő településeket, az 500 fő alattiak (6 db) elvesztették népességük 54 %-át, az 500 és 1000 fő közöttiek (5 db) 39 %-át, az 1000 és 2000 fő közöttiek (10 db) 29,2 %-át, míg a kétezzer főnél népesebbek (10 db) 23,4 %-át. A népességmegtartó képesség viszonylag kedvező értékei annak köszönhetők, hogy a települések között 1956-ban kettő olyan is volt, melynek lakosság száma meghaladta az ötezer főt (Csanád 6.089 fő, Óbesenyő 5.906 fő), valamint annak, hogy a közepes népességű falvak száma (10 db) is meghaladta a régió átlagát. A Marosszög Romániához tartozó településeit elszakították természetes vonzásközpontjaiktól (Szeged, Makó), Nagyszentmiklós pedig nem tudta mindezt pótolni. Figyelmet érdemel, hogy e régió fejlett mezőgazdasági vidék, melynek etnikai összetételét a második világháború utáni események is nagyrészt érintetlenül hagyták. A nagyhatáru és nagy népességű települések túlsúlya miatt az ötszáz fő alatti községek drasztikus (pl. Porgány 77,7 %, Bolgártelep 80,7 %) népességcsökkenése volt jellemző.

A másik drasztikus természetes fogyással jellemezhető mikrorégió Zsombolyától-Dettaig húzódik. E halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégióba 89 település tartozik. Itt 1992-ben 125.823 fő élt, ez 31,5 %-kal kevesebb, mint 1956-ban (183.475 fő). A természetes fogyás mértéke mindazok ellenére e mikrorégióban az egyik legmagasabb, hogy itt történt a legnagyobb kényszer népességmozgás az elmúlt fél évszázadban. A legnagyobb problémát napjainkig az okozza, hogy nincs egyetlen dinamikus központ sem, Zsombolya határmenti fekvése miatt alkalmatlan erre. A tradicionális kisvárosok pedig csak árnyékuk egykori önmaguknak és nem képeznek jelentős vonzó tényezőt, ennek megfelelően az egész régióban kettő növekvő népességű település volt (Bánátkomlós 3.059 főről 3.230 főre és Zsombolya 11.281 főről 11.830 főre növelte népességszámát). A régió igazi problémáját az jelenti, hogy Nagybecskerek és Temesvár között már a XIX. század végétől nem alakult ki jelentősebb erőterrel rendelkező település, amely perspektívát jelenthetett volna a két megyeszékhellyel szemben. E tendencia napjainkra tovább erősödött és az elvándorlás és népességvesztés egyaránt érintett valamennyi népességszám szerinti településkategóriát. Az 1000-2000 fő közötti települések esetében a csökkenés 34,5 %, az 500-1000 fő közöttieknél 50,4 % a természetes fogyás mértéke. A népességszám változás a trianoni határ mindkét oldalán hasonló mértékű (pl. Tamásfalva 59,2 %, Dolác 55,6 %, Offszenicza 60 %, Magyarszentmárton 60,5 %, Ótelek 53,2 %, Gád 77,3 % stb.) a román oldalon Temesvár dinamizmusa miatt erőteljesebb a csökkenés, de a szerb oldal beletelepített szerbjeinek fokozódó elvándorlása miatt ott is csökken a népesség.

A harmadik halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégió továbbra is Dettá-Újmoldova városok vonalától keletre helyezkedik el. E régió keleti határát

Dognácska-Anina-Szászabánya-Ómoldolva településekkel húzhatjuk meg. Az ide tartozó 109 településen 1990-ben 68.130 fő élt, amely 33,3 %-kal kevesebb, mint 1956-ban (102.183 fő). A népességsökkenés alapvetően annak köszönhető, hogy aprófalvas vidék /mindössze kilenc település népességszáma emelkedett 2000fő fölé 1956-ban (a városok kivételével), napjainkra egy sem/. 1956-ben 24 db település lélekszáma 500 fő alatt maradt (1992-ben már 52 db ilyen falu volt), 45 db település lélekszáma 500-1000 fő között változott (1992-re ebből csak 19 maradt e kategóriában és lecsúszott 18 db az 1000-2000 fő közöttiekből), míg 1000 fő feletti népességgel 31 db település rendelkezett (1992-re csak 20 db, melyből 9 db 2000 fő feletti lakosságú volt 1956-ban). A természetes fogyás tehát olyan mértékűvé vált, hogy a települések több mint kétharmada egy nagyságrendi kategóriával alacsonyabbra került. A településszerkezeti sajátosságok mellett figyelembe kell venni, hogy e mikrorégió közlekedéscsoporthelyi helyzete rendkívül kedvezőtlen. Nemcsak a vasútvonal hálózat tekintetében /a Temesvár-Bazias vasúti fővonalat két helyen metszi az országhatár, a Karasjeszenő-Anina vonalat pedig Udvarszállásnál, így csak egy mellékvonal maradt (Anina-Bogsánbánya), melynek térszervező ereje elhanyagolható/, hanem a közút és a vízi szállítás (az Al-Duna szabályozási és erőmű építési munkálatai a régiót nem érintették) tekintetében is. Nem elhanyagolható tény, hogy a mikrorégió településeinek népességvesztése az 1870. évi népszámlálástól kezdődően folyamatos, azaz a falvak 90 %-nak népességmaximuma 1870-ben volt. A mikrorégió tehát több mint egy évszázada folyamatosan veszíti el népességének egy részét és ez a demográfiai erózió az utóbbi fél évszázadban csak fokozódott. A falvak népességmegtartó képessége alacsony, de a városok lassú növekedése sem vonzó, részben a fokozódó gazdasági és szociális problémák miatt. A tradicionális bányavárosok (Stájerlak-Anina, Dognácska, Szászabánya) válságtünetei egyértelműek, de nem kivétel ez alól Oravicabánya sem, mely esetében egyértelműen a halmozottan hátrányos helyzetű depresszióval sújtott hinterland gátolja, fékezi a fejlődést, a fellendülést, amit kedvezőtlen közlekedéscsoporthelyi helyzete csak fokoz. Az Oravicabánya és Ómoldolva hinterlandját alkotó mikrorégió aprófalvai elnéptelenednek, amit jól jelez az a tény, hogy 1956-ban 24 db 500 lakos alatti településen 7.989 fő élt (átlag 332,8 fő/település), addig ugyanott 1992-ben csak 4.345 fő (átlag 181 fő/település).

A negyedik, halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégió Temes és Arad megye határán alakult ki. Ennek fő oka a fejlődésre ható tényezők (természeti, társadalmi, gazdasági, infrastrukturális) egyenlőtlen és egymástól eltérő területi eloszlása, melynek eredményeként olyan belső periféria jött létre, ahol a demográfiai erózió a legmagasabb értékeket érte el az egész Román-Bánság vonatkozásában. E tendencia sem újkeletű, hiszen a közlekedéshálózat kiépülése, az integrált környezetátalakítás, a térszerkezeti gócpontok és erővonalak áthelyeződése egyaránt azt eredményezte, hogy már a XIX. század végén is halmozottan hátrányos helyzetű régió volt. Az itt található több mint száz településen 1910-ben több mint kilencvenezer (93.823 fő) fő élt, mely érték 1956-ra nyolcvanezer fő alá csökkent,

1992-re viszont alig érte el az ötvenezer főt. A közel 50 %-os csökkenés eredményeként visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly és a falvak a teljes elnéptelenedés stádiumába kerültek (pl. Hódos 13 fő /1910-ben 646 fő/, Hosszúág 115 fő /1910-ben 674 fő/, Kistrékas 37 fő /1890-ben 228 fő/, Bükkhegy 13 fő /1910-ben 327 fő/, Mészdorogos 12 fő /1910-ben 160 fő/, Vizma 12 fő /1910-ben 701 fő/ stb.). Az itt lévő zömében aprófalvas erdőháti települések népességmaximuma 1870 és 1910 között volt (Kókai S. 2011). A demográfiai erózió mértékére jellemző, hogy az elmúlt ötven évben a népességcsökkenés a kilencven százalékot is elérte a legkedvezőtlenebb adottságú településeken, melyek a gyorsan fejlődő Arad és Temesvár hinterlandját alkották, s az sem véletlen, hogy Temesvár és Arad 1977-es lakói közül minden harmadik 1966 óta költözött be.⁶

A fenti négy összefüggő mikrorégió túlmenően néhány Krassó és Temes megyei település népességszáma is drasztikusan csökkent, ezek az 1950-60-as évek iparosodó központjainak (pl. Resicabánya, Nádorhegy, Boksánbánya) munkaerő szükségletét jelentették, de nem elhanyagolható a bánági svábok fokozódó kivándorlása. Ismertes, hogy 1956-77 között családegyesítés címén Németországba távozott Romániából hetvenezer német, akik zöme többnyire a Román-Bánságban élő svábok köréből került ki. A településszerkezeti sajátosságok mellett a fenti tények kialakulását a természetföldrajzi sajátosságok, az etnikai térszerkezet specifikumai, a dinamikus központok hiánya, ill. távolsága és a kedvezőtlen közlekedéscsoporthelyi helyzet is befolyásolta, melynek eredményeként a demográfiai erózió fékezi a fejlődést.

5. Román-Bánság etnikai földrajzi jellemzői 1956-1992 között

A Bánság trianoni és megyehatár menti régióinak népességföldrajzi változásai azért is figyelemre méltóak, mert nem függetleníthetők az etnikai térszerkezettől, a négy (magyar, román, szerb, német) nagy nemzet(iség) tradicionális etnikai szigeteitől és kontakt-zónáitól, melyek változása, ill. eltűnése napjainkra ténnyé vált. Az 1990-es évek elején a Bánság 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság), így Román-Bánság és Szerb-Bánság 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben. Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krasován 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db, ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és mindössze négy településen német többség volt (2. térkép). A négy nagy nemzetiség aránya még mindig kilencven százalék fölötti értéket (92,03 %) jelentett a Bánság összlakosságából.

Román-Bánságban a népességszám jelentős emelkedésére és ezzel párhuzamosan az etnikai viszonyok drasztikus változására, csak 1956 és 1992 között került sor, melynek eredményeként mintegy 170 ezer fős (17,5 %) lakosságszám emelke-

désre és jelentős etnikai homogenizációra került sor. A románság korábbi többsége (52,4 %) egyre nyomasztóbbá vált, hiszen 1956-ban Román-Bánság lakóinak kétharmada, 2002-ben pedig 83,5 %-a (954.846 fő) román nemzetiségűnek vallotta magát (1. táblázat).

A magyarság számaránya csökkent a Romániához került településeken. Román-Bánság területén a természetes asszimiláció tovább folytatódott (a rékasi, bogsáni és a resicai régiók kivételével mindenhol csökkent illetve stagnált a magyarság száma), különösen a nagyvárosokban (pl. Temesvár magyar lakossága mintegy 2500 fővel csökkent, miként Lugos és Karánsebes esetében is). A fenti tényeknek is köszönhetően az egész bánsági magyarságnak mindössze 8,75 %-a élt az egykori Krassó-Szörény vármegyében. Az egykori nagyszentmiklósi és begai járásban 20-30 % között, az egykori zombolyai, buziasi, dettai és temesvári járásban 10-20 % között volt a magyarság aránya. Nem meglepő, hogy 20 % fölötti arányt csak Lugoson és Bega-völgyi telepes falvakban, Temes megyében pedig csak Temesváron és néhány egykori színmagyar településen tudott elérni a magyarság, amelynek természetes asszimilációja is felgyorsult.

A bánsági németek esetében tudjuk és ismerjük, hogy a Szerb-Bánság területéről majdnem kettőszázezer (kb. 190 ezer fő) németet kitelepítettek, illetve a világháborús ember-vesztéseket is figyelembe kell vennünk. A németek csökkenése az 1945 utáni években Román-Bánság területén is bekövetkezett, ennek okai ismertek (pl. szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolás, a szovjet-jugoszláv viszony megromlása után a határhoz /a román-szerb határhoz/ közel eső falvakból a Bărăgan sztyeppre hurcolták a svábokat), ezzel párhuzamosan román kolonisták érkeztek Besszarábia, Dobrudzsa, Erdélyi-szigethegység területéről, sőt Makedóniából ún. macedorománok is, akik beköltöztek a sváb házakba.

A német lakosság számának visszaesése és a románok számának növekedése jól tükröződik az 1. táblázat adatai és a 2. térkép alapján. A németek számának csökkenése összességében több mint 58 %-kal (210.821 fő), az összlakosság 9,46 %-ra mérséklődött súlyuk. A fenti tények alapján nem meglepő, hogy a Bánság német anyanyelvű lakóinak száma mindössze 153.502 fő volt. E drasztikus csökkenés (több mint kettőszáztízezer fő = 58 %) azt eredményezte, hogy a bánsági német etnikai tömb (Heide) és az etnikai szigetek vagy teljesen eltűntek vagy felbomlottak. Szerb-Bánság területén egyetlen német többségű település (Kničanin) maradt, Román-Bánság területén is mindössze 63 db (pl. Billéd, Máriafölde, Lovrin, Új-Arad, Szakálháza, Temesgyarmat, Német-Bencsek, Német-Sztamora stb.), de egyetlen nagyobb városban, ill. kisvárosban sem volt abszolút többségben a német lakosság (2. térkép).

Román-bánság németsege legnagyobb számban Temesváron (24326 fő = 17,1 %) és a temesvári régióban (12950 fő = 33,1 %) élt, míg százalékos arányukat tekintve a volt csenei járás, a volt nagyszentmiklósi járás, a volt perjámosi járás, a volt lippai járás, a volt új-aradi járás és a volt vingai járás területén 20-30 % közötti értékek figyelhetők meg. Legmagasabb értéket a fent említett temesvári járásban

(33,1 %) érték el. E területi értékeket figyelembe véve arányuk mindenhol 1/3 alá csökkent 1956-ra.

A németek csak települési szinten tudtak abszolút illetve relatív többséget elérni, ami egyértelműen nyelvi-etnikai-kulturális homogenitásukat és különállásukat, nemcsak hogy veszélyeztette, hanem megszüntette. Csupán kisebb etnikai szigetfoszlányok maradtak fenn, amelyek németisége fokozatosan csökkent. Ez a gyors etnikai átrendeződés 1956 után is folytatódott (pl. családegyesítések révén sokan kerültek a volt NDK-ba, ill. NSZK-ba), mely folyamatos népességcsökkenést jelentett a szocializmus évtizedeiben, de ezt a folyamatot táplálta a természetes asszimiláció (vidékről a városokba, ipari központokba való költözés), valamint a határmenti halmozottan hátrányos helyzetük is. Mindezek eredményeként zártságuk megszűnt, szétszórtságuk fokozódott, természetes asszimilációjuk felgyorsult, kultúrájuk és értékeik sorvadtak, mely tendencia két generáció alatt végzetessé vált.

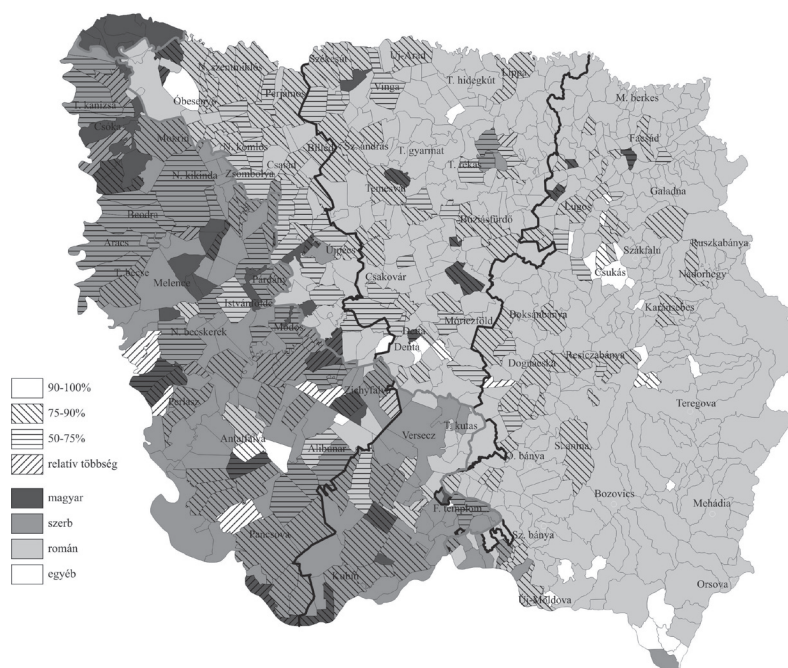
A románok a Bánság lakosságának 43,41 %-át alkották, amely súlyuk és szerepük növekedését eredményezi, megmutatkozik ez abban is, hogy számuk 704.364 főre gyarapodott. Ez gyorsabb volt (18,5 %) mint a Bánság átlagos népességgyarapodása (3,52 %) 1930/31 és az 1950-es között. A románok több mint százezer fős gyarapodása (1. táblázat) egyrészt új román telepes falvak (pl. Néra ill. Belareca folyó völgyében) kialakításával, a Krassó-Szörényi-érchegység bányászfalvainak és városainak mesterséges felduzzasztásával, valamint a városok román többségének erőszakos kialakításával magyarázható. Mindezek ellenére nagyon tanulságos, hogy az egykori Temes és Torontál megyei települések román lakosságának gyarapodásával párhuzamosan Krassó-Szörény dominánsan román lakosságú településeinek több, mint a felében csökkent a népességszám, ami mutatja a belső kolonizáció és az urbanizáció hinterlandját.

A 2. térképre tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1950-es évektől eltelt mintegy negyven esztendő alatt újabb drasztikus változások következtek be, ezek kedvezőtlen hatásai együttesen azt eredményezték, hogy tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett. Az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élük végnapjaikat a vizsgált régióban. Végérvényesen és visszavonhatatlanul érvényesültek azok a kedvezőtlen tendenciák, amelyek Trianonnal kezdődtek, és a II. világháború után gyorsultak fel, mind a Szerbiához került településeken, mind a Romániához tartozó városok és falvak esetében. A német többségű falvak száma tovább csökken, de a többi nemzetiség asszimilációja is felgyorsult pl. Vingán a bolgárok elvesztik relatív többségüket is (715 fő = 17,3 %), de a horvátok és krasovánok száma is gyorsan csökken stb.

Mindez azt eredményezte, hogy a Bánság 826 települése közül 1990/92-re 128 olyan település maradt, ahol nem a románság vagy a szerbek kerültek abszolút többségbe, ebből 8 település magyarországi (itt homogén magyar lakosság élt), így mind Román-Bánság területén, mind Szerb-Bánság területén 60-60 db olyan települést találunk (2. térkép), ahol nem a románok, ill. szerbek éltek abszolút többségben.

E két uralkodó nemzetiség előretörését mutatja, hogy a románok száma majdnem 1 millió före (988641 fő = 53,56 %) duzzadt, míg a szerbek száma megközelítette a fél milliót (474841 fő = 25,73 %) illetve túl is lépte, ha a jugoszlávnak tartott 32527 főt is hozzájuk számítjuk (Kókai S. 2011). A magyarok száma sajnálatosan csökkent (152609 fő = 8,26 %), miként a többi kis nemzetiség aránya is (kivételesen a cigányság tömegesebb megjelenése (13108 fő = 0,71 %), melynek eredményeként egy faluban (Maguri) már abszolút többségbe kerültek).

2. térkép: A Bánság etnikai térszerkezete (1991/92) Map 2.: Ethnical structure in the Bánság (1991/92)

Forrás: Kókai S. (2011)

Román-Bánság 641 települése közül mindössze 13 db volt magyar többségű (pl. Porgány, Keresztúr, Majlát, Ótelec, Bodo, Tipari stb.), míg két településen más nemzetiségekkel alkotott (Bolgártelepen a bolgárokkal, Gyéren a szerbekkel) többséget. Szerb többségű falu 11 db volt, ebből 7 db az újmoldvai régió területén (pl. Macesti, Radinma, Divici, Socol) négy pedig a szerb-román határ mentén (pl. Szerbszentmárton) illetve Temes megye északi részén (pl. Petrovoselo, Stanciova). Zlatita faluban szerb-cseh többség volt a románossággal szemben. Ruszin többségű település 11 db főként a Temes folyó völgyében (Lugos-Karánsebes között: pl. Zorile, Padureni, Copacele, Cornutel stb.), míg Soca településen ruszin-szerb többség alakult ki a románokkal szemben. Szlovák többség mindössze egy (Butin),

horvát többség öt (Rafnic, Vodnic, Clocotici, Nermed, Jabalcea), krasován többség kettő (Lupac, Carasova), míg homogén cseh bányásztelepülés hét darab volt (Sumita, Ravesca, Girnic, Sfinta Elena, Bigari, Eibenthal, Baia Nova).

6. Román-Bánság etnikai térstruktúrájának változásai 1992-2002 között

A Bánság 849 településén 1.698.339 fő élt 2001/02. évi népszámlálások adatai alapján. Ez 8,3 %-kal (153.241 fő) alacsonyabb, mint 1990/92-ben (1.851.580 fő). Ez egyértelműen törést jelent, hiszen 1950/56 és 1990/92 között 13,74 %-os volt a gyarapodás (222.994 fő). Az 1990/92 és 2001/02 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy Szerb-Bánság népessége 15,1 %-kal (90267 fő), míg Román-Bánság népességszáma 5,65 %-kal (64512 fő) csökkent (1. táblázat). Magyar-Bánság nyolc településén gyarapodott a népesség 18601 főről 20139 főre, köszönhetően a Szegedről történő folyamatos kitelepülésnek, ez a folyamat a szuburbanizációs folyamat egyik jele. Az egyes nemzetek és nemzetiségek számának változásai között markáns különbségeket fedezhetünk fel. A Bánságban élő szerbek száma mintegy húszezer fővel, a magyarok száma több mint tizenötezer fővel, a románok száma több mint negyvenezer fővel, míg a németek száma közel kilencezer fővel csökkent, míg a kisebb etnikai töredékek száma kivétel nélkül emelkedett, legdinamikusabban a románoké. Számarányukhoz képest a legnagyobb csökkenés a bánsági svábokat érte, mintegy harminc százalékos a csökkenés, de a magyarok esetében is több mint 10,1 %. Szerb-Bánság esetén a szerbek a lakosság 72,6 %-át adták, a korábbi 66,7 % helyett, míg Román-Bánság területén a románok a lakosság több mint 85 %-át adták. A Bánság Szerbiához került régióiban, az 1990-as években mintegy 10 ezer fővel csökkent a magyarok és mintegy hétezer fővel a románok száma, újabb lépéseket tettek tehát az etnikai homogenizáció felé.

Román-Bánság lakosságszám csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény megye vonatkozásában egyértelmű, a magyarság száma mintegy hétezer fővel csökkent. A demográfiai folyamatokba kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. Nem következett be román telepes falvak létesítése, de a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50 % alatti. Bodó Barna szerint például Temesváron „a magyar gyermekek 76 százaléka nem magyar iskolába jár”. A helyi kisebbségi vezetők elpanaszolták, hogy a bánsági magyar iskolák attól is szenvednek, hogy egy román nyelvű iskolán belül (vagy összevonva) kell működniük. A románság újabb térnyerése zömmel a nagyvárosokra koncentrálódott.

A magyarság számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy a 2001/02. évi népszámlálási adatok alapján, Román-Bánság területén 59.691 fő élt, ami a legalacsonyabb érték az elmúlt száz évben. Valamennyi nagyvárosban

csökkent a magyarok száma és aránya. A legjobban Temesvár lakosságának etnikai megoszlása (7157 német, 271677 román, 24281 magyar, 2309 kisebb etnikai töredékek) mutatja a demográfiai-etnikai változásokat. 2001-ben már csak egy olyan városa volt (a szerbiai Csóka 2703 fő=57,4 %) a Bánságnak, ahol 50 % feletti a magyarok aránya. Természetesen a községekben sem jobb a helyzet, Román-Bánság homogén magyar falvainak lélekszáma tovább zsugorodott és előregedett, Szerb-Bánság falvai közigazgatásilag önállóak, azonban mindössze huszonegy olyan akadt, ahol a magyarok többségben voltak, melyek zöme 1000 fő alatti népességű kisközség.

A legnagyobb etnikai térvesztést (megsemmisülést) a németek szenvedték el a vizsgált régióban. Az 1950-90 közötti négy évtized során a németek folyamatos térvesztésével párhuzamosan egy újabb kolonizáció bontakozik ki, immáron az elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok révén. A falvak német lakossága is gyorsan csökkent, nem véletlen, hogy az egész Bánság területén 30.843 német anyanyelvű maradt (1,67 %), amelyből 13206 fő Temesváron élt.

Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt, a kivándorlás fő iránya Ausztria, Németország és Amerika volt. A bánsági svábok bizalma a mindenkori nemzetállamok mindenkori kormányzatai iránt visszavonhatatlanul lerombolódt, ezért önmagukat megmentendő, semmilyen más utat nem láttak, mint a végérvényes kivándorlást. Ezt a végkifejletet jelzi a 2. térkép is, ahol Román-Bánság mindössze négy településén (Sadova Veche, Lindenfeld, Garina, Brebu Nou) maradtak a németek többségben, míg a 10 % feletti értéket Stájerlak, Tirol, Secu, Petrosa Mare, Bacova, Tomnatic, Gottlob, Comlosu Mic, Vizejdia, Új-Arad és Kisszentmiklós településeken érték el.

A németek exoduszerű kitelepülése, a falvakból kivándorolt németek házai potencialitásként, olykor székely és román falvakat mozdított meg és jelentős csoportokat indított útra. Elegendő a bánsági nagyvárosok közül a temesvári változásokat nyomon követni. 1890-ben Temesvár domináns etnikuma a német. 1910-ben a magyarok szinte eléri a németek létszámát – 28,5 és 31,6 ezer fő –, románok és szerbek alkotják a következő csoportot – 7,5 és 3,5 ezer fővel. 1941-ben és 1956-ban egy-egy váltás következett be: előbb a román népelem relatív többségre tesz szert – 46, 25, 37 ezer fős etnikumok –, 1956-ban a magyarok lélekszáma meghaladja a németekét – 30 a 24 ezerhez képest –, eközben a románság abszolút többséget szerez, azaz 75,8 ezer a 142 ezerből. Az 1992. évi statisztikai adatok alapján a 334 ezer fős Temesvár lakóinak 82 %-a román (274 ezer fő), míg 2002-ben ez az érték 85,5 %-ra emelkedett. 1992-ben 275 ezren vallották románnak magukat, 32 ezren magyarnak, a fennmaradó különbség – tíz etnikum képviselőiről van szó – nem adja ki még egyszer az utóbbi lélekszámot. Az 1910-ben négy nyelvű Temesvár mára egynyelvűvé vált. És ami ennél is lényegesebb: jórészt olyanok révén vált román egynyelvűvé, akik gyermekkorukban nem hallottak – Moldvában, Olténiában – más szót, mint románt. Vagyis az interperszonális kapcsolatok nyelve nemcsak azért román, mert a románok jelentős többségben

vannak, hanem mert nem tudnak, nem tanulhattak meg – a gyermeki nyitottság éveiben – egy másik nyelvet is.

A korábban jellemző multietnicitás a legtöbb helyen megszűnt, illetve felváltotta egy másfajta, a beköltözések révén kialakult sokféleség, amely új problémákat hozott felszínre. A beköltözők területi, nemzetiségi és kulturális rekrutációja, a többnyire azonos nemzetiségű (román), de igen sokféle gyökerű népesség kevés összetartást mutat, hagyományos értelemben nincs kialakult faluközösség, egyfajta gyökértelenség, hagyománytalanság és a lokális kezdeményezések hiánya jellemző. Az Osztrák-Magyar Monarchia kolonizációs ideológiáját felváltó nemzetállamú politizálás a homogenizációt szolgálta. A mindenkori államalkotó nemzetel való azonosulás igénye és gyakorlata az egyes nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett.

7. Összegzés

A Bánság kulturális sokszínűsége egyedülálló volt a történelmi Magyarországon, mely napjainkra ugyan veszített fényéből, miként etnikai-nyelvi összetétele is markánsan megváltozott, azonban még ma is a Kárpát-medence sajátos kultúrföldrajzi régiója. A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A Bánságban két évszázadon át az etnokulturális másságok egymásmellettsége határozta meg a mindennapok és a helyi nyilvánosság szféráját is. A második világháború végétől a népességszám-változások egyszerű adatsorai mögött olyan etnikai-vallási és nyelvi összetételt jelentő módosulások következtek be, amelyek egyértelműen mutatják, hogy ebben az időszakban a demográfiai-etnikai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg, nehezítve egy olyan reális etnikai-demográfiai kép kialakítását, amely a szerves fejlődésből következhetett volna. A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképpen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. E bánsági öntudat fő szószólói a Németországba költözött svábok, akik értékorientált módon integrálták a megfigyelt vagy eltűnt bánsági társnépek tradícióit és ma is olyan erős lokális kötődésük, hagyományápolásuk, – emlékművek állítása –, amelyek szükségessé teszik a kitelepedettek által is tovább éltetett „virtuális” Bánság kutatását is.

Román-Bánság bemutatott kulturális sokszínűsége, reményt nyújtó értelemben akkorra szűnt meg, amikor a Nyugat a mássággal szembeni tolerancia terén utolér-

hette volna. Az utóbbi fél évszázad alatt a Bánság nagyvárosaiból kikopott a német és a magyar – a négy nyelvűség csak a nagyobb városokra volt jellemző Trianon előtt is –, hogy a többi etnikai csoportot ne is említsük. A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terheltén lépett át a XXI. század küszöbén. Ezek mérséklését és megoldási lehetőségeit csak a határokon átnyúló együttműködések – melyek kapui a megnyitott határátkelők – jelenthetik, támaszkodva a még meg lévő etnikai-nyelvi kisebbségekre.⁷ A többnyelvűség ma már jobbára csak közösségi emlék, a többségi románok talán még kevésbé beszélnek egyik vagy másik itteni etnikum nyelvét, mint amennyire egyik kisebbség a másikat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borovszky Samu (1909): Magyarország megyéi és városai. Torontál vármegye.
- Borovszky Samu (1911): Magyarország megyéi és városai. Temes vármegye és Temesvár.
- Gulyás László (2004): A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.
- Gulyás László (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert-Gyimesi Gergely szerk. (2005) A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 17-25. old.
- Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 55-68. old.
- Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gyula szerk. (2009): Dél-Erdély és a Bánság. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 25-44. old.
- Jakabffy Elemér (1939): A bánági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest.
- Kókai Sándor (2003): A Bánát népességváltozási tendenciái 1949-1990 között, különös tekintettel a határmenti területekre. In: Határok és az Európai Unió (szerk.: Szónokyné Ancsin Gabriella) Szeged. 51-257. old.
- Kókai Sándor (2004): Az állam- és közigazgatási határok változásának hatásai a Bánát népességére a XX. század folyamán. II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged. konferencia-CD.
- Kókai Sándor (2007): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged. 243-252. old.
- Kókai Sándor (2007): A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi földrajz világa. szerk.: Kovács Cs. – Pál V. (2007) Szeged. 303-324. old.
- Kókai Sándor (2011): A Bánság történeti földrajz (1718-1918). Nyíregyháza.
- Vofkori László (1994): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza, 411. old.

A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész (1810-1914). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH. Budapest.

Anuarul Statistic al Romaniei (Románia statisztikai évkönyvei) 1939-40, 1990-2006. Bucuresti, Institutul National de Statistica.

JEGYZETEK

1. A kérdéskörrel lásd: Gulyás László (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert-Gyimesi Gergely szerk. (2005) A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 17-25. old; Gulyás László (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai Sándor szerk.(2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza. 55-68.old. Gulyás László (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In. Horváth Gyula szerk. (2009): Dél-Erdély és a Bánság. Dialóg-Campus. Pécs-Budapest. 25-44. old.
2. Kókai Sándor (2003): A Bánát népességváltozási tendenciái 1949-1990 között, különös tekintettel a határmenti területekre. In: Határok és az Európai Unió (szerk.: Szónokyné Ancsin Gabriella) Szeged. 51-257. old; Kókai Sándor (2004): Az állam- és közigazgatási határok változásának hatásai a Bánát népességére a XX. század folyamán. II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged. konferencia-CD; Kókai Sándor (2007): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged. 243-252. old; Kókai Sándor (2007): A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi földrajz világi. szerk.: Kovács Cs. – Pál V. (2007)Szeged. 303-324. old.
3. Az 1910 évi állapotokról lásd Borovszky Samu (1909): Magyarország megyei és városai. Torontál vármegye; Borovszky Samu (1911): Magyarország megyei és városai. Temes vármegye és Temesvár.
4. Kókai Sándor (2011): A Bánság történeti földrajz (1718-1918). Nyíregyháza.
5. Jakabffy Elemér (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest.
6. Vöfkori László (1994): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza. 411. old.
7. Lásd például Gulyás László (2004): A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.

Bretter Zoltán*

ÁTMENETI ROMÁNIA

A ROMÁN RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNELMI, KULTURÁLIS HÁTTERE

ROMANIA IN TRANSITION

ABSTRACT

This article aims at analyzing some aspects of the political culture in Romania at the moment of regime change. For this it makes a short historical incursion into what constituted the main characteristic of the Romanian communism, i.e. its thorough, consequent Stalinism. Beginning from 1956, under the clear impact of the Hungarian Revolution, the Romanian leadership has constantly turned to Stalin's receipt to maintain its power. Paradoxically the Romanian society, in its large majority, has accepted the communist offer, as it incorporated basic elements of its expectations: economic self-determination, nationalistic culture, independent industry. The Romanian communist party succeeded in integrating the society and the Romanian society reinforced its historically well rooted political culture of survival. This could be the explanation why Romanian society didn't share the same republican patterns of opposition to be seen in other East-Central European societies. A new term has been invented: „opposition trough culture”. In a somewhat distortional way this is interpreted as meaning exactly the “culture of survival”, implying acceptance rather than opposition.

1. A román kommunizmus

Egy külső szemlélő szempontjából Románia úgy érkezett el 1989-ig, Nicolae és Elena Ceușescu kivégzéséig, hogy az azt megelőző öt évtizedben a román társadalom szinte semmi jelét nem mutatta a kommunista diktatúrával szembeni ellenállásnak. A kelet-közép európai történelem fordulópontjait jelző évszámoknál nem találjuk Románia nevét. 1956 forradalmaiból a románoknak nem a forradalom, hanem az ezt követő represszió jutott; a „Prágai tavasz” 1968-ban, majd a Charta 77 nem a demokratikus ellenzék megszerveződésének kiindulópontja¹, hanem a személyi kultusz kiépülése és az 1968-73 közötti, viszonylagos, mert lényegileg külpolitikai marketing-szempontokat szolgáló liberalizáció végleges vége; a 80-as évek lengyel Szolidaritás mozgalmának következménye Romániában nem egy nemzetközivé váló és politikai irányokat is megszabó ellenzéki mozgalom², hanem az autark gazdaság, az erőltetett nagyipari fejlesztés, a városok építészeti és életmódbeli szétzilálása, a falurombolás, a tudományosan megállapított fejadag, a cikória kávé. Mindezt pedig keretbe foglalta a sokszintű, alaposan kidolgozott

* Dr. habil. Bretter Erich Zoltán, Ph.D., egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Politikai Tanulmányok Tanszék

módszertan alapján működő és a diktatúra szavatolására hivatott titkosrendőrség, a Securitate állandó és minden intézményben, a mindennapi élet minden területén érzékelhető jelenléte. Mondhatjuk, ahogyan az 1989 december 22-én³ egy csapásra megszerveződő civil mozgalmak tagjai mindmáig mondják is, hogy a politikai hatalom 1949 óta szilárdan tartotta magát, az elnyomás hézagmentes volt, így a társadalmi ellenállás sem szerveződhetett meg.

Az alábbiakban néhány kiemelt időpontja tekintetében lebontjuk a román kommunizmustörténetnek ezt a sommás összefoglalását, s evvel párhuzamosan megpróbáljuk leírni a román társadalom által tanúsított magatartás jellegét.⁴

1956-ban a román társadalomban csak itt-ott volt némi mozgolódás, s az is főként a hallgatók körében, Temesvárott és Kolozsváron, Iași-ban és Bukarestben. S bár a hallgatók megmozdulásaiban volt némi szolidaritási elem a magyar forradalommal, mégis a hallgatók életkörülményei és a felsőoktatással szembeni elégedetlenség indította el, azt a néhány eseményt, melyre sor került. A román társadalmat teljes hírzárlat szigetelte el a magyar történésektől, s elsősorban magyar fiatalok közvetítésével juthatott el néhány töredékes információ a románokhoz. Ez már önmagában is kelthetett némi bizonytalanságot, nem beszélve arról, hogy korántsem lehetett átlátni az események teljes mélységét, s nem is sikerülhetett annak az ismeretnek a megszerzése, hogy itt voltaképpen forradalomról van szó. De ha a társadalomnak sikerülhetett is volna kialakítania egy összefüggő képet a magyar 56-ról, akkor is bizonyára legalábbis megfontolásra érdemesnek találta volna azokat a motivációkat, melyek a kommunista párt vezetését inkább a szovjet intervenció oldalára sodorták. A magyar forradalom eltiprásában a román félelmek és a szovjet érdekek egybeestek. Ennek az együttmozgásnak főszínes megnyilvánulása volt, hogy november 8-án, a Komszomol gyűlésén, Hruscsov megemlítette az „egyes román egyetemeken tapasztalható egészségtelen szellemet”, ugyanakkor megdicsérte a Román Kommunista Pártot, amiért határozottan és eredményesen föllépett e szellem ellen; azaz több ezer letartóztatással és az 1955-ben amnesztiával szabadult antikommunista „elemek” preventív újra-letartóztatásával kivédte a magyar 56 terjedését⁵.

Az RKP vezetését, Gheorghe-Gheorghiu Dej és a forradalom leverését ügybuzgó módon támogató Emil Bodnăraș azonban a magyarokkal kapcsolatos félelmek is vezérelték és konkrét segítséget is nyújtottak a Szovjetuniónak, valamint Kádár Jánosnak. Féltek attól, hogy egy sikeres magyar forradalom átterjedhet Románia magyarlakta vidékeire és ez egy antikommunista forradalom kiindulópontjává válhat Romániában is, valamint attól, hogy egy nem-kommunista Magyarország, mely kiszakad a Varsói Szerződésből, esetleg területi követeléseket fogalmazhat meg Romániával szemben⁶.

A Szovjetunió számított rá és meg is kapta a román segítséget. Hruscsov, emlékirataiban ír arról, hogy a románok és bolgárok még katonai segítséget is följánlottak, bár egyes források szerint Gheorghe-Gheorghiu Dej és Bodnăraș ezt állítólag elutasította volna, mert nem akarták vállalni a magyar kisebbséggel való konf-

liktust és a hadsereget, melyben sok magyar származású katona is szolgált, eleve megbízhatatlannak tartották. Az viszont tény, hogy Emil Bodnăraș, akit ezekben a napokban neveznek ki közlekedésügyi miniszternek, azonnal hozzálát, és az utak kiszélesítésével előkészíti a szovjet csapatok fölvonulását. November 21-én, Dej és Bodnăraș meglátogatják Kádár Jánost, és 22-én Bukarestbe, majd Snagovra szállítják Nagy Imrét. A látogatás részben színlelt célja élelmiszer- és gyógyszer-segély nyújtása volt, de Bodnăraș hosszabb ideig tartózkodott Budapesten és vélhetőleg a magyar titkosszolgálatok újjászervezésében segédkezett, több száz, Romániából származó (magyar) ügynökkel segítvén ki a magyar kollégákat⁷.

A román „segítőkézség” a román kommunista párt vezetésének hatalmi értékelésében gyökerezik. Látványosan megmutatja ezt a helyzetértékelést az a néhány széljegyzet, melyet Gheorghe-Gheorghiu Dej Losonczy Géza snagovi, 1957 február 13-ki följegyzéseihez fűz⁸.

Losonczy lényegében arról ír, hogy az 56-os események oka nem az, hogy a hruscsovi, a sztálini személyi kultuszt leleplező titkos jelentést egyes párton belüli csoportok – „ellenzékiek” – nyilvánosság elé viszik, hanem az eseménysor elindítója az, hogy a Petőfi Körben és a Újságíró Szövetségben előzőleg megfogalmazódik a magyar pártvezetés, a Rákosi-Gerő-féle sztálinista vezetéssel szembeni elégedetlenség. A Petőfi Kör, az Újságíró Szövetség nem „része az ellenzéknek”, hanem éppen „maga az ellenzék”. „Voltak olyanok, akik a KB-ban dolgoztak és maguk is változást akartak. De ők ezt a dolgot a párt tagjainak és a tömegek nyomására csinálták.” Egészen világos tehát, hogy Losonczy a forradalom kirobbanását a népi elégedetlenségnek tulajdonítja, s nem a párton belüli ellenzéknek. Ehhez fűzi hozzá Gheorghiu-Dej, hogy „De ezek a p.t.g. [párttagok] és tömegek kinek a biztatására kezdték el a nyomásgyakorlást?” Nyilvánvaló, hogy ez a megfogalmazás egyértelműen megfordítja a viszonyt, s a forradalom kirobbanását annak tulajdonítja, hogy aktivizálódott egy párton belüli ellenzék. Ezek után Losonczy tovább megy az értékelésben és néhány szóban azt igyekszik megmutatni, hogy már kezdetektől fogva a Magyar Dolgozók Pártja nélkülözni volt kénytelen a magyar társadalom támogatását, s támogatóinak tábora 1948-tól kezdve folyamatosan tovább szűkült, oly mértékben, hogy 1956 őszén a Rákosi-Gerő-féle pártvezetés már csupán maroknyi funkcionáriusra támaszkodhatott. Gheorghiu-Dej széljegyzete: „Hát ezért sikerült az ellenfor. kezébe venni a dolg.? Az »ellenz.« nem nyitotta meg az ellenfor. útját? Nem bújt meg benne a ellenfor.? Az ellenfor. követelte ezeket – és az »ellenz.«.”

Nyilván nem ezekből a széljegyzetekből vélem rekonstruálni Gheorghe-Gheorghiu Dej politikájának egészét, legfőljebb a román kommunista vezér gondolkodásmódjára vetíthetünk élesebb fénycsóvát. Tény viszont, hogy ezek a futólagos megjegyzések alapvetően alátámasztják például Vladimir Tismăneanu (2006) összefoglalását: „A magyar forradalmat követően, Gheorghiu-Dej vezetése igyekezett megfélemlíteni a pártot és a lakosságot, oly módon, hogy azt higgyék, a marxista-leninista ortodoxia minden fenyegetettsége, akár egy támogató fölszólamlás visszafogottabb, liberálisabb politikák bevezetése érdekében, a szovjetek

részéről azonnali megtorlást vonna maga után. Gheorghiu-Dej kritizálta a magyar forradalmat, támogatta a szovjet katonai intervenciót és teljes lojalitást tanúsított a Szovjetunió iránt.⁹ Következésképpen, e lojalitás elismeréseként és abból a meggyőződésből kiindulva, hogy Románia kommunista vezetése teljes mértékben ellenőrzése alatt tartja a pártot, a lakosságot, 1958 júliusában Hruscsov kivonja a szovjet csapatokat Romániából. Vesztere. Ettől a pillanattól kezdődően Románia rátalál a „saját útra”, és a sztálini politikai törekvések és módszerek legélethűbb inkarnációjává válik, jóllehet folyamatos vitában a mindenkori szovjet vezetéssel.

Gheorghe-Gheorghiu Dej alapvető következtetéseket vont le a magyar 56-ból és aztán politikájában ezeket a tanulságokat érvényesítette is. Szembe kell fordulni a „desztalinizáció” hruscsovi politikájával, mert a kollektív vezetésnek a bevezetése kétséget kizáróan a hatalmi pozíciók meggyengüléséhez vezet majd. Nem szabad semmilyen teret adni a sztálinizmus szembeni törekvéseknek, mert ez a pártellenzék kialakulásának melegágya, s az ellenzékiesség előbb vagy utóbb népi elégedetlenséghez vezet. Tehát radikálisan el kell utasítani a magyar utat, hisz Losonczy érvelésével szemben a valós helyzet éppen a fordítottja annak, ahogyan Losonczy magyarázza a magyar forradalom okait: az ellenzékől indul az „ellenforradalom” útja, s nem a széles néptömegek akaratából.¹⁰

Természetesen nem szeretném néhány Losonczy-mondathoz fűzött széljegyzetből levezetni Gheorghe Gheorghiu-Dej politikáját, és még kevésbé a román történelem alakulását magyarázni. Ám ezek a jegyzetek mégis nyújtanak némi betekintést Gheorghiu-Dej gondolkodásmódjába. Kétségtelen viszont, hogy 1956 után mindaz, ami Romániában, illetve a román kommunista párton belül történik – *con brio* – alátámasztja azt a föltételezést, hogy a magyar '56, a magyar forradalom, maradandó hatással bírt Romániában és a román pártvezetés félelme egy hasonló eseménysortól politikaformáló erővé vált.

Az 1956 utáni román politika alakulását Tismăneanu (2005) így foglalja össze: „Hruscsov »második lazításától« megriadva, a Dej-követők megpróbálták ellenállni a desztalinizációnak, egy olyan nemzeti stratégia kidolgozásával, mely a maguk oldalára vonzotta az értelmiséget és hidakat épített a pártelit a és lakosság között. Voltaképpen a román kommunista vezetés kivételes sikerrel hozott létre egy desztalinizálás elleni platformot az iparosítás, autonómia, szuverenitás és nemzeti büszkeség fogalmai körül.”¹¹

Amit azután Gheorghe Gheorghiu-Dej elkezdett, azt Ceaușescu folytatta, s még csak nem is más eszközökkel: ha Gheorghe Gheorghiu-Dej-t Sztálin legjobb tanítványának lehet nevezni, jóval Sztálin halála után is, akkor Nicolae Ceaușescu Gheorghe Gheorghiu-Dej legjobb tanítványa, annak halála után is; amilyen stratégiát például Gheorghe Gheorghiu-Dej választott Hruscsovvál szemben, ugyanolyan választott Nicolae Ceaușescu Gorbacsovvál szemben.¹²

Ahogy Gheorghiu-Dej-nek, Ceaușescunak is megvan a maga közvetlen Magyarország-főbiája, ami különösen az „új gazdasági mechanizmussal” és a Kádár-korszak gazdaságpolitikájával kapcsolatban alakul és szilárdul meg.

Ceaușescu 1988-89-ben fogalmazza meg expliciten, hogy mivel is állítja ő szembe saját rezsimjét és igyekszik ennek valamilyen ideológiai kifejtést is adni, jóllehet ez meglehetősen kezdetlegesre sikeredik.

1988 június 28-án, az algériai „Révolution Africaine” c. folyóiratnak azt nyilatkozza: „úgy gondoljuk, teljesen természetes, hogy szocialista országokban fölvetődik saját tevékenységünk javításának kérdése... Amit ennek ellenére nem értünk, hogy ez nem mindig történik szocialista elvek alapján, a fejlődő szocializmus szemszögéből. Nem szerencsés, hogy ez néha a szocialista elvek alábecsülése és tagadása álláspontjáról történik, és a kapitalista politikai és társadalmi formákhoz való visszatérés alapján.”¹³ Az interjú folytatásaként pedig világossá teszi, hogy semmilyen szovjet vagy magyar típusú „konzumerizmust”, fogyasztási alapú gazdasági reformot Románia nem fog bevezetni, marad az autark gazdaság, még Románia külső adósságainak visszafizetése után is.

Ezen a ponton – 1988-89-ben – Ceaușescu összekapcsolja a Magyarországgal szembeni nacionalista kirohanásokat a „gulyáskommunizmus” modelljének elutasításával: „az elmúlt években Magyarország engedményeket tett a nemzetközi reakciónak és ez befolyásolta kapcsolatait a környező országokkal is, különösképpen az a nyíltan ellenséges magatartás, melyet Magyarország Romániával szemben tanusított. Ha – ahogy maga Grósz Károly nyilatkozta a washingtoni National Press Club tagjai előtt – »a magyar szocializmusban van valami kapitalista kommunista körülmények között« – akkor a szomszéd ország nyíltan revizionista, revansista attitűdje Romániával szemben, megszűnik olyan problémának lenni, ami csak a budapesti kormányra tartozik.”¹⁴

Michael Shafir¹⁵ Ceaușescu ideológiai és politikai „involúciójáról” írt remek összefoglalója a következő mondattal zárul: „Mint Sztálin tanainak hűséges követője, sikerült valahogyan az innovatív kommunista vezető hírnevére szert tennie, s most karrierje alkonyán, teljes kört írva le, visszatér ideológiai gyökereihez”. Nos, éppen ez Románia öröksége negyvenvalahány év kommunizmusa után: a monolit sztálinizmus (titkosrendőrséggel, a társadalom totális kontrolljával, személyi kultusszal) és ennek román alváltozata: iparosítás, autonómia, szuverenitás és nemzeti büszkeség (Gheorghe Gheorghiu-Dej), „továbbfejlesztve” az autark gazdaság és szélsőséges nacionalizmus (Nicolae Ceaușescu) irányában. Az alábbiakban pedig megmutatjuk, hogy miért ellentmondásos ez az örökség.

2. „Rezistență prin cultură” – A magára hagyott társadalom

Herta Müller 2009-ben irodalmi Nobel díjat kapott. Herta Müller Romániából elszármazott sváb (német) író, akit azonnal meghívtak „haza”, talán avval a mégis csak titkolt szándékkal, hogy a Nobel-díjat, ha csak kis mértékben, de a románok a maguk irodalmának is betudhassák. Herta Müller, Bukarest leg-reprezentatívabb, nyolc száz fős, zsúfolásig megtelt koncerttermében, a Román Ateneumban tartott előadást. Az az állítása, mely a román értelmiség jelentős

részét Mitläufernek (társutasnak) nevezte, részint óriási fölháborodást keltett azon az oldalon, mely magát érintettnek érezte, részint szunnyadó indulatokat ébresztett föl, azokét, akik saját „társutasságukat” avval lepleznék, hogy másokra, mint társutasokra rámutatnak¹⁶.

Herta Müller a Mitläufer kifejezést használja a román értelmiség leírására. De mit is jelent – az ő értelmezésében – ez a fogalom? Tisztázzuk jó előre: nem morális kategória, azaz a Mitläufer lehet, hogy éppen önnön morális integritása megőrzésének érdekében nem vállal semmilyen nyilvános aktust – jóllehet éppen ez által hagyja magukra azokat, akik ugyanolyan morális meggyőződésből kifolyólag viszont kinyilvánítják meggyőződésüket. Az „igazságban élni” (Havel) azt is jelenti, nem rejtjük véka alá meggyőződésünket, értékítéleteinket; magatartásunknak van publikus dimenziója, mert ha nem lenne, akkor Mitläufer-ekké válnánk. Ily módon a Mitläufer nem is zavarja különösebben a diktatúrát, totalitarizmust.

Azonban, állítják sokan, a „társutas”, ha nem is aktív ellenálló, nem is támogatja a diktatúrát. Ez az, amit a románok mégis saját „ellenállásuknak” nevezhetnek, s jóllehet nem illik bele a kelet-közép európai ellenállások mintáiba, nem kapcsolódik hozzájuk, mégsem lehet teljesen kiiktatni sem a kelet-közép európai ellenállások történetéből. Külön fogalommal kellett illetni: „rezistentă prin cultură”, (helytelen fordításban: „kulturális ellenállás”¹⁷) a neve annak a mozgalom-típusnak, melynek kiterjedtségéről, hatékonyságáról ma szenvedélyes viták folynak; amolyan „én is voltam partizán”-típusúak. Andrei Pleșu, igen érzékenyen és találóan ezt az ellenállástípust a „jóízű túlélés természetességének” nevezi¹⁸. Pleșu csak enyhén utal rá, de mi hangsúlyosan kimondhatjuk, hogy ha ezt a „kulturális ellenállást” egyáltalán ellenállásnak tekintjük, akkor részint általánosnak, a román társadalom egy nagy részére jellemzőnek mondhatjuk, továbbá azt is levezethetjük, hogy mélyen gyökerezik a román társadalom, politikával szembeni mentalitásában. Valóban, a „túlélés” a román társadalom politikai kultúrájának szerves része.

Két kulturális modellt körvonalazhatunk tehát az ellenállás különböző formáit tekintve. Az egyikben Konrád György „Antipolitikája” és Václav Havel „A hatalom nélküliek hatalma” jelenti a civil ellenállás morális, s éppen ennek révén kulturális megalapozását, s ez valóban, Romániában igen csak korlátozott mértékben terjedt csak el 1989 előtt. Okvetlenül hozzá kell fűzni azonban, hogy voltak civil aktusok, éhséglázadások és egyéni fölszólamlások, jóllehet ezek nem tudtak kultúrává érni. Dan Pavel (1998) egyébként az említett kultúrával azonosítja¹⁹, egyfajta regionális meghatározásként is, Közép-Európát (hozzáfűzve a multikulturalizmust, a vallási sokféleséget és a nacionalizmusokat ellensúlyozni képes toleranciát), melybe területileg Erdély is beletartozik²⁰.

De milyen kultúrává érett ez az ellenállás Lengyelországban, Csehszlovákiában és részben Magyarországon, mit is jelentett a „antipolitika”, a „hatalom nélküliek hatalma”, az „élet az igazságban”?

Jeffrey Isaac (1999) elemzését követve, azt mondjuk, hogy az „antipolitika is politika”, s ennek a politikának a jellegét jól ki lehet olvasni a lengyel KOR, a

magyar „demokratikus ellenzék”, de különösképpen a Charta 77 dokumentumai-
ból, s meglehet, hogy még ennél is jobban magukból tettekből, az antipolitikai gya-
korlatból. Végző soron egy lázadó (rebellis), részvételi (participatív) és közösségi
(civil – citoyen) felelősséget viselő morális attitűdről van szó, mely nem csak az
antipolitika totalitarizmusellenes politikai ellenállásaként határozható meg, hanem
olykor még az ezen a bázison létrejött liberális demokráciák kritikai mozgalmai-
ként is megnyilvánulhat. Röviden, a kommunizmussal szemben, a mai visegrádi
négyek országaiban létrejött egy republikánus²¹ mozgalom, eszmeáramlat, mely a
valóságban csak ideig-óráig, szűk körben létezett és nem nélkülözötte az utópikus
jellegét sem.

A republikanizmus és implicita a civil ellenállás hiányának kérdése jelenleg
nem azért fontos számunkra, hogy evvel a hiánnyal magyarázzuk a Ceaușescu-
rendszer bukásának véres jellegét, hogy miért is volt oly’ kivételes a kelet-közép-
európai „bársonyos forradalmakkal”, a „kialkudott rendszerváltásokkal” szemben
a román történelem. S nem is azért, mert szeretnénk állást foglalni Herta Müller
és Gabriel Liiceanu vitájában, netán el akarnánk dönteni, hogy gyávák voltak-e
a román értelmiségiek, avagy „szavaink tisztaságának megőrzése” kimeríti-e az
ellenállás fogalmát?

Az tehát, hogy nem beszélhetünk a Ceaușescu-rezsimen kívül egy önmagát
megszervezni képes civil ellenállásról, azért fontos a mi szempontunkból, mert
megmagyarázza a Ceaușescu bukása utáni helyzetet. Az „antipolitikai politika”
ugyanis, volens-nolens, kimunkálta a kommunista rendszer összeomlása utáni
kívánatos politikai berendezkedés, a liberális demokrácia intézményes kereteit
is. A kelet-közép európai rendszerváltások így a liberális demokráciák gondolati
alapjain jöttek létre, s ez még akkor is így van történetileg, ha az eltelt időszakban
bebizonyosodott, hogy ezek az alapok is megkérdőjeleződnek. Romániára vonat-
koztatva azonban elmondható, hogy 1990-ben az említett gondolati keret nem állt
rendelkezésre. Ez tette aztán lehetővé azt is, hogy Ion Iliescu posztkommunista
hatalomátvétele – ha nem is egykönnyen, hiszen csak-csak szét kellett vernie az
Egyetem-téri diáktüntetések – viszonylag akadálytalanul lezajljódjék.

Az aktív, offenzív és civil társadalmi ellenállás kialakulását (a republikánus
politikai kultúrát) azonban nem csak az gátolta meg, hogy sokan, a hatalom által
hivatalosan kiépített társadalommal párhuzamos, túlélésre összpontosító társada-
lomba menekültek, hanem két másik tényezőnek is tulajdonítható, melyeket jósze-
rivel szintén kulturálisaknak nevezhetünk.

Az egyik a Ceaușescu-rendszer figyelemre méltó vonására vezethető vissza:
noha diktatúraként fokozatosan elveszíti hitelességét, de nemzeti politikaként meg-
őríz valamit legitimitásából.²² Ez a nemzeti politika több vonatkozásban is állan-
dója marad a Ceaușescu-rendszernek: a kisebbség-ellenesség (magyarokkal szem-
beni asszimilációs közpolitikák, a a németek „eladása” Nyugat Németországnak);
az ortodox-egyház támogató, tűrő, és csak a diktatúra utolsó periódusában, avval
szembeforduló politika; a nacionalista ideológia szellemi teljesítményeinek beépí-

tése a politikai propagandába, még abban az esetben is, amikor ezek a tartalmak korábban a szélsőjobboldali retorika részét képezték.

S ezen a ponton visszakanyarodtunk a Ceaușescu-rezsím ellentmondásos örökségéhez is. A Ceaușescu-rendszer kulturális önképe találkozott a román társadalom széles köreinek elvárásaival, így a rendszer sikeresen aknázhatta ki az abban rejlő politikai lehetőségeket²³. Ebbe a kulturális önképbe nem csak a nacionalizmus tartozik bele, de még az erőltetett iparosítás is, ami a gazdasági nagy ugrást lehetővé teszi egy „modern” társadalomba és egyúttal maga mögött tudhatja az „agrárország” évszázados besorolást is²⁴. Paradox módon az autark gazdaság kiépítése szintén ezt az elvárást szolgálja, hiszen a teljes gazdasági szuverenitás a célja.

A másik tényezőt – melyre történt utalás akkor, amikor Andrei Pleșu „kulturális ellenállásról” szóló gondolatait idéztük, s amit most alkalmunk nyílik tágabban is értelmezni, valamint akkor, amikor a román kultúrában nem létező republikánus hagyományról beszéltünk – legjobban talán Tóth Imre foglalja össze: „Mert a baloldal, vagy bármely emancipatórikus ideológia számukra olyan idegen volt, mint a marslakóknak. Soha nem hallottak róla. Nem volt hagyománya, egyáltalán nem volt társadalmi léte. Magyarországon mégis csak volt egy polgári-demokratikus és baloldali tradíció. Ide lehet számítani a vallási reformmozgalmakat és a liberalizmust is, ide tartoznak a polgári demokrácia, a jogállam, a szólásszabadság, a lelkiismereti szabadság jelszavait valló szellemi és politikai áramlatok. Ez a hagyomány a szabadság, az emberi jogok irányába nyit. A radikális baloldal volt ennek a hagyománynak a szélsőséges képviselője. Ez a szellemi tőke a román hagyományban nem létezett. Ők Bizánchoz tartoznak, nem ismertek semmiféle reformációt, nyoma sem volt annak, amit társadalomkritikának hívnak. Náluk a politika az intrikákra, a palotaforradalomra korlátozódott. Akik számára ez jelentette a politikát, azok számára nevetségesen hangzott azt állítani, hogy ennek a korrupt politikai életnek is van egy transzcendentális szellemi dimenziója.”²⁵

Ezekben a kategorikus ítéletekben, melyek nyilván további kifejtést igényelnek, a republikánus politikai kultúra és a baloldali társadalomkritika összekapcsolódik. És első pillantásra a kelet-közép-európai ellenállási mozgalmak, Charta 77, Szolidaritás, magyar szemizdat voltaképpen valóban baloldalinak tűnnek, és a baloldali 68-as reform kommunista ideológiában számos gyökerük van. Még akkor is igaz ez, ha főképp a Szolidaritásból erős jobboldali irányzatok válnak ki 1990 után. Nos, fogadjuk el, ez a hagyomány hiányzik a román társadalomból²⁶. (A román politikai életben még a liberalizmus is csak jobboldali-nacionalista formában létezik, kevés emberjogi mondanivalóval, s olyan kulcskérdésekben, mint például egyház és állam elválasztása, kifejezetten nem a liberalizmusba illő állásponttal.)

Következtetés gyanánt tehát fogalmazzunk meg egy munkahipotézist: A román gondolkodás által, a kelet-közép-európai kommunista ellenállás körébe bevezetett „kulturális ellenállás” fogalmát kétféleképpen értelmezhetjük. Szűkebben érthetjük alatta egyes finnyás értelmiségiek kivonulását a barbár társadalomból, mely ha nem is akadályozza a szellemi munkát, de nem is engedi érvényesülni az annak

eredményeként születő értékeket. A hatalom és az általa uralt nyilvánosságban használt beszéd helyett egy másik nyelvet, a magas, sokak számára hozzáférhetetlen nyelvet beszél, s éppen ez maga az ellenállás. Nincs közéleti, aktív tartalma, csak annyiban, hogy az egyén számára lehetővé teszi, hogy magatartásával és alkalmasint csak önmaga és szűk környezete számára kinyilvánítsa: ő nem ebben a világban él. A közéleti morált konstituáló kelet-közép-európai kommunista ellenes ellenállások sorába ez a magatartás nem illeszkedik bele és egy republikánus szemében így alakul át ez az ellenállás „társutasság”, a Mitläufer-ség vádjává. Így lesz társutas,

A szűk értelmezés mellett, a tágabb viszont az, amit maga Andrei Pleșu, a „kulturális ellenállást” magyarázandó, maga is elmond.²⁷ A túlélés kultúrájáról van szó. Aztán a túlélés kultúrájába már bőven beletartozhat az is, hogy egzisztenciális indokból, azért, hogy valahogy átvégödjünk az életen, akár a kommunista pártba is be lehet lépni, ha ez a túlélés legjobb módja. A volt kommunista tömb országai közül Romániában volt a legtöbb párttag²⁸, a lakosság egyharmada valahogy kötődött a kommunista párthoz. Így a párt már nem is annyira az elnyomó rezsim élcsapata, hanem egzisztenciális tér, melyet figyelmen kívül hagyni egyszerűen öngyilkosság. A „túlélés kultúráját” azonban nem csak itt, a „kulturális ellenállás” fogalmában lehet tetten érni, de vélhetőleg hosszú-hosszú múltra tekint vissza.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barbu, Daniel (1999): Republica absentă. Editura Nemira.
- Bădescu, Gabriel – Sum, Paul E. (2005): Historical Legacies, Social Capital and Civil Society: Comparing Romania on a Regional Level. *Europe-Asia Studies* Vol. 57, No. 1, January 2005, 117 – 133. old.
- Bădescu, Gabriel (2004): Social Trust and Democratization in the Post-Communist Societies. *East European Politics & Societies* May 2004 vol. 18 no. 2 316-341. old.
- Comisia Prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România (2006). Raport Final. București.
- Deletant, Dennis (2006): România sub regimul Comunist. Fundația Academia Civică, București.
- Isaac, Jeffrey C. (2000): Democrația în vremuri întunecate. Polirom. București.
- Jela, Doina – Tismăneanu, Vladimir (2006), szerk.: Ungaria 1956 – Revolta minților și sfârșitul mitului comunist. Curtea Veche. București.
- Letki, Natalia and Evans, Geoffrey (2005): Endogenizing Social Trust: Democratization in East-Central Europe. *British Journal of Political Science*, Vol. 35, No. 3 (Jul., 2005), old. 515-529 old.
- Mihăieș, Mircea (1990): Vecinii lui Kafka: Însemnările din Underground ale unui intelectual. in Vladimir Tismăneanu (szerk.). *Revoluțiile din 1989. Între trecut și viitor*. Polirom.

- Miskolczy Ambrus (1994): *Eszmék és téveszmék – Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről*. Bereményi könyvkiadó, ELTE. Budapest.
- Nagy Imre (2004): *Însemnări de la Snagov. Corespondență, rapoarte, convorbiri*. Polirom. București.
- Pavel, Dan (1988): *Leviathanul Bizantin*. Polirom. București.
- Pleşu Andrei (2010): *Rezistența prin cultură*. Dilema veche, 2010 október 14.
- Mungiu-Pippidi, Alina (2003): *Revitalizing Fatalistic Political Cultures*. Romanian Journal of Political Sciences, 01/2003.
- Mungiu-Pippidi, Alina (2005): *Democratization Without Decommunization. The Balkans Unfinished Revolution*. Romanian Journal of Political Sciences. 01 /2005
- Shafir, Michael (é.n.): *The Ideological Involution of the Romanian Communist Party*. Kézirat.
- Tănase, Stelian (2006): *Elite și societate – Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965*. Humanitas, București.
- Tismăneanu, Vladimir (1995): *Fantoma lui Gheorghiu-Dej*. Univers. București.
- Tismăneanu, Vladimir (1999): *Fantasmele salvării*. Polirom. București.
- Tismăneanu, Vladimir (2005): *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Polirom.
- Tismăneanu, Vladimir (2011): *Despre comunism – Destinul unei religii politice*. Humanitas. București.
- Várdy Péter – Tóth Imre (2004): *Az életben van, amit az ember nem tesz... és tesz – Beszélgetések Tóth Imrével*. Pont. Budapest.
- Verdery, Katherine (2003): *Socialismul – Ce a fost și ce urmează*. Institutul European.
- Verdery, Katherine (1994): *Compromis și rezistență – Cultura română sub Ceaușescu*. Humanitas. București.

JEGYZETEK

1. (Mihăieș, 1990), a csehekről írva, hasonló hangnemben mondja: "De a cseheknek volt 1968 augusztusuk, mikor fölkeltek a kommunizmus ellen – 1968, az év, amikor Romániában, mintegy Prága szovjet lerohanásának bizarr reakciójaként, a román fiatalok tömegesen és lelkesen iratkoztak be a Kommunista Pártba. A cseheknek volt Charta 77-ük; nekünk volt 1977-es földrengésünk. Nekik volt Haveljük; nekünk Iliescu-Roman duettje jutott." (271. oldal) Pontosítsunk: 1968-ban, amikor Románia nem csatlakozott a Varsói Szerződés Csehszlovákiát lerohanó csapataihoz, akkor ez a döntés úgy tüntette föl Ceaușescut, mint aki a kommunizmust képviselő Szovjetúnióval szemben, ezáltal a kommunizmusból kiábrándult társadalom oldalára áll. Ez a pozíció hitelesnek tűnt nem csak a románok számára, de – különböző okokból, és különböző elvárások teljesítése okán – mind a Nyugat, mind a magyar kisebbség szemében is.
2. Tudjuk, a Solidarosć társadalomszervező erejét az biztosította, hogy a katolikus egyház támogatta és kijárást biztosított számára a társadalom felé, illetve otthont adott a mozgalomnak. Romániában az ortodox egyház viszont együttműködött Ceaușescuval, részint azért, mert a görög katolikusok jogfosztásában az ortodox egyház saját, nem

kis mértékben anyagi érdekeinek érvényesülését remélte elérni, részint azért is, mert az egyházi emberek tekintélyes részét sikerült a Securitate ügynökévé tenni.

3. Mindmáig eldöntetlen kérdés a történészek, elemzők, az események résztvevőinek vitájában, az emberáldozatok felelőseinek föl kutatásában, hogy december 22 voltaképpen minek is nevezhető, illetve mi is volt valójában: „népfölkelés”, „forradalom”, nemzetközi, mindenek előtt orosz segítséggel lezajló „puccs”, Ion Iliescu „kommunista hatalomátvétele”? Ez a probléma azért is tarthatja izgalomban a közvéleményt, mert hiányzik az összképből egy szereplő, maga a társadalom. Más megközelítésben, szinte szükségszerű volt a „rendszerváltás” véres kimenetele, minthogy nem volt lehetőség kerekasztalnál megtárgyalni a békés átmenet kérdéseit, ahogy Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy Magyarországon, mert hiányoztak a társadalmi képviselő szervezetek, netán alakulóban lévő pártok, azaz a „másik oldal”.
4. Ez utóbbi vonatkozásában, módszertanilag, közel kerülünk ahhoz, hogy valamiféle mentalitástörténetet írjunk. Sokkal pontosabb viszont, ha itt a kultúra fogalmát használjuk, úgy, ahogy ezt a kulturális antropológiában megszokott.
5. Denis Deletant (2006), 140-146. old.
6. U.o., 142. old. Ez a „Trianon szindróma”, ugyanis az első világháborút lezáró területrendezés nem csak a magyar belpolitikát, hanem a román belpolitikát is oly sokszor befolyásolja. Ugyanazokat a politikai görcsöket, még ha nem is ugyanolyan tartalmúakat, okoz magyar és román oldalon egyaránt. Amit a magyar történészek és általában a magyar közvélemény úgy értelmez, hogy „már megint a románoknak volt szerencséjük”, ugyanazt a román oldalon kétségbeesetten úgy nyugtázzák, hogy „Jézus Mária, győztünk!” – már megint nem magunknak, hanem külső erőknél köszönhetjük sikereinket. Román és magyar oldalon egyaránt, a tehetetlenség kompenzációjaként fölkorlácsolt nacionalizmus a „Trianon szindróma”.
7. U.o., 144. old. Tisztában vagyok avval, hogy ezeket az állításokat további kutatásnak kell megerősítenie vagy cáfolnia. Ez azonban nem változtat a mondanivaló lényegén.
8. Nagy Imre (2004): Însemnări de la Snagov. Corespondență, rapoarte, convorbiri. Polirom. București. 329-330. old.
9. Vladimir Tismăneanu (2005): Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc. Polirom. 202. old.
10. A félelem politikafilozófiai jelentőségéről lásd Bibó L
11. Tismăneanu (2005). 205. old.
12. Mindez persze Ceaușescu-t nem tartja vissza attól, hogy egy jó nagyot desztalinizáljon és „dej-etlenítsen”. 1965-ös hatalomra kerülése után, 1966-ban a sztálinizmus bűneit kivizsgáló bizottságot alapít, melynek tevékenysége nyomán, az 1968-ban ülésező Központi Bizottság plenáris ülésén részint Gheorghe Gheorghiu-Dej-t elítélő határozat születik, részint a sztálinizmus időszakában kivégzettek rehabilitációjáról döntenek, közöttük az 1946-ban, Szovjetunióban meggyilkolt, a román kommunista párt alapítójának, Főríz Istvánnak és az 1954-ben kivégzett Lucrețiu Pătrășcanunak a rehabilitációjáról. (Lásd Tismăneanu (1995). 157-158. old.)
13. Agerpres. Idézi Shafir (é.n.)
14. Ilie Ceaușescu (1989): Lupta pentru apărarea gliei străbune împotriva expansiunilor

și revizionismului, permanentă a istoriei poporului român. Lupta întregului popor. no.2. 28. old. Idézi Shafir (é.n.)

15. Az írásban idézett Ceaușescu-szövegek arra utalnak, hogy Shafir 1989 júliusában-augusztusában írhatta a cikket, mely kéziratos formában áll rendelkezésemre.
16. Itt különösen a „pältiniș-i csoportra” kell gondolni, arra a főként néhány filozófusból álló csoportra, melynek tagjai gyakorta találkoztak a 30-as években még Vaszgárdaszimpatizáns Constantin Noica filozófus pältiniș-i menedékházában, ahol elvont kérdésekről vitakoztak, miközben „odakint” dühöngött a diktatúra.
17. A helyes fordítás: „ellenállás a kultúrán keresztül”. Ezt a kifejezést nem csak azért nem használom, mert rettenetesen csúnya, hanem azért sem, mert az eredeti román fogalomnak egy másik értelmezését adom ebben a tanulmányban, s ezt az értelmet a „kulturális ellenállás” pontosan kifejezi.
18. Andrei Pleșu (2010): Rezistența prin cultură. Dilema veche, 2010 október 14. Tegyük hozzá, a „jóízléssel” való túlélés egy társadalmi réteg képviselőire, a műveltekre, az értelmiségiekre, bojárakra és leszármazottaikra vonatkozatható.
19. A közép-európai régióknak kulturális meghatározása a legelterjedtebb meghatározási kísérlet. Ebben semmi új nincs. 1989 után ezekbe a meghatározásokba azonban belekerül az említett morális momentum, mellyel egyes szerzők természetesen a kelet-közép európai társadalmak kommunizmussal szembeni ellenállását próbálják kimutatni, s ehhez a mítoszhoz (ami valóságselemeket is tartalmaz) megtalálni a héroszokat is.
20. Erdély külön besorolása, mint olyan régióé, mely a „nyugati kultúrához” tartozik, míg Románia többi része „Balkán” vagy „Bizánc” szintén a politikai elemzők, történészek, alkalmasint nem túl széles táborának egyik kedvelt toposza. Az viszont, ami ennél lényegesebb, hogy van alapja a közvélemény-kutatások eredményei alapján is. (S most nem beszélek arról, hogy Emil Constatinescu elnökké választását 1996-ban széles körben értelmezték úgy, mint a „Nyugat” győzelmét „Kelet”, azaz a Ion Iliescut támogatók fölött.)
21. Ha a politikai gondolkodás történetében a klasszikus elődök után kutatnánk, akkor minden bizonnyal meg kellene neveznünk Niccoló Machiavellit és Hannah Arendt-et. Mindkettejük életművét hosszan lehetne elemezni, hogy a republikanizmus teljes gondolatkörét föltérképezzük. Erről itt le kell azonban mondanunk, de a román társadalom, létező és nem-létező ellenállását még el tudjuk helyezni egy bizonyos modellben, kategóriában.
22. Itt arra is gondolnunk kell, hogy a kelet-közép európai ellenállások egyik fő, ha nem éppen legfőbb, követelése a nemzeti szuverenitás visszanyerése volt. De ott, ahol nem voltak szovjet csapatok és a kommunizmus szuverén keretek között épült – s ez Románia esete is – ott egy fontos mozgósító erő hiányzott az ellenállási mozgalmak megszerveződéséből. Sőt. A kommunista vezetés elleni föllépés a nemzeti szuverenitás elvesztését vonhatta maga után. Mint a társadalmat zsarolni képes eszközzel, evvel a fenyegetéssel élt is a mindenkori román pártvezetés.
23. A nemrégiben elhunyt és nagy nemzeti konszenzussal eltemetett Adrian Păunescu a demokratikus Románia szenátoraként halt meg. A 80-as években ő vezette a Ceaușescut dicsőítő road-show-t, a „megéneklünk Romániát”. 1989 decemberében egyenes adásban lehetett látni, ahogy majdnem meglincselik.

24. Gheorghe Gheorghiu-Dej akkor hirdeti meg az iparosítás román útját, amikor a Szovjetunió a KGST-n belül Romániának a szocialista országok munkamegosztásában az agrárutánpótlást akarja kiosztani (a kelet-németek és a Csehszlovákia lelkes egyetértése mellett).
25. Várdy Péter-Tóth Imre (2004): Az életben van, amit az ember nem tesz... és tesz. Beszélgetések Tóth Imrével. Pont kiadó, Budapest. 41-42. old.
26. Egy viszonylag átfogó képet ad erről Daniel Barbu (1999): Republica absentă. Editura Nemira.
27. http://www.youtube.com/watch?v=AYViU_XaRSA. Andrei Pleșu Iași-ban, 2010 október 25-én.
28. Lásd Daniel Barbu (1999)

Miklósné Zakar Andrea*

**KONVERGÁLÓ ERDÉLY-PERCEPCIÓK:
INTERETNIKUS ÉRTELMISÉGI PÁRBESZÉD A
TÉRSÉG KONTEXTUSÁBAN***CONVERGING PERCEPTIONS OF TRANSYLVANIA: INTERETHNIC
DIALOGUES OF INTELLECTUALS IN THE CONTEXT OF THE
REGION***ABSTRACT**

It is very important to emphasize the relevance of interethnic dialogues of intellectuals which have taken place in the context of Transylvania, because the future of this region cannot be imagined without the consensus of all the nationalities living there together. This study analyses the Romanian and Hungarian disputes published in the periodical "Altera" (issued by the intercultural centre Liga Pro Europa) and in the monthly "Provincia" (issued between 2000 and 2002). The analysis of the texts aims to present this dialogue as a special form of regionalism, focusing on Transylvania, as a special region. The discourses focus on the following main ideas: Transylvania as a special multicultural area; the importance of transethnic identity; the comparison of regionalisation models which give free rein to different forms of autonomies; criticism of Romania's decentralisation process; the Memorandum in 2001 – which seems to be the result of the consensus of intellectuals involved in the analysed dialogue.

1. Bevezetés

A tanulmány egy olyan elemzést igyekszik bemutatni, amely az erdélyi magyar, román és német értelmiségiek egy csoportjának diskurzusát vizsgálja Erdély múltját, jelenét és legfőképpen jövőjét illetően. Fontos egy ilyen elemzés, mert egyértelmű, hogy ma már Erdély jövőjéről nem lehet egyik etnikum kihagyása nélkül sem beszélni. Az interetnikus párbeszéd szinterei, lenyomatai két jelentős folyóiratban jelentek meg, a vizsgált időszak pedig egy körülbelül tizenhárom éves időintervallum 1995-2007 között. Ebből az időszakból kiemelkedik egy „magkorszak”, a 2000 és 2002 közötti évek, amelyek – a Provincia folyóirat és csoport révén – a jelenség csúcsidezőszakaként értelmezhető. A Provincia megjelenése előtt azonban léteztek már a párbeszédnek szinterei, például a szintén elemzett Altera folyóirat, a Pro Európa Liga által 1995-2007 között publikált kiadvány, amely egy ideig folytatta is a diskurzust.

* Miklósné Dr. Zakar Andrea tanszékvezető főiskolai docens, Tomori Pál Főiskola, Kalocsa

Az elemzett párbeszédben keresem egy sajátos erdélyi regionalizmus körvonalait, az esetleges új fogalmak megjelenését, és megvizsgálom, hogy létezett-e releváns véleménykülönbség a különböző etnikumú értelmiségiek között. Az elemzett szövegek kitérnek Erdély geopolitikai sajátosságaira, az erdélyi egyedi jellegzetességekre és az erdélyi identitás kérdésére, valamint azon autonómia-modellekre elemzésére is, amelyek Erdély számára a jövőben mintaként szolgálhatnak.

2. A magyar-román párbeszéd 1989-től Erdélyben

Még a romániai forradalom előtt Budapesten egy olyan magyarokból és külföldön élő románokból álló értelmiségi találkozóra került sor, amelynek eredménye egy nyilatkozat megfogalmazása.¹ A Budapesti Nyilatkozat-ként, vagy Magyar-román Nyilatkozatként is ismert dokumentum jelentősége abban rejlik, hogy egyrészt igyekezett a két nemzet megbékélésének feltételeit körvonalazni, hangsúlyt fektetve a párbeszéd fontosságára, másrészt pedig Erdély térségét illetően próbált konszenzust teremteni. Az erdélyi kérdés ügyében rávilágítottak arra, hogyan kell ezt a problémát helyesen látni a határok megváltoztatása nélkül, valamint meggyeztek abban, hogy Erdélyt egy komplementer térségnek kell tekinteni a román-magyar viszonylatrendszerben.

„Erdély etnikai térképének sajátos jellegéből adódóan a konfliktusok feloldását semmiképpen sem a határok revíziója, hanem szerepük megváltozása hozhatja magával, amennyiben azok Helsinkiben lehetővé teszik a személyek, az információk és az eszmék szabad áramlását. Következésképpen a magyar-román kapcsolatok megjavulását mi egy demokratikus irányú általános európai rendezéstől várjuk. Egyedül ez lesz képes megoldani a kontinens népei között a történelem során felhalmozódott problémákat – valamennyi nép jogos érdekeinek szem előtt tartásával. Erdélynek, mely az egymást kölcsönösen kiegészítő kultúrák földje volt és maradt, a kulturális és vallási pluralizmus modelljévé kell válnia. Népeink érdekeit szolgálja, hogy a kultúrák, a vallások és hagyományok sokfélesége, mely mindig is erdélyi sajátosság volt, megmaradjon. Biztosítani kell mindegyik nemzet jogát az autonóm politikai képviselőhöz és a kulturális autonómiához. Ezek megvalósítása megköveteli – többek között – a magyar nyelvű oktatás megszervezését minden fokon, beleértve a kolozsvári magyar egyetem visszaállítását is.”²

A Nyilatkozatot vagy elhallgatta a román sajtó vagy pedig irredentának-hazaárulónak bélyegezték az aláírókat. Pedig később többen is csatlakoztak a dokumentumhoz, vállalva annak szellemiségét, és ezek közé olyan kiemelkedő személyiségek is tartoztak, mint Eugen Ionesco vagy I. Mihály, volt román király.

Az általam készített interjúkból kiderült, hogy az Erdély kapcsán kialakuló román-magyar párbeszéd elindítói között tartják számon Alexandru Cistelean irodalomkritikust, egyetemi tanárt, aki 1993-ban egy esszéjében közölte a *Gazeta de Mureș* kulturális lapban³, *Provincia ratată* (Elvetélt provincia) címmel⁴. Ebben Cistelean kifejtette az erdélyi és a regáti románok közti különbségek egyik meghatározó

aspektusát, amelyet Antonescu tábornoknak Aurel Vlad miniszterhez írott egyik levelével szemléltetett. Ebben Antonescu kioktatta Vladot, hogy az erdélyi románok Nagy-Romániában „vendégek” és „szolgák”, és az ilyen emberek nem adhatnak iránymutatást, és nem kaphatnak vezető szerepet az országban. Ez a vendég-szolga metafora az, amely az erdélyi románság sorsát és helyzetét meghatározta és végigkísérte Nagy-Románia megalakulása óta, vallja Cistelean. A másodrendű állampolgár így kisebbségben marad és frusztrálódik. Erdély ilyen tekintetben hiába akar centrum-térsséggé válni, hiába akarja hallatni a hangját a központban, Bukarestben, ha Erdély román társadalma is ebben a meghatározottságban él évtizedek óta.

Erdélynek és egy erdélyi román értelmiségi fájdmának az egyik legszebb kifejezése Cistelean írása. Ez megadott egy olyan alaphangot, amelyre az elkövetkezendő román-magyar diskurzus felfűzhetővé vált. Az erdélyiség rekonstruálásának, újraértékelésének igénye artikulálódott Cistelean írásában, amelyet folytatni és kiteljesíteni volt hivatott néhány jelentős értelmiségi szereplő többek között az elemzendő folyóiratokban, diskurzusokban is.

A Cistelean által felvetett Erdély-problematika folytatása Molnár Gusztáv tanulmánya, *Az erdélyi kérdés*.⁵ Ebben Molnár leírta Erdély speciális geopolitikai helyzetét,⁶ amely (a huntingtoni elméletre alapozva) különbözik Románia többi részének ezirányú sajátosságaitól. Ebből a tételből kiindulva Molnár levezette, hogy az európai integrációs folyamatok kontextusában az országnak és Erdélynek két jövője körvonalazódik. Erdély, mint a Közép-Európához tartozó térség vagy magával húzza Európába Romániát, és így képes lesz az ország „felemelkedni”, vagy pedig Románia sodorja Erdélyt egy válságövezetbe a failed states-ek közé. Az első forgatókönyvhöz mindenképpen szükségeltetik egy olyan államszerkezeti reform, amely modernizálni képes Romániát, és ehhez a reformhoz Molnár az angolszász devolúciós modellt javasolta. A tanulmány nagy felháborodást és vitát kavart, mivel „szinte minden, még a legliberálisabb román szakértő is visszautasította Románia föderalizálásának vagy devolúciójának azonnali kezdeményezését”.⁷ A vita a sajtóban is folytatódott, számos (az elemzendő diskurzus szempontjából is) releváns személyiség fűzte hozzá gondolatait Molnár érveléséhez, például Gabriel Andreescu, Sorin Mitu, Antonela Capelle-Pogăcean. Molnár Gusztáv 1999-ben válaszolt a felvetéseikre a *Még egyszer az erdélyi kérdéstről* című munkájában⁸. Ebben az írásában már sokkal részletesebben elemezte a devolúció romániai lehetőségeit, de ennek két nagy akadályát látta egyrészt az akkori romániai politikai elit decentralizáció-ellenességében, másrészt pedig a teret hódító nacionalizmusban. Következtetéseiben a politológus kifejtette, hogy Románia esetében valószínűleg a hosszú távú társadalmi folyamatok során várhatóak olyan eredmények, amelyek következtében az állam szerkezete valós átalakuláson mehet keresztül.⁹ Ugyanebben az évben Molnár Gusztáv és Gabriel Andreescu szerkesztésében napvilágot látott ennek a vitának az anyaga román nyelven, amely a vitában résztvevők közeledését és az interetnikus párbeszéd jelentőségének felértékelődését jelentette.¹⁰

Az interetnikus párbeszéd kezdetének másik irányvonala a Pro Európa Liga megalakulása és működése. Interkulturális központként a Liga olyan eseményeket szervezett, amelyek egyértelműen a román-magyar kapcsolatok pozitív mederbe terelését szorgalmazták. A Pro Európa Liga a Romániában bejegyzett harmadik nem kormányzati szerv volt a rendszerváltást követően. Megalakulását a közvetlenül a romániai forradalom után, 1989. december 30-án tartott első közgyűlés fémjelzte a marosvásárhelyi Bábszínház termében. Smaranda Enache, a Bábszínház akkori igazgatója, aki máig a Pro Európa Liga egyik elnöke Szokoly Elek mellett, katalizátor szerepet töltött be a Liga létrehozásában és későbbi működésében. A Bábszínház a rendszerváltás előtt is egy különleges műhelyként vállalt szerepet a művészetben, ahol sok ellenzéki értelmiségi talált szellemi otthonra. Nem csoda, ha éppen ebben a közegben alakult meg a 21 alapító tagot számláló Pro Európa Liga, amelynek felelősségteljes szerepe volt az 1990 márciusában Marosvásárhelyen lezajló negatív események utáni konfliktushelyzet kezelésében is.

A Liga céljai között hangsúlyos szerepet tölt be az Erdély problematikájának és az európai értékeknek a kommunikálása, egy olyan Erdélyen belüli adminisztratív, politikai, gazdasági és kulturális intézményrendszernek a létrehozása, amely egyensúlyba hozhatja a román és magyar érdekeket, valamint ellensúlyozhatja a román központi hatalom által elindított és folyamatosan erősített elrománosítási és elortodoxosítási folyamatokat a térségben.

Mint látható, az elemzett diskurzus vezéregyéniségei a rendszerváltás után azonnal vagy kis eltolódással a '90-es években hallatták hangjukat, és kifejtették álláspontjukat Erdély és az erdélyiség kapcsán.

3. A párbeszéd szinterei

Az elemzett folyóiratok közül elsőként a román nyelven publikált Alterát, a Pro Európa Liga kiadványát, említeném, amely 32 számot élt meg 1995 és 2007 között. Az Altera Dialógus rovata az interetnikus fórumokon, nyári egyetemeken elhangzott beszélgetéseknek, vitáknak az egyik releváns lenyomata. De az Altera ennél sokkal többet jelentett ebben a kontextusban, mint a dialógusok tolmácsolása. Olyan szerzők tanulmányait is publikálták itt, akik a regionalizmus-regionalizáció, az identitás, a föderalizmus, az autonómia, a multikulturalizmus, az emberi és kisebbségi jogok és az európai integráció problémáit feszegetik. Az Alterán keresztül a külföldi szerzők gondolatai román nyelven juttatták el a román publikumhoz. Emellett olyan európai dokumentumokat közöltek a folyóiratban, amelyeket különböző nemzetközi szervezetek (Európa Tanács, ENSZ stb.) tettek közzé, ilyen formában a romániai olvasók jelentős nemzetközi javaslatokkal és határozatokkal ismerkedhettek meg.

A másik elemzett releváns folyóirat a 2000 és 2002 között megjelent Provincia volt.¹¹ Először a Ziua de Ardeal és a Krónika napilapok havi mellékleteként jelent meg 2000 tavaszán. Ezekre a napilapokra azért volt szükség, mert egy ideig a

Provincia hordozójává válhattak így terjesztve azt. A melléklet önállósodása 2001 elején már azt jelentette, hogy a létrehozói úgy gondolták, különállón is megállja helyét a nyilvánosság előtt. Ezek után a lapot az Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja adta ki. A Provincia folyóiratnak két társszerkesztője volt, Molnár Gusztáv és Alexandru Cistelean, vagyis egy magyar és egy román kiemelkedő személyiség. A folyóirat egyik nagyon fontos jellemzője az volt, hogy a magyar szerzők cikkeit románra, a románokét pedig magyarra fordították, így a kiadvány mindkét nyelven megjelent. A három évfolyamot megélő Provincia¹² ugyanúgy, mint az előbb említett Altera folyóirat, felvállalta egy olyan, Romániában problematikus és nehezen megtárgyalható problémakör vitára bocsátását, amilyen Románia decentralizálási, regionalizálási lehetőségei, nehézségei, ezen belül pedig Erdély státuszának problematikája.

A Provincia szerzői „közös fórum” megteremtését célozták meg a folyóirat létrehozásával. Ovidiu Pecican történész (az egyik szerkesztő) egy „polgári fórum” létrehozásának lehetőségét látta ebben a folyóiratban, de megadta a polgári jelző értelmét is a Provincia szövegkörnyezetében: „egy mindenféle (képzelt vagy valós) etnikai elkülönülést meghaladó polgári fórum létrehozása volna az az újítás, amelyre Erdélynek a jelen pillanatban úgy tűnik, szüksége lenne”¹³. Ugyanebben a kontextusban Molnár Gusztáv egy „közös erdélyi nyilvánosság” kialakításának igényét fogalmazta meg egyik írásában a Provincia hasábjain.¹⁴

Mindezek alapján is jól látható, hogy az elemzett diskurzus elindított egy párbeszédet, mely – még, ha időlegesen is – de felváltotta a román, magyar és német különálló monológokat. A dialógus mellett tette le a voksát minden szerző vagy résztvevő, aki valamilyen formában hozzájárult az Altera vagy a Provincia munkájához.

4. A párbeszéd tematikus csomópontjai

Az Altera és Provincia hasábjain megjelent tanulmányok, írások számtalan témát dolgoztak fel Erdély kapcsán, jelen tanulmány terjedelmi korlátai miatt ezekből néhányat emelünk csak ki. Erdély geopolitikai sajátosságai mellett helyet kapott az erdélyi identitás és az erdélyi sajátosságok, releváns jegyek kérdése is a folyóiratokban. Érdekes felvetés továbbá a konszociáció lehetőségeinek a vizsgálata a térség jövőbeli lehetőségeit illetően, illetve az autonómia kérdése kapcsán a nyugat-európai autonómia-modellek vizsgálata.¹⁵

Molnár Gusztávnak köszönhetően a Provincia hasábjain elindult egy geopolitikai elemzés-sorozat, amely újra vizsgálat alá vonta a Közép-Európa-kérdést, és ezen belül Erdély helyzetét igyekezett értelmezni. Ezt a témát Molnár már feldolgozta a tanulmány elején említett Az erdélyi kérdés című tanulmányában. Többek között ezen írás bemutatása kapcsán a Pro Európa Liga 1998-ban szervezett Kolozsvárott egy olyan beszélgetést, vitát, amely révén ez a problematika górcső alá került.¹⁶ Ebben a beszélgetésben Bakk Miklós kihangsúlyozta, hogy a

Molnár Gusztáv által elindított probléma-felvetések hosszú távon meghatározhatják az Erdélyről folyó párbeszédet, vitákat. A kérdés kapcsán azonban ekkor még egyelőre szkepticizmust fogalmazott meg az irodalomkritikus (és később a Provincia egyik felelős szerkesztőjévé vált) Alexandru Cistelean és a történész Sorin Mitu. A Provincia hasábján később terítékre került Délkelet-Európa államainak sajátos gondolkodásmódja és viszonya a modern állam eszméjéhez, amely abból is adódik, hogy ebbe a térségbe a modern állam eszméjét csak „exportálták”, így ezen eszme „eredete, dinamikája és körvonalai egy másik, eltérő kulturális mátrixban keresendők, egy olyan kultúrában, amelynek más a kulturális tőkéje”. Ezért a modern állam és Délkelet-Európa „sosem illeszkedtek jól egymáshoz”, viszont ezen térség államai folyamatosan arra törekednek, hogy meghonosítsák a nyugatról átvett mintát.¹⁷

Ebben a kontextusban Molnár Gusztáv felveti azoknak a régióknak a problematikáját, amelyek ún. „Közép-Európa-fragmentumok”, de egy ilyen „civilizációs zsákutcában vergődő” országhoz tartoznak. Molnár szerint ilyen „bizonyos értelemben rab provincia” Erdély is, akárcsak Vajdaság, Kárpátalja, Galícia vagy Bukovina. A helyzet ellenére – vallja Molnár – ezek a térségek „elindulhatnak egy eltérő és Európa-konform intézményesülés útján”, amelynek jelentős előfeltétele azonban a lokális többség kialakítása. Ezt viszont csakis a régió belüli konszenzus formálhatja, amely a többséget és kisebbséget kovácsolja össze.¹⁸

Az erdélyi sajátosságokat illetően Erdély kontextusában egyértelműen felmerül a multikulturális sokszínűség kérdése, amely még mindig jellemzi a térséget az ezt gyengítő történelmi változások és folyamatok ellenére. Az Erdélyi Interkulturális Fórum keretében, amelyet a Pro Európa Liga Interkulturális Központja szervezett 1996-ban, olyan beszélgetésre (igazi párbeszédre) került sor román, magyar és német értelmiségiek között, amely ezt a kérdést taglalta, vitázva arról is, hogy Erdély kapcsán a multikulturális vagy interkulturális fogalom használata-e az adekvátabb. Ennek a beszélgetésnek szerkesztett változatát az Altera 6. száma közölte.¹⁹ Az alábbi 1. és 2. táblázat jól példázza Erdélynek a még mindig sajátos etnikai és felekezeti sokszínűségét.

1. táblázat: Románia és Erdély etnikai összetétele a 2002-es népszámlálás adatai alapján (főbb etnikumok tekintetében)

Table 1.: Ethnic composition of Romania and Transylvania according to the 2002 census

	Románok	Magyarok	Németek	Zsidók	Cigányok
Romániában	19.399.597	1.431.807	59.764	5.785	535.140
Erdélyben	5.393.552	1.415.718	53.077	1.804	244.475

Forrás: A román Nemzeti Statisztika Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

2. táblázat: Románia és Erdély vallási összetétele 2002-ben (jelentősebb történelmi vallások tekintetében)

Table 2.: Religious composition of Romania and Transylvania in 2002

	Ortodox	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Unitárius
Románia	18.817.975	191.556	1.026.429	701.077	66.944
Erdély	5.053.967	177.555	734.748	696.393	66.446

Forrás: A román Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján saját szerkesztés

A 2. táblázat adataiból kiemelném a görög katolikusok markáns jelenlétét Erdélyben, amely sajátos színfolt, hiszen az erdélyi románság szempontjából a görög katolikus egyház szerepe és története meghatározó jellegű, ahogy ezt figyelemre méltóan leírta Alexandru Cistelean is néhány írásában.²⁰

Mindezen sajátosságok, a történelmi múlt szövevénye és az etnikumok együttélése olyan értékhozó kölcsönhatásokat eredményeznek, amelyek kihatással vannak az identitásra is. A regionális, a sajátos erdélyi identitás kérdése is számos írásban megjelent az elemzett folyóiratokban.²¹ A Provincia folyóirat több írásában is felbukkan Erdély kapcsán az ún. transz-etnikus identitás fogalma, amely a nemzeti identitások feletti, azt meghaladó önazonosságot jelenti, mely többnemzetiségű régiókban alakulhat ki, és segíthet meghaladni a nacionalizmust. Több szerző szerint (pl. Molnár Gusztáv) a transz-etnikus identitás Erdélyben is megjelenhet, és egy ilyen sajátosan a térséghez kötődő identitás segítheti akár egy esetleges autonóm Erdély kialakítását is. A transz-etnikus identitás kérdése a Provincia folyóirat megszűnése utáni időszakban tartott egyik fórumon is felbukkan (lásd a 2004-es Forumul central-european de regionalizare și integrare elnevezésű vitát).

A konszociációs demokrácia megteremtésének erdélyi lehetőségét Molnár Gusztáv vezette be a Provincia tematikájába, először az első évfolyam 3. számában említve²², majd a 6. számban bővebben is kifejtve²³. Okfejtésében, amely mentén haladva ennek esélyeit latolgatja a régióban, Molnár az Arend Lijphart-féle megközelítést alkalmazta²⁴, és abból indult ki, hogy az erdélyi társadalom, eleve plurális. „Plurális társadalomnak ebben az értelemben az ún. szegmentális törésvonalak által felszabdalt, szeletekre, külön egységekre bomló társadalmat tekintjük, amelyben a politikai erők megoszlása hűen követi a társadalomban meglévő objektív különbségeket. A szegmentális törésvonalak vallási, ideológiai, nyelvi, regionális, kulturális, faji vagy etnikai jellegűek lehetnek. A plurális társadalmak további figyelemreméltó jellemvonása, hogy a politikai pártok, érdekcsoportok, médiák, iskolák, az önkéntes egyesülések, egyszóval a civil társadalom szubjektumai a szegmentális törésvonalak mentén szerveződnek meg.”²⁵ Molnár kihangsúlyozta, hogy ezen plurális társadalmakra jellemző, hogy bizonyos mértékben ellentudnak állni a homogenizációnak, így egy stabil demokrácia kiépítését teszik lehetővé. Molnár szerint a konszociációs modellt minden olyan, általa „közép-európai

fragmentumnak” nevezett térségben alkalmazni lehet, ahol a társadalom plurális, így például Erdélyben vagy a Vajdaságban.²⁶ A konzociáció sikeres kiépítéséhez azonban szükség van egy Erdélyt képviselő ún. transznetikus pártra, amelyről mind magyar, mind pedig román részről számos értelmiségi fejtette ki véleményét. 2000 nyarán sok tekintetben nem találták még elérkezettnek a pillanatot arra, hogy egy ilyen összefogás létrejöhessen, de a 2000 novemberében lezajlott választások eredménye néhány román értelmiségit a transznetikus párt ideájának elfogadásához vezetett (tudniillik a november végi elnökválasztás második fordulójával a választók Ion Iliescu és Vadim Tudor között választhattak – vagyis európai alternatíva nélkül maradtak).²⁷

Külön érdekessége az elemzett tanulmányoknak a föderális állam lehetőségeinek a keresése Romániát illetően, illetve az ezen belül, vagy egy regionalizált ország keretein belül kialakítható autonóm Erdély-kép felvillantása. Ezekhez a lehetőségekhez a szerzők nyugat-európai modelleket kerestek és elemeztek. Az *Altera* folyóirat külön számot szentelt a föderalitásnak (*Altera* 1997, 6. szám), amelyben két neves szakértő, Guy Héraud és Daniel Elazar²⁸, munkáját is leközölték román nyelven, így ezek a tanulmányok elérhetővé váltak a romániai értelmiségiek anyanyelvén is. Az *Altera* a nyugati sajtós regionalizációs modellekről is számot adott, mégpedig az 1998/9. számban, amely a Regionalizmus és regionalizáció címet viseli, valamint az 1999/10. számban Regionalizmus és/vagy decentralizáció címmel. Így még a Provincia megszületése előtt bemutatták a francia sajtós decentralizációt, de egyben beszámoltak a görög regionalizmusról, az olasz, a holland valamint a svájci modellről. A Provincia hasábjain később kialakult egy sajtós vita, amelynek keretében több decentralizált modellt mutattak be és ütköztettek, mint például a föderális (Németország), a konföderális (Svájc) és a regionalizált (Olaszország, Spanyolország) modelleket. A svájci konföderális modell többször került górcső alá, akárcsak a német föderalista államszerkezet, lásd Alexandru Vlad, Gheorghe Săsărman és Traian Ștef írásait²⁹, valamint Petru Dumitriu álláspontját³⁰.

Daniel Vighi a spanyol és olasz regionalizált állammodelleket és azok specifikumait járta körbe, kiemelve az autonómia-lehetőségeket, melyekre ez a típusú államszerkezet lehetőséget adott (lásd a katalán, a baszk vagy a dél-tiroli autonóm területeket), illetve ezeknek alkotmányban rögzített sajátosságait³¹. Traian Ștef pedig egy fej fokhagymához hasonlította az országot, amely „kisebb-nagyobb cikkeivel, a központtól vagy a külső felétől nézve egyaránt bevonva ugyanazzal a héjjal, ugyanabból a földből táplálkozva, ugyanazzal a gyökerekkel” rendelkezik. „Ilyenek lennének az etnikumok vagy a nemzetek is egy régió belül, amely régiót nem lehetne etnikai alapon létrehozni”³². Ștef ennek a gondolatmenetnek a kontextusában látta alkalmasnak az országot a föderalizálásra vagy regionalizálásra. Látható tehát, hogy számtalan román értelmiségi volt elégedetlen a jelenleg is érvényes centralizált állami struktúrával, amely Romániát jellemzi, és amelyet ők szívesebben látnának valamilyen decentralizált modell mentén átalakítottnak.

5. Konszenzus: a 2001-es Memorandum

Többnyire a Provincia folyóirat szerzőiből jött létre, a sajtótermék létrehozása után nem sokkal, a Provincia-Egyesület. Első nyilvános megbeszélésüket 2000. december 16-án Kolozsvárott tartották, a következő tagok részvételével: Ádám Gábor, Bakk Miklós, Marius Cosmeanu, Marius Lazăr, Molnár Gusztáv, Ovidiu Pecican, Traian Ștef, Szokoly Elek, meghívottak közül pedig: Gabriel Andreescu és Dan Pavel Bukarestből, Paul Philippi Szebenből, Octavian Hoandră, Cristian Popa, Adrian Avarvari és Székely István Kolozsvárról. Ez az írókból, tanárokból, művészekből, politológusokból, szociológusokból alakult interetnikus párbeszéd-központ 2001. december 8-án közös megegyezéssel elfogadta az ún. Memorandumot, melyet a román parlamentnek címeztek. Megemlítendő, hogy a Memorandumot azok a román értelmiségiek is aláírták, akik a Provincia-vita folyamán szkeptikusak voltak a változásokat illetően (pl. Alexandru Cistelean, Ovidiu Pecican).

A Memorandum tíz pontban foglalta össze az aláírók elképzeléseit. Egyrészt az ország egészét érintő átalakítást, közigazgatási reformot javasolt, mely „újrafogalmazza a létező területi egységek státuszát”, de figyelembe veszi az ország tartományainak történelmi, gazdasági és társadalmi-kulturális identitását” is.³³ A 9. pontban mindehhez az alkotmányreform szükségességét hangoztatták, amely nélkülözhetetlen egy ilyen szabású rendszer kialakításához. A 3. pontban a régiók kialakítására fókuszáltak, ezeknek alapjait az aláírók szerint a fejlesztési régiók vagy a történelmi tartományok jelentenék, és létrehozásukkor nem az etnikai, hanem a területi elv érvényesülne. Ugyanezen pontban azt is kiemelték, hogy az így kialakított térségekben az ott élő etnikumok sajátos politikai és jogi garanciákkal rendelkezzenek érdekeik védelme okán. Látható, hogy bár kisebbségvédelmi gondolatokat is tartalmazott a Memorandum, ennek ellenére célja alapvetően az ország modernizációjának előremozdítása volt.³⁴

Bakk Miklós szerint a dokumentum az erdélyi román és magyar értelmiségiek „stratégiai érdekközössége”³⁵.

6. Következtetések

1. Az elemzés során igyekeztem a diskurzusnak olyan sajátosságait keresni, amelyek újdonságot jelentettek Erdély kontextusában, és amelyek esetleg megváltoztatták a térségről és a térség speciális státuszáról elképzelt paradigmákat. Ilyen értelemben a párbeszéd több aspektusból is paradigmaváltó jelenségnek tekinthető:

- a). Kialakít egy sajátos dialógust a romániai jelentősebb nemzetiségek között, így az addigi nemzetiségi monológok helyett kialakulhatott a különböző nemzetiségeknek egy olyan közös nyilvánossága, amely páratlan a maga nemében. A Provincia és az Altera kiadványok mindegyike előremutató az együtt élő nemzetiségek véleményeinek összehangolása és a konszenzusteremtés terén.

- b). Új terminológia-rendszert épített be Erdély kontextusába. Egyrészt az erdélyi regionális azonosságtudat tekintetében bevezették a transznetikus identitás problematikáját. Fontosnak tartották a nemzeti identitások feletti, az azt meghaladó önazonosságnak a kérdését a többnemzetiségű Erdély kapcsán is felvetni. Az említett Memorandum dokumentuma is tartalmazta a transznetikus identitás fogalmát, amely néhány értelmiségi szerint hatékony ellenszere lehet a nacionalizmus megnyilvánulásainak. A Provincia folyóirat Erdély kapcsán felvetette a konzociációs demokrácia-modell bevezetésének a lehetőségét. Ez egy merőben új megközelítése az erdélyi lehetőségeknek, és egy nyugat-európai demokrácia-modellnek a kelet-közép-európai alkalmazhatóságát vizsgálja. Ez a modell felveti egy transznetikus párt létrehozásának a lehetőségét is, amelynek a kérdése az egyik legnagyobb vitát indukálta a diskurzus résztvevői között. A transznetikus párt kérdésköre szintén egy új elem az erdélyi kontextusban. Az írásokból azonban kitűnik, hogy a konzociációs modell sem Romániában, sem Erdélyben egyelőre nem alkalmazható a sajátos társadalmi és politikai miliő okán. Így a transznetikus párt megalakításának a lehetőségét is a jövőre bízták.
- c). Erdély autonómiáját egy, az egész országot érintő átfogó regionalizációs átalakuláson belül képzelték el. Ez egy olyan jelentős előrelépés az autonómia kérdésében, amely egyértelműen jelzi az európai folyamatok hatásának az érvényesülését. A csak Erdélyre vagy csak Székelyföldre koncentrált paradigmát teljesen átalakították, és egy egész országot lefedő regionalista modell kiépítését irányozták elő.
- d). A Provincia-csoport által készített és a politikai élet elé tárt Memorandum egyértelműen megváltoztatta a román közélet hozzáállását a regionalizmus-hoz szorosan kapcsolódó kérdésekhez. A tabujellegű fogalmak, mint amilyen az autonómia vagy a föderalizmus, immár egyértelműen elvesztették ezt a minőségüket, és lassan beépültek a közbeszéd, a publicisztika és immár a politikai élet diskurzusába is. A Provinciának a civil társadalomra gyakorolt hatása volt a legszembetűnőbb, és ha a valóságot nem is sikerült megváltoztatnia a Provinciának és az Alterának, mentalitásbeli változást mindenképpen eredményeztek.

2. Mivel Erdély kapcsán sajátos regionalizmus értelmezhető, ezért az erdélyi kontextusra adaptált egyedi regionalizmus jegyeit kerestem az interetnikus párbeszédben. A regionalizmus interetnikus megközelítése azért fontos, mert Erdély specifikus etnikai összetétele elengedhetlenné teszi a releváns nemzetiségek párbeszédét és konszenzusát ezen a téren is. Amennyiben a regionalizmust úgy fogjuk fel, mint egy régió sajátosságait, egyedi jellemvonásait kimutatni és felmutatni akaró mozgalom, akkor mind a Pro Európa Liga munkássága, mind pedig a Provincia-csoport tevékenysége annak tekinthető Erdélyben. Egyediségük abban áll, hogy tagjaik nem egyetlen nemzetiségi csoportból származtak, hanem min-

den jelentősebb erdélyi etnikum képviseltette magát a mozgalomban. Ezek alapján elmondható, hogy az elemzett diskurzus az erdélyi regionalizmus releváns, transz-etnikus példája.

3. Mivel egy interetnikus diskurzust vizsgáltam, fontos volt elemezni, hogy az egyes etnikumok hozzáállása, véleménye, ötletei és gondolatai ütköztek-e egymással, élesen elváltak-e egymástól, vagy kiegészítették-e egymást, és valamelyest összhangban voltak-e. Az Altera kiadvány írásai és dialógusai jó alapot teremtettek a közeledéshez és a párbeszéd elindításához, normalizálásához. A „magkorszaknak” számító Provincia élesztette a vitát, és felgyorsította a vélemények ütköztetését, az ötletek cseréjét. Az elemzések során észrevehető volt, hogy (különösen a Provincia folyóiratban) a diskurzus kezdetén még a véleménykülönbségek nagyobbak voltak, és valójában a vita résztvevői két csoportra osztoztak. Voltak olyanok, akik az erdélyiség kulturális feltárását szorgalmazták, egy kevésbé merész terv keretében inkább csak a helyi sajátosságok feltérképezésében látták a párbeszéd értelmét. A másik csoport hamar elkezdte feszegetni a politikai konzekvenciákat és keresték a politikai változások lehetőségét és ebben Erdély helyét. Valóban, talán több román értelmiségi tartozott az első csoportba, és több magyar a másodikba, de a román-magyar törésvonalról egyértelműen nem lehet beszélni, hiszen például Traian Ștef vagy Marius Cosmeanu a Provincia munkájának a kezdetén is ez utóbbi táborot erősítették. Véleményem szerint a Provincia folyóirat léte során a kezdeti román-magyar nézetkülönbségek egyre inkább kezdtek beszűkülni, és egyre inkább a konszenzus felé kezdtek mutatni. A nagyszabású Memorandum tervezete egyértelműen a Provincia-csoport konszenzusát jelentette. Fontos megjegyezni, hogy a Memorandumot aláírta Ovidiu Pecican és Alexandru Cisteleanu is, akik egy ideig szkeptikusak voltak vagy óvatosak a felvetések tekintetében. Ilyen értelemben úgy gondolom, hogy releváns, éles törésvonal nem tapasztalható a diskurzusban résztvevő egyes etnikumok véleményei és hozzáállása között.

4. Az elemzett diskurzusban a Provincia-csoport által képviselt Memorandum egy olyan regionalizációs modellt konstruált, amelyen belül Románia történelmi tartományai jelentették az alapokat. A régiók lehatárolásánál nem az etnikai, hanem területi elv érvényesült, és a decentralizáció, valamint a régiók autonómiája érdekében alkotmánymódosítást javasoltak. Ebben a rendszerben Erdély is esélyt kapna az autonómiára, tiszteletben tartva a specifikus erdélyi gazdasági-társadalmi-kulturális közeget. A Memorandum kimondta, hogy a kialakított régiókban az érintett etnikumok sajátos politikai és jogi garanciákkal rendelkezének érdekeik védelme okán. Ezáltal a modell kiállt a kisebbségvédelem ügyéért is. A Memorandum által képviselt koncepció újdonsága, hogy az autonómia kérdését egy, az ország egészét érintő regionális átalakítás mentén vázolta fel. Jó alapot teremtett ahhoz, hogy Romániában 2003 után megjelenhessenek a speciális regionalizációs tervek. Ezért elmondható, hogy a Provincia korszakváltó volt az

erdélyi autonómia problematikájának a történetében, mert átbillentette az autonómia-koncepciókat az etnikai elv mellől a területi elv felé, illetve beépítette egy komplex regionalizációs tervbe. A Provincia utáni korszak igazolja ezt az állítást. A Pro Európa Liga és az Altera kiadvány pedig folyamatosan szolgáltatotta azokat a nemzetközi dokumentumoknak a román nyelven való közlését, amelyek ezt a koncepciót alátámasztották. A Liga által rendezett élő beszélgetések pedig megteremtették azt az interetnikus szakemberi közeget, amelyből a jövő regionalista mozgalmi, illetve a regionalizáció szakemberei kikerülhetnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Memorandum szövege és aláírói (2002). Provincia. 2002/1. szám. 2. old.
- Andreescu ellopott táskájától Constantinescuig... Bukaresti Nyilatkozat is lesz (1999). Bihari Napló, 1999. június 29. <http://www.hhrf.org/biharinaplo/99jun/bn90629.htm> (Letöltve 2011.11.05.)
- Bakk Miklós (2002): Lélek és terv. Provincia. 2002/1. szám. 1. old.
- Bakk Miklós (2000): Az eredettől a kezdetig. Provincia. 2000/7. szám. 7. old.
- Cistelean, Alexandru (2002): De ce un Memorandum? Altera 2002/19. szám (Regionalizare în Europa Centrală și de Est). 118-119. old.
- Cistelean, Alexandru (2001): A görög katolicizmus a románoknál. Provincia. 2001/8-9. szám. 1. old.
- Cistelean, Alexandru (1998): Provincia ratatâ. Altera. 1998/9. szám. 77-85. old.
- Elazar, Daniel J. (1997): De la etatism la federalism - o schimbare de paradigmă. Altera. 1997/6. szám. 22-35. old.
- Fati, Sabina (2002): Megváltoztatható-e Délkelet-Európa, vagy sem? Provincia. 2002/2. szám. 7. old.
- Fati, Sabina (2000): Az erdélyi regionális párt a PDSR segítségével lenne. Provincia. 2000/7. szám. 3. old.
- Grancea, Mihaela (2001): Etnokulturális sztereotípiák a historiográfiában. Provincia. 2001/3. szám. 6. old.
- Grüber Károly (2000): Románia a régiók Európájában: van-e esélye a romániai devolúciónak illetve az erdélyi regionális kormányzati szervezetek létrehozásának? Tér és Társadalom. 2000/1. szám. 150-168. old.
- Hajdú-Farkas Zoltán (2000): A nyitott etnikai kalitka, avagy Erdély „eredendő bűne”. Provincia, 2000/7. szám. 8-9. old.
- Héraud, Guy (1997): Federalismul. Altera. 1997/6. szám. 7-21. old.
- Kántor Zoltán (2001a): A konszociáció Erdélyben. Folyamatok és modellek. Provincia. 2001/4. szám. 7. old.
- Kántor Zoltán (2001b): Az identitás kapcsán. Provincia. 2001/11. szám. 15. old.
- Lijphart, Arend (1977): Democracy in Plural Societies. Yale University Press. New Haven. 260. old.

- Miklósné Zakar Andrea (2010): „Az erdélyiség újraszemantizálása” – Kísérlet egy interetnikus magyar-román regionalizmus-konceptió kidolgozására. *Pro Minoritate*. 2010/Ősz. 70-110. old.
- Molnár Gusztáv (2000a): Közép-Európa a föderalizmus és a katasztrófa között. *Provincia*. 2000/5. szám. 1-2. old.
- Molnár Gusztáv (2000b): A konszociációs demokrácia esélyei Erdélyben. *Provincia*. 2000/6. szám. 1-2. old.
- Molnár Gusztáv (1997): Az erdélyi kérdés. *Magyar Kisebbség*. 1997/3-4. szám. 208-232. old.
- Molnár Gusztáv – Gabriel Andreescu (szerk.) (1999) *Problema transilvană*. Polirom. Iași. 1999. 216. old.
- Pecican, Ovidiu (2000): Transzetnikus párt vagy polgári fórum? *Provincia*. 2000/6. szám. 6. old.
- Săsărman, Gheorghe (2002): Föderalizmus és regionalizálás. *Provincia*. 2002/3-4. szám. 4. old.
- Schöpflin György (2001): Délkelet-Európa fogalmának meghatározása. *Provincia*. 2001/8-9. szám. 10-11. old.
- Seres Alexandru (2001): A föderalizálás utópiája és az identitásválságok. *Provincia*. 2001/12. szám. 2. old.
- Ștef, Traian (2002a): Decentralizáció reductio ad absurdum módra. *Provincia*. 2002/3-4. szám. 2. old.
- Ștef, Traian (2002b): Egy fej fokhagyma. *Provincia*. 2002/ 8-9. szám. 1. old.
- Szász Alpár Zoltán (2001): A demokrácia modelljei Romániában – esélyek és realitások. *Provincia*. 2001/3. szám. 4-5. old.
- Szokoly Elek (1999) : “Chestiunea transilvană” între misie, melancolie și realitate. *Altera*. 1999/11. szám. 194-213. old.
- Takács Ferenc (1998): Románia Erdély-politikája 1989 után. *Magyar Kisebbség*. 1998/3-4. szám. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=10&ci kk=m980323.htm>
- Új public space megteremtéséről van szó – Beszélgetés Molnár Gusztávval (2000). *Provincia*. 2000/5. szám. 10-11. old.
- Vighi, Daniel (2002): A regionalitás meghatározásainak kérdésköre. *Provincia*. 2002/3-4. szám. 5-6. old.
- Vighi, Daniel (2000): Egy alternatív politikai konstrukció néhány alapvető kérdése. *Provincia*. 2000/8. szám. 1. old.
- Vlad, Alexandru (2002): Rettegés a föderalizmustól. *Provincia*. 2002/1. szám. 2. old.

JEGYZETEK

1. A magyarok (11 fő): Antal G. László, Balogh Júlia, Bíró Gáspár, Borsi-Kálmán Béla, Csoóri Sándor, Für Lajos, Illyés Mária, Jeszenszky Géza, Keszthelyi Gyula, Kodolányi Gyula, Molnár Gusztáv; A románok (6 fő): Stelian Bălănescu (Román Demokratikus Kör – NSZK), Mihnea Berindei (Emberi Jogok Romániai Ligája), Ariadna Combes, Ion Vianu, Dan Zamfirescu (mindhárman az Emberi Jogok Romániai Ligájától), Mihail Korné (a Lupta elnevezésű emigráns folyóirat igazgatója)
2. Magyar-román Nyilatkozat, avagy a Budapesti Nyilatkozat részlete, közli Takács 1998.
3. A Pro Európa Liga kiadványa a 90-es évek elején
4. Cistelecán 1998. (Az Altera leközli az esszét a 9. számában)
5. Molnár 1997. (Az Altera egy évvel később leközli a 8. számban)
6. Ezt a gondolatát később Molnár a Provincia folyóiratban bővebben is kifejti egy releváns diskurzust generálva a témában.
7. Grúber 2000. 163. old.
8. Molnár 1999.
9. Lásd erről még Grúber 2000.
10. Molnár - Andreescu 1999.
11. Molnár Gusztáv 1999-ben úgy készült a Budapesti nyilatkozat tízedik évfordulójára, hogy készített egy ún. Kolozsvári Nyilatkozat elnevezésű tervet, amelyet megmutatott néhány általa ismert és tisztelt közéleti személyiségnek. A tervezet egyik példányát azonban rejtélyes módon ellopták Gabriel Andreescu, a román Helsinki Bizottság társelnökének táskájával együtt a Helsinki Bizottság irodájából. Néhány nappal ezután Emil Constantinescu, akkori államelnök Marosvásárhelyen egy olyan veszélyre figyelmeztetett, amely Románia integritását fenyegeti, és amely egy terv formájában látott napvilágot, egy föderalizált Románia és Erdély, illetve Bánság autonómiáját hirdetve, amely egyértelműen jelzi, hogy Molnár tervezete a kezébe került. (Lásd erről Andreescu ellopott táskájától... Bihari Napló. 1999. június 29.) A Kolozsvári Nyilatkozatot ezen események után nem Kolozsváron, vagyis Erdélyben, hanem Bukarestben, a Társadalmi Párbeszéd Csoport (GDS) körében vitattak meg, és egyúttal megemlékeztek a Budapesti Nyilatkozat évfordulójáról is. Ennek a vitának a rendezői Mihnea Berindei történész, Gabriel Andreescu és Molnár Gusztáv voltak. A román titkosszolgálat kezébe viszont nem csupán a fent említett terv került, hanem a potenciális aláírók köre is, amelyet Molnár Gusztáv gyűjtött. A potenciális aláírói kör névsorának egy fénymásolt példányát Molnár a 22-es folyóirat szerkesztőségében hagyta. (Ez a folyóirat az előbb említett Társadalmi Párbeszéd Csoporthoz köthető sajtóorgánium.) Innen a névsor valamilyen módon mégis a titkosszolgálat kezébe került, amely azután ezt a potenciális aláírói csoportot különböző eszközökkel igyekezett megfélemlíteni és ellehetetleníteni. Bakk Miklós a vele készített interjúban kifejtette, hogy a résztvevők ebben a helyzetben úgy vélték, menekülni csakis előre lehet, mégpedig a minél nagyobb nyilvánosság felé. A nyilvánosságot a Provincia folyóirat megalapítása jelentette.
12. 2002 nyara után a folyóirat többnyire forráshiány okán szűnt meg.

13. Pecican 2000. 6. old.
14. Új public space... 2000. 10. old.
15. A Provincia és az Altera folyóiratok részletes elemzését lásd: Miklósné Zakar 2010.
16. Az így kialakult értelmiségi párbeszéd szerkesztett változatát az Altera 9. száma közölte 1998-ban, a kötet címe: De la „problema transilvană” la „problema europeană”.
17. Schöpflin 2001. 10. old. (Lásd erről még Sabina Fati írását a Provincia folyóiratban: Fati 2002. 7. old.)
18. Molnár 2000a. 2. old.
19. Címe: De la „monocultură” la interculturalitate, megjelenési éve 1997.
20. Cistelean 2001, 2002.
21. Lásd erről a következő írásokat: Grancea 2001, Seres 2001, Kántor 2001b, Hajdú-Farkas 2000. Szokoly 1999. Az erdélyi identitásról való párbeszéd egyik színtere a 2002-ben rendezett illyefalvi Transsylvania Nyári Egyetem, melyet a Pro Európa Liga Interkulturális Központjának egyik programjaként a Heinrich Böll Alapítvány támogatott. Az erről folytatott beszélgetés írott lenyomatát az Altera 2003/20-21-es száma közölte. Ennek a beszélgetésnek a résztvevői: Horváth István (moderátor) szociológus, Wolfgang Wittstock a Romániai Németek Demokratikus Fórumának képviselője, Alexandru Cistelean, Marius Cosmeanu, Gabriel Andreescu, Bakk Miklós, Szokoly Elek, Molnár Gusztáv.
22. Molnár 2000a.
23. Molnár 2000b.
24. Lásd Lijphart 1977.
25. Molnár 2000b. 2. old.
26. A konzociáció erdélyi lehetőségeiről lásd még: Szász 2001, Kántor 2001a.
27. A transznetnikus párt lehetőségeiről lásd: Fati 2000, Vighi 2000, Bakk 2000.
28. Héraud 1997, Elazar 1997.
29. Vlad 2002, Săsărman 2002, Ștef 2002a, 2002b.
30. Interjú Petru Dumitru íróval: Románia föderalizálását javasolom címmel. Provincia 2002/5. 8. old.
31. Vighi 2002.
32. Ștef 2002b. 1. old.
33. A Memorandum szövege és aláírói... 2002. 2. old.
34. Kántor 2001a.
35. Bakk 2002. 1. old.

Juhász Krisztina*

ROMÁNIA, MINT BEFEKTETÉSI CÉLTERÜLET

ROMANIA AS HOST COUNTRY OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS

ABSTRACT

Romania became in the last years one of the emerging markets in Central and Eastern Europe. Due to some positive processes (privatization, join to the EU, investment politics) increased the foreign direct investments to Romania in a very fast way. The FDI inward stock of Romania reached in 2010 more than 70 billion USD, what was 10 times higher than 10 years before. Regarding the FDI inflow trends, Romania became the third most important host country in Central and Eastern Europe during the last few years. Romania is also an important host country for the Hungarian companies investing abroad. There are 10.000 companies with Hungarian share in Romania. Some of the biggest investors are MOL, OTP, RG, Fornetti, Dunapack, Pipelife Romania, Salina Invest and Lasselsberger. The motivation of these Hungarian companies are quite complex. We can find market and resource seeking investments as well. The most important competitive advantages of Romania are the market (mainly the market size) and the labour (manily the price, the efficiency and the readiness of technology). On the other hand, the quality of infrastructure, the government institutions (the favoritism of government officials decisions, wastefulness of government spending, transparency of policy making) and the quality of the labour market (R&D, quality of education) means disadvantages, which can be an obstacle to the increase of the country's competitiveness. Without all these factors it is hard to imagine how could Romania reach the innovation driven phase of the development.

1. Bevezetés

Románia az utóbbi években a külföldi vállalati befektetéseknek egy feltörekvő jelentőségű kelet-közép-európai célterületévé vált: az ezredforduló óta a külföldi vállalatok által Romániában befektetett működőtőke-állomány több mint 10-szeresére nőtt. Ez a jelenség a magyar gazdaság vonatkozásában két szempontból érdemel figyelmet. Egyrészt egyre többször lehet hallani olyan híreket, melyek arról szólnak, hogy egy külföldi cég tevékenységét Magyarországról valamely keletibb országba (Romániába, Ukrajnába vagy Kínába) telepíti át. A nemzetközi vállalati beruházási döntéseknél tehát hazánk egyik versenytársává lép(het) Románia. Másrészt (az előző kérdéssel összefüggésben) a külföldön terjeszkedő magyar vállalkozásoknak egyik hagyományos célterülete Románia. E két tényező már önmagában is indokolttá teszi Romániának, mint befektetési célterületnek a vizsgálatát. Kutatásomat is e két témakör köré építettem: Egyrészt választ

* Dr. Juhász Krisztina, PhD, Főiskolai tanár, Edutus Főiskola

kerestem arra a kérdésre, hogy mennyire mutatható ki a kelet-közép-európai térségben Románia feltörekvő szerepe. Ezzel összefüggésben megvizsgáltam, hogy melyek lehetnek Románia versenyelőnyei hazánkhoz képest, illetve melyek azok a tényezők, amikre építve Magyarország jobb befektetési célterület lehet a szomszédos országunkhoz képest. A kutatás másik része Romániát, mint a magyar vállalati terjeszkedések egyik célterületét mutatja be: kitér a magyar tőkebefektetések relatív szerepére és a jövőbeli lehetőségekre egyaránt.

2. „Feltörekvő Románia”? – Külföldi működőtőke-befektetések Romániában

A külföldi vállalatok aktivitása egy adott célországban több mutatóval mérhető. Közülük leggyakrabban használatosak a külföldi működőtőke-befektetések (FDI, Foreign Direct Investment) állomány (stock) típusú, illetve éves áramlási értéket mérő (flow) típusú mutatói. Az UNCTAD definíciója alapján az ilyen típusú befektetések lényege, hogy

- a külföldi befektető vagy anyavállalat tartós érdekeltséget és ellenőrzést szerez egy, a befektetőtől eltérő országban rezidens vállalatban. (A részesedés mértéke a nemzetközi statisztikákban minimum 10 %)
- a befektető jelentős befolyást gyakorol a vállalat vezetésére.
- Tartalmazzák kezdeti tranzakciókat (vagyis a tulajdonosi részesedés-szerzéseket), valamint minden további, az anya- és leányvállalat valamint a külföldi leányvállalatok közötti ügyletet. (pl. a profit újra befektetését vagy akár a vállalaton belüli hitelezéseket is) (UNCTAD)

2010 végéig a külföldi vállalatok által Romániában befektetett működőtőke-állomány (FDI inward stock) nagysága meghaladta a 70 milliárd USD-t. Mindez akkor igazán érdekes, ha hozzátesszük, hogy az ezredfordulón ugyanez az érték nem érte le a 6,5 milliárd USD-t, vagyis tíz év alatt több mint tízszeres tőke-állomány gyarapodást tapasztalhatunk. (UNCTAD adatai alapján) Önmagában ez a tény azt sugallja, hogy a román gazdaság iránt a külföldi befektetők egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak. Ez a tendencia rajzolódik ki az éves befektetési adatok (FDI inflow) alapján is. Szemben az 1992-93as évekkel, amikor Románia Kelet-Közép-Európában csak a 10.-11. célterülete volt a beruházásoknak, a 2003-2010 közötti időszakban három év kivételével a térségben 3. legnagyobb éves tőkevonással jellemezhető országgá lépett elő. Az utóbbi évek megnövekvő beruházásainak köszönhetően Románia jelentősen előrelépett a Kelet-Közép-Európában a befektetési célterületek között: A térség nagy piacait (Oroszország, Lengyelország), valamint Csehországot és hazánkat követve az ötödik beruházási célterületét lépett elő. (Lásd 1. ábra)

1. ábra : A külföldi működőtőke-befektetések célországai Kelet-Közép-Európában (FDI inflow adatok alapján, rangsor-analízis)

Ország	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Rang összes
Lengyelország	4	2	1	2	1	1	1	1	1	1	3	2	2	3	2	2	2	2	2	1
Oroszország	2	3	4	5	3	2	4	4	4	4	4	1	1	1	1	1	1	1	1	2
Csehország	3	4	3	4	4	4	2	2	2	2	1	6	4	2	7	4	7	6	3	3
Magyarország	1	1	2	1	2	3	3	3	3	3	5	5	5	5	5	8	6	8	6	4
Románia	10	11	5	6	9	5	5	6	6	7	7	3	3	6	3	5	3	3	5	5
Ukrajna	5	5	9	7	5	7	8	8	9	9	11	10	8	4	6	6	4	4	4	6
Szlovákia	8	6	6	3	8	14	9	10	5	5	2	4	7	9	8	9	9	18	15	7
Bulgária	11	14	12	12	13	10	11	7	8	8	9	7	6	7	4	3	5	5	7	8
Horvátország	15	8	11	11	6	8	6	5	7	6	8	8	9	10	10	7	8	7	14	9
Észtország	9	7	7	8	12	13	10	12	11	10	13	11	11	8	12	11	13	10	8	10
Szerbia	6	10	13	16	17	6	15	14	18	15	12	9	10	11	9	10	10	9	9	11
Szlovénia	7	9	10	10	10	12	13	15	16	13	6	13	12	15	15	15	12	19	11	12
Litvánia	16	15	15	13	11	11	7	9	12	12	10	15	13	12	11	14	11	15	13	13
Lettország	12	13	8	9	7	9	12	11	10	16	15	14	15	13	13	12	14	17	16	14
Albánia	13	12	14	14	14	17	18	17	15	14	16	16	16	17	18	18	15	12	10	15
Moldova	14	16	17	15	15	15	16	18	17	18	18	18	18	18	19	19	18	16	18	16
Macedónia	n.a*	n.a*	16	17	16	16	14	16	13	11	17	17	17	19	17	17	19	14	17	
Bosznia-Hercegovina	n.a	n.a	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	17	13	14	17	14	12	14	14	14	13	17	13	19	
Montenegro	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	19	19	19	16	16	16	16	11	12	

n.a. = nincs adat

Forrás: UNCTAD adatai alapján saját szerkesztés

Az 1. ábráról az is látható, hogy 2003 óta Romániába (a 2005-ös évet nem számítva) évről-évre több külföldi működőtőke érkezik, mint hazánkba. Legnagyobb mértékű különbséget a 2006-2008-ig terjedő időszakban tapasztalhatunk: 2006-ban 4,5 milliárd, 2007-ben közel 6, 2008-ban pedig több mint 6,5 milliárd Euróval érkezett több befektetés Romániába, mint Magyarországra. E megnövekedett beruházásoknak köszönhetően a külföldi tőke-állomány aránya a GDP-hez képest folyamatosan nő Romániában, 2010-re meghaladta a 43%-ot. Vagyis a román gazdaság egyre nyitottabbá válik, bár ennek mértéke elmarad a térség legnyitottabb gazdaságaihoz (Észtország 85%, Magyarország 71%, Csehország 67%).

2.1. A működőtőke-befektetéseket meghatározó tényezők Romániában

A nemzetközi vállalati befektetéseket számtalan tényező befolyásolja. E tényezőket az ENSZ három tényező köré csoportosítja.¹

A. Politikai tényezők

A működőtőke-befektetéseket befolyásoló szűken értelmezett politikai tényezők közé a külföldi befektetők piacra lépését, működését, a megítélést (bánásmódot), ill. a piac működését befolyásoló szabályok és előírások tartoznak. E politikai tényezők a befektetések nagyságát, szektorális megoszlását, származási helyét befolyásolhatják (UNCTAD 1998, 92.old). Az említettek mellett egyéb politikai

tényezők is befolyásolják a beruházási döntéseket. Ezek közül a kereskedelempolitika, a privatizációs politika, ill. a nemzetközi egyezmények szerepe hangsúlyos.

Általánosságban érvényes, hogy a restriktív politika negatív hatása nagyobb, mint a liberális politika ösztönző hatása. Vagyis a liberális gazdaságpolitika nem jelent egyértelmű beruházásokat, ugyanakkor a tiltó politika „tőke-taszító” hatása nyilvánvaló. A kutatók többsége egyetért abban, hogy a kereskedelmi liberalizáció szükséges, de nem elegendő feltétel. A kereskedelmi korlátozások tőke-vonzásra gyakorolt nettó hatása ugyanakkor kérdéses, hiszen az a beruházás típusától függ. A nyitás ui. a kereskedelmi tarifák csökkenésével a horizontális befektetéseket gátolja, míg a vertikális beruházásokat ösztönzi².

Az említett politikai tényezőkkel szemben a jelenleg a

- makroökonómiai politika (a.: gazdasági stabilitást meghatározó tényezők: az infláció, a külső és államháztartási egyensúly, a kamatpolitika; b.: a fiskális politika: az általános adószint; c.: a valuta árfolyampolitika) és a
- makro-organizációs politika (a.: strukturális politika; b.: piac, főként munkaerő-piaci politika, c.: a produktív erőforrások kínálatát és minőségét meghatározó politika, ú.m. egészségügy és oktatás) szerepe értékelődik fel. Ezen utóbbiakat a szakirodalom az FDI-t befolyásoló politikai tényezők „külső körének” nevezi.³

B. Üzleti tényezők

„Az üzleti tényezők csoportjába mindazon ösztönzők beletartoznak, melyek megkönnyítik a külföldi beruházások létrejöttét és bővítését, ill. csökkentik a beruházás járulékos költségeit” (UNCTAD 1998, 99. oldal). E tényezők többségét a fiskális ösztönzők (adókedvezmények, behozatali vámok csökkentése), a pénzügyi kedvezmények (pl. állami garancia, államilag támogatott hitelek) és piaci könnyítések (pl. monopol-helyzet garantálása, kedvezményes állami szerződések) alkotják. Mindemelllett az üzleti tényezők köréhez sorolhatók azon intézkedések is, melyek a beruházások járulékos költségeit csökkentik (pl. a korrupció mértékének visszaszorítása, az adminisztráció hatékonyságának növelése révén), illetve az egyes országokat, régiókat mint befektetési célterületeket ismertté teszik, reklámozzák. Egyre fontosabbá válnak a beruházások létrejöttét követő, a mindennapi ügyekben történő eligazodást megkönnyítő szolgáltatások. Ezek jelentőségét növeli, hogy az elégedett beruházók nemcsak újabb beruházókat vonzhatnak, hanem meglévő beruházásaikat tovább bővíthetik. E kapacitás-bővítő befektetések a tőkevonzás érettebb szakaszában akár a beruházások nagyobb hányadát is kitehetik. Fontos hangsúlyozni, hogy ezen ösztönzőknek csak „kiszegítő” szerep jut, nem tudják a gazdasági tényezők hiányát pótolni. Meghatározóak lehetnek ugyanakkor a beruházások lokalizációjában, az egymással versenyben álló lehetséges telephelyek közötti választásban.

C. Gazdasági tényezők

A tőkebefektetéseket befolyásoló gazdasági tényezők három csoportba sorolhatók, melyek megfelelnek a Dunning-féle beruházási típusoknak* (erőforrás-orientált, piac-orientált és hatékonyság-növelő). A globalizáció kiteljesedésével ezen tényezők szerepe átalakul, ennek megfelelően beszélhetünk

1. hagyományos tényezőkről, valamint
2. újonnan, vagyis a globalizáció hatásaként felerősödő tényezőkről.

1. A hagyományos tényezők

- Természeti erőforrások
- Hazai piac

A hagyományos tényezők legfontosabb csoportját képezik a piac méretével, a növekedés perspektíváival összefüggő mutatók. A kutatók többsége pozitív, szignifikáns kapcsolatot lát a piac mérete és a tőkevonzás között. Ennek oka, hogy a TNC-k számára a növekedés, a versenyképesség megőrzése ill. növelése szempontjából kiemelkedő jelentőségű az új piacok meghódítása, ill. az elért piaci részesedés megőrzése / fokozása. A magas kereskedelmi tarifák, kvóták ösztönzőleg hatottak a feldolgozóipari piac-orientált beruházásokra. A szolgáltató szektor beruházásainál a piac meghatározó szerepe leginkább azzal magyarázható, hogy sok esetben a külföldi piac igényeinek ellátása kereskedelem útján nem, csak helyi jelenléttel (FDI révén) oldható meg.

- Egyéb hagyományos tényezők közé sorolható az olcsó, képzetlen munkaerő, ami főként a hatékonyság növelése érdekében a munka-intenzív termékek, ill. iparágak esetében jut/jutott kiemelkedő szerephez. A költségtényező, melyben a munkaerő ára kiemelt jelentőségű, a vertikális beruházások kiváltó tényezője, de a horizontális befektetésekre is pozitív hatással van. E tényező szerepe a globalizáció hatására jelentősen csökkent, ill. átalakult⁴

2. Az „újonnan” felértékelődő tényezők

Elkülöníthető a tényezőknek egy olyan csoportja, melyek a globalizáció hatására egyre inkább felértékelődnek. Ezek az alábbiak:

- Agglomerációs hatás: A kutatók egyöntetű véleménye szerint pozitívan befolyásolja a tőke-vonzást, hiszen a meglévő tőke-állomány pozitív externáliákat teremt, jelzi a jelen körülményeket és a jövőbeli kilátásokat. Ugyancsak ösztönzi a befektetéseket, hogy a technológiai parkok, K+F kapacitások egy része a vállalaton kívül, koncentráltan helyezkedik el, ezért az ilyen forrásokhoz való hozzájutás kiemelkedő jelentőségű a TNC-k számára.
- Az infrastruktúra minősége szintén felértékelődő tényező, hiszen lehetővé teszi a leányvállalatok közötti kapcsolattartást. Lim (2001) kutatásai alapján a fejlődő országoknál ennek döntő szerepe van.

* A stratégiai beruházások kivételével, hiszen ezek gazdasági tényezőkkel (is) nehezen modellezhetők.

- A hatékonyságnövelő beruházások növekvő aránya, párhuzamosan az olcsó és képzetlen munkaerő világszinten jelentkező túlkínálatával felértékelte a képzett munkaerő szerepét⁵.

2.2. Románia versenyképessége

Érzékelve Románia feltörekvő szerepét a nemzetközi tőkeáramlási tendenciákban, adódik a kérdés, hogy mindezek a folyamatok mivel magyarázhatók? Melyek azok a tényezők, amelyeket tekintve Románia versenyelőnyben van hazánkhoz képest? Az érem másik oldalát tekintve: miben lehetnek hazánknak olyan versenyelőnyei, melyekre építve kedvezőbb célterületté válhatunk? E kérdések megválaszolásához a World Economic Forum Global Competitiveness Report c. kiadványában közzétett GCI (Global Competitiveness Index), vagyis globális versenyképességi mutatóját használtam. Ez egy összetett mutató, mely a versenyképességet 12 pillér alapján közelíti meg. Ezek az alapvető követelmények, a hatékonyság és az innovációs készség köré csoportosíthatók. E pillérek mindegyike több tényezőtől tevődik össze, és különböző súllyal szerepelnek a versenyképességet komplexen mérő mutató (GCI) értékében. Tekintve a vizsgálatba vont mutatók nagy számát és jellegét, viszonylag jól tükrözik a fent vázolt, a tőke-befektetéseket meghatározó tényezőket. (a kivételekre a lentiekben kitérek), így alkalmasak lehetnek a versenyelőnyök, ill. hátrányok kimutatására.

A két ország versenyképességi mutatóját összevetve megállapítható, hogy Románia versenyképessége az utóbbi években javul: a több mint 130 országot vizsgáló elemzésben 2007 és 2010 között közel 10 helyet (a 64-re) lépett előre, 2011-ben a 67. országgént szerepelt. Ezzel szemben Magyarország 2007-ben sokkal jobb pozícióból indulva (38.), „versenyképességi mélyrepülésbe” kezdett, 2009-re a 62(!) helyre csúszott vissza, majd az utóbbi években javítva helyezését (2011-ben 52.) még mindig jelentősen megelőzi Romániát. Eltérő a két ország fejlettségi fázisa is: Míg Románia a hatékonyságon alapuló fejlettségi szakaszban jár, addig hazánk egy lépéssel előrébb, az innováció vezérelt szakaszba való átmeneti fázisban jár.

Ennek megfelelően különbözőek két ország versenyelőnyei. Románia versenyelőnyei az alábbiakban összegezhetők:

- Piac mérete: Románia a több mint 21 milliós fős népességével a térség egyik legnagyobb felvevőpiacát jelenti. (GCR rang: 43.)
- Erőforrások: az ország természeti erőforrásai (bányakincsek, vízkészlet, stb) mellett a humán erőforrásai is kiemelkedőek. Ez utóbbinak bérköltsége (átlag bruttó 334 EUR) Európában a legalacsonyabbak közé tartozik, a magyarországinak (736) a felét sem éri el. (Forrás: AHK 2011). Ugyancsak versenyelőnynek tekinthető a technológia olvasásának (kezelésének) képessége (GCR rang:58.). A felsőoktatás vonatkozásában (GCR rang: 54.) is az átlagos GCI-hez képest jól teljesít Románia.

- A szabályozási környezet közül két kérdéskört emelnék ki. Az egyik a kereskedelemmel kapcsolatos megállapodások, nemzetközi szervezetekben való részvétel (EU, EFA, CEFTA, WTO). A másik a befektetések védelmére, vonzására vonatkozó pozitív szabályozás (pl.: kettős adózás elkerülését célzó megállapodások, egyenlő elbánás a külföldi befektetőkkel szemben, befektetési nagyságtól függő beruházási kedvezmények biztosítása).

Románia versenyhátrányai több tényező köré csoportosíthatók: (GCR alapján)

- Az állami szektorral összefüggésben a kormányzati döntéshozatal átláthatósága (137. helyezés!!), vagyis világszinten is az utolsó között), a kormányzati hivatalok részrehajlása, a kormányzati kiadások pazarló jellege.
- Az infrastruktúra általános rossz színvonala (136. rang!!), ezen belül is az utak rossz minősége.
- A munkaerőpiaci tényezők közül pedig a munkaadók és a munkavállalók közötti együttműködés (128. rang)hiánya emelendő ki.

A Német Kereskedelmi és Iparkamara által, a kelet-közép-európai régióban végzett vállalati megelégedettség-vizsgálatok is hasonló eredménnyel zárultak. A vállalatok Romániában legkevésbé az infrastruktúrával, a korrupcióval, az átláthatatlan döntéshozatallal elégedetlenek. Vállalti szinten negatívnak tekintették a fizetési morál alacsony szintjét és a kis belső keresletet. A jövőre nézve rendkívül negatív, hogy sem a K+F körülményeivel, sem a képzés (felsőfokú, illetve szakképzés egyaránt értendő) nem voltak túl elégedettek a megkérdezett külföldi vállalatok.

Össességében tehát megállapítható, hogy azok a versenyelőnyök, melyekkel Románia rendelkezik, a hatékonyságra épülő fejlettségi szakaszban kiemelkedő jelentőségűek. Ezzel szemben hiányoznak azok a tényezők (infrastruktúra, K+F, magas színvonalú képzés), melyek az innováció-vezérelt fejlettségi szakaszba lépéshez elengedhetetlenek lennének. Ezzel szemben Magyarországon éppen e tényezők (innováció, technológiai olvasás, infrastruktúra) emelhetőek ki versenyelőnyként. Vagyis hazánk jövőbeli tőke-vonzását alapvetően olyan tevékenységek felé kell irányítani, ahol magasabb a hozzáadott értéke, így e versenyelőnyöket kamatoztatni tudjuk.

3. Magyar befektetések Romániában

Románia fent bemutatott felértékelődésének a nemzetközi befektetésekben, valamint a hazánkétól eltérő versenyelőnyeinek következtében felmerül a kérdés, hogy a magyar vállalatok mennyire találnak külföldi aktivitásukhoz megfelelő célterületet Romániában. Vagyis a magyar vállalatok milyen szerepet töltenek be a román beruházásokban? Milyen további magyar befektetéseknek lehet létjogosultsága az országban?

Az ezredfordulót követően Magyarország a terjeszkedő vállalatok anyaországaként is egyre aktívabb szerepet játszik. 2009-re a magyar vállalatok külföldi

befektetéseinek értéke meghaladta a 13 milliárd EUR-t, ami 2005-höz képest több mint kétszeres, 2000-hez képest pedig több mint tízszeres értéket jelent. A 2009-es tőkeáramlási értékek alapján hazánk első ízben vált nettó tőkeexportáló országgá. (MNB adatok alapján). A tőke-állomány koncentrációja csökkenő mértékű ugyan, de még továbbra is jelentős: 2008 végén a részvény-állomány mintegy 70%-át a MOL, az OTP, a Richter, a Magyar Telekom és a Dunapack beruházásai tették ki.⁶

A magyar vállalatok befektetéseinek $\frac{3}{4}$ -e európai országokba irányul, ezen belül is kiemelkedő a szomszéd országok szerepe. Legfontosabb célország az összesített tőke-állomány alapján Szlovákia, ahol a befektetett tőke meghaladja az 1,8 milliárd Eurót. A Magyarországról Romániába irányuló működőtőke-befektetések állománya alapján a magyar vállalatok jelenléte nem tekinthető túl jelentősnek: A magyar tőke a romániai beruházásoknak alig 1%-át teszi ki. Hazánk ezzel a 14. helyen áll Romániában a beruházók rangsorában. (National Bank of Romania adatai alapján) Ennek ellenére magyar szemmel nézve Románia viszonylag jelentős célterületnek tűnik: Románia a célországok között az 5.-6. helyen áll, az FDI-állomány 567 millió Euró, vagyis az összes magyar tőke kivételnek 5%-a irányul Romániába. (MNB adatai alapján). Még jelentősebb célterületnek minősül Románia akkor, ha a vállalkozások száma alapján közelítjük meg a kérdést: Romániában több mint 10 ezer, magyar tőkével (is) rendelkező vegyesvállalat működik. Ugyanakkor a beruházásoknak mintegy 90%-át a 10-15 legnagyobb cég teszi ki Romániában. Nagybefektetőink Romániában: MOL, OTP, RG, Fornetti, Dunapack, Pipelife Romania, Salina Invest, Lasselsberger (HITA alapján)

A vállalatok külföldre lépésével, a vállalati nemzetköziesedés folyamatával számtalan hazai és külföldi kutató foglalkozik. Közülük is kiemelkedik Dunning eklektikus elmélete (OLI-pradigma), melyet a magyar vállalatokra vonatkoztatva kirajzolható a vállalatok terjeszkedését meghatározó legfontosabb tényezők köre.

A korábban részletesen bemutatott román versenyelőnyök alapján a magyar vállalatok romániai befektetésében piaci, és erőforrásokkal összefüggő beruházási motívumok szerepelhetnek. (E kérdés alaposabb elemzéséhez további részletes, vállalati adatokra támaszkodó kutatás elvégzése szükséges)

Magyar cégek számára a jövőbeli romániai beruházási lehetőségek az alábbiakban összegezhetők:

- A privatizáció lezárult, további jelentős, privatizációhoz kötődő befektetési lehetőségekkel nem lehet számolni (kivéve az energetikai területén).
- A magyar vállalatoknak érdemes lehet kihasználni azokat a beruházási kedvezményeket, melyeket a román kormányzat kínál. A támogatásokat 4 kategóriában, a befektetések nagyságához és a létrehozott munkahelyek számához kötik. (1860/2008 kormányhatározat)
- A magyar vállalatok piacra lépésében fontos tényező lehet a romániai magyar népesség. E kapcsolati rendszer, a helyi piacismerete révén előnyös lehet akár a helyi partnerként, akár munkavállalóként.

1. táblázat: A magyar vállalati terjeszkedést befolyásoló tényezők

Terjeszkedés célja	A terjeszkedést befolyásoló hazai (magyar) tényezők	A célország előnyei
Piaci	Kicsi felvevőpiac	Növekvő értékesítési lehetőségek
Erőforrásokkal összefüggő	Vállalatvezetők személyes ambíciói és tapasztalatai	<ul style="list-style-type: none"> Alacsony költségű termelési tényezők (pl. munkaerő) Egyéb költségtényezők (pl.: adószint, beruházási kedvezmények)
Hatékonyaságnövelő	Ügyfelek elvárásai (magyar és külföldi TNC-k)	Méretgazdaságosság
Stratégiai	Több lábbon állás	Innovatív egyének, cégek, klaszterek

Forrás: Juhász, K. 2011

- Figyelemreméltó, hogy Romániában a magyar viszonyokhoz mérten fél áron juthatnak munkaerőhöz a magyar cégek. Így a külföldi befektetés a költségcsökkentésnek egyik eszköze lehet.
- További magyar befektetéseket eredményezhetnek Romániában az ún. „követő beruházások”, vagyis az a jelenség, hogy egyik magyar cég követi a másikat (pl. partnerként, beszállítóként)

4. Összegzés

Összefüggésben a román piaci folyamatokkal (melyek közül kiemelkedik a privatizáció, az EU-csatlakozás, a külföldi befektetéseket ösztönző politika), Románia az utóbbi években a kelet-közép-európai térség felértékelődő célterületévé vált. 10 év alatt a Romániában külföldi vállalatok által befektetett működőtőke-állomány tízszeresére gyarapodott, 2010-ben meghaladta a 70 milliárd USD-t. Az utóbbi évek áramlási adatai alapján Románia a térség 3. legfontosabb célországává vált. Románia a magyar vállalatok számára is fontos célterület, mely piac- és erőforrás kereséssel egyaránt magyarázható.

Románia legfontosabb versenyelőnyei a piac (elsősorban annak nagysága) és a munkaerő (ára, hatékonysága, technológiai olvasás-képesség). Ezzel szemben a nemzetközi összehasonlításban is fejletlen infrastruktúra, az állami tényezők (korrupció, átláthatatlanság), valamint a munkaerőpiac minőségi tényezői (pl. K+F, képzés) olyan hátrányokat jelentenek, melyek az ország versenyképességének javításában komoly gátat jelentenek. E tényezők nélkül nehezen képzelhető el, hogy Románia hogyan tudna az innováció-vezérelt fejlettségi szakaszba lépni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antalóczy K.- Éltető A.: (2002) Magyar vállalatok nemzetköziesedése – indítákok, hatások és problémák. *Közgazdasági Szemle*, XLIX. Évf. 2002. február (158-172. oldal)
- Blanc, H. and Sierra, C. (1999): The internationalisation of R&D by multinationals. In: *Cambridge Journal of Economics*, 23, 187-206 old.
- Buch, K. – Kleinert, J. – Toubal, F. (2003): Determinants of German FDI: New Evidence from Micro-Data. In: Discussion paper 09/03. Economic Research Centre of the Deutsche Bundesbank, Frankfurt am Main.
- Czakó E.- Reszegi L. (2010) Nemzetközi vállalatgazdaságtan. Alinea Kiadó, Budapest
- DUIHK (2004): Konjunktúrajelentés 2004. A német és francia részesedésű magyarországi vállalatok helyzetéről és kilátásairól. Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara, Budapest
- Dunning, J.H. (2002): Determinants of foreign direct investment: Globalization induced changes and the role of FDI policies. In: *World Investment Prospects*, London
- Dunning, J.H (2000): A rose by any another name....? FDI theory in retrospect and prospect. University of Reading and Rutgers University
- Dunning, J. H. (1996): The geographical sources of the competitiveness of firms: some results of a new survey. In: *Transnational Corporations*, vol. 5. No. 3, 1.-29. oldal
- Gubitz, A. (1991): Impact of Investment Policies on German Direct Investment in developing Countries. In: *Policy, Research and External Affairs Working Papers*, July 1991 WPS 718.
- Juhász, K.: (2011) A magyar vállalatok terjeszkedése a volt jugoszláv államokban. In: *Közép-Európai Közlemények*, IV. évfolyam 2. szám, 2011/2. No. 13., 113-121. oldal
- Juhász, K. (2006) A német nagyvállalatok tevékenységének térbeli szerveződése. Doktori értekezés. Budapest, ELTE TTK, Regionális Földrajzi Tanszék, 2006
- Jost, T. – Nunnenkamp, P. (2003): Deutsche Direktinvestitionen in Entwicklungs- und Reformländern: Haben sich die Motive gewandelt? In: *Die Weltwirtschaft* 2003, Heft 1. 107-129. oldal
- Jost, T. – Nunnenkamp, P (2002): Bestimmungsgründe deutscher Direktinvestitionen in Entwicklungs- und Reformländern – Hat sich wirklich etwas verändert? In: *Kieler Arbeitspapiere* 1124, Institut für Weltwirtschaft, Kiel.
- Konjunkturbericht MOE 2011, Deutsche Auslandhandelskammern, 2011
- Krugman, P. – Obstfeld, M. (2003): Nemzetközi tényezőmozgások. In: *Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika*. Panem, Budapest. 179.- 209. oldal
- Lim, E-G. (2001) Determinants of, and the Relation Between, Foreign Direct Investment and Growth: A Summary of the Recent Literature. In: *IMF Working Paper* 01/175
- Magyar Multik- Figyelő Konferenciák, 2010. január 21.-én elhangzott információk
- Magyar Nemzeti Bank Közvetlen tőkebefektetések, táblázatok Euroban
- J.R. - Venables, A.J. (1995): Multinational firms and the new trade theory. In: *NBER Working Papers* No. 5036. National Bureau of Economic Research, Cambridge, February 1995

- Nunnenkamp, P. (2002): Determinants of FDI in Developing Countries: Has Globalization changed the Rules of the Game? In: Kieler Arbeitspapiere 1122. Institut für Weltwirtschaft, Kiel.
- Nunnenkamp, P. (1998): Autoindustrie im Prozeß der Globalisierung. In: Die Weltwirtschaft, Heft 3, 1998. Konrad Tiltch, Würzburg
- Sass Magdolna (2010) Magyar multik- határok nélkül. Figyelő Magyar Multik Konferencia, 2010.01.21., Budapest
- Shatz, H.J. - Venables, A.J. (2003): The geography of international investment. In: Clark, Feldman and Gertler (eds.) The Oxford Handbook of Economic Geography. Oxford Handbooks in Economics, 2003, 125-146. oldal
- The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum, Geneva, Switzerland
- The Global Competitiveness Report 2009-2010, World Economic Forum, Geneva, Switzerland
- The Global Competitiveness Report 2010-2011, World Economic Forum, Geneva, Switzerland
- Tholen, J und Hammer, E (2004): Die Auswirkungen von Direktinvestitionen deutscher Unternehmen in Mittel- Osteuropa – Größenordnung, Motive, Strategien, Arbeitsplätze. IAW und Universität Bremen, Bremen 2004 August. Letöltve a <http://www.iaw.uni-bremen.de/~jtholen/tagungen/51004AuswirkungDirektinvestitionen.pdf> oldalról
- Toubal, F. (2003): The location of German Multinationals in Eastern european Countries. Letöltve a www.economics.uni-kiel.de oldalról
- UNCTAD (2011) World Investment Report. Non-equity mode of international production. and developmnet. United Nations, New York and Geneva
- UNCTAD (1998): World Investment Report 1998. Trends and determinants.. United Nations, New York and Geneva
- <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=5823&lang=1>
- <http://www.hita.hu> Országinformációs rendszer- Románia
- [http://www.bnro.ro/Foreign-direct-investment-\(FDI\)-in-Romania-3213.aspx](http://www.bnro.ro/Foreign-direct-investment-(FDI)-in-Romania-3213.aspx)
- Wezel, T. (2003): Determinants of German Foreign Direct Investment in Latin-American and Asian Emerging Markets in the 1990s. In: Discussion paper 11/03. Economic Research
- Centre of the Deutsche Bundesbank, April 2003

JEGYZETEK

1. UNCTAD (1998): World Investment Report 1998. Trends and determinants.. United Nations, New York and Geneva, valamint Juhász Krisztina (2006) A német nagyvállalatok tevékenységének térbeli szerveződése. Doktori értekezés. Budapest, ELTE TTK, Regionális Földrajzi Tanszék, 2006

2. Lim, E-G. (2001) Determinants of, and the Relation Between, Foreign Direct Investment and Growth: A Summary of the Recent Literature. In: IMF Working Paper 01/175
3. UNCTAD (1998): World Investment Report 1998. Trends and determinants.. United Nations, New York and Geneva, 97.oldal
4. Dunning, J.H. (2002): Determinants of foreign direct investment: Globalization induced changes and the role of FDI policies. In: World Investment Prospects, London
5. Dunning, J.H. (2002): Determinants of foreign direct investment: Globalization induced changes and the role of FDI policies. In: World Investment Prospects, London, valamint Jost, T. – Nunnenkamp, P. (2003): Deutsche Direktinvestitionen in Entwicklungs- und Reformländern: Haben sich die Motive gewandelt? In: Die Weltwirtschaft 2003, Heft 1. 107-129. oldal, valamint UNCTAD (1998): World Investment Report 1998. Trends and determinants.. United Nations, New York and Geneva alapján
6. Juhász, Krisztina:(2011) A magyar vállalatok terjeszkedése a volt jugoszláv államokban. In: Közép-Európai Közlemények, IV. évfolyam 2. szám, 2011/2. No. 13., 113-121. oldal, valamint Sass Magdolna (2010) Magyar multik- határok nélkül. Figyelő Magyar Multik Konferencia, 2010.01.21., Budapest

Keczer Gabriella*

A FELSŐOKTATÁS FINANSZÍROZÁSA A KÖZÉP-EURÓPAI ÁLLAMOKBAN

THE FUNDING OF HIGHER EDUCATION IN THE MIDDLE-EUROPEAN COUNTRIES

ABSTRACT

It is becoming obvious that higher education plays a crucial role in social development and economic competitiveness. Higher education is expected to contribute to plural democracies, social cohesion and innovative economic processes. The way, extent and composition of higher education funding strongly influences HE's ability to meet these expectations. Thus, funding higher education is a key factor in the success and competitiveness of a country. Although Hungary is part of the European Higher Education Area, it is important to compare the funding of our universities not to the whole of Europe, but to those countries, which have the same historical heritage and which operate their universities in similar macro-environment. In our paper we present the funding of higher education (ISCED 5-6 levels) of Hungary, Poland, Romania, Slovakia, Slovenia and the Czech Republic. We conclude that in most of the indicators Hungary is either in a mediocre position or lagging behind, not exceeding the others in any aspects, and that Slovenia's leading position is getting more and more evident.

1. Bevezetés

Egyre világosabbá válik, hogy a felsőoktatás a napjaink kihívásaira adott társadalmi válaszok meghatározó eleme, a jólét és a versenyképesség növelésének kulcstényezője.¹ Határozottan megjelenik az az elvárás, hogy a felsőoktatás járuljon hozzá a plurális demokráciák működéséhez, a hatékony és innovatív gazdasági folyamatokhoz, a társadalmi kohézióhoz és a jól képzett munkaerő biztosításához.² A finanszírozás módja, mértéke és összetétele alapvetően meghatározza, hogy a felsőoktatás mennyire tud megfelelni ezeknek az elvárásoknak. A kutatások azt mutatják, hogy a finanszírozás közvetlen hatást gyakorol az Európai Bizottság által a felsőoktatás teljesítményének mérésére használt dimenziók közül háromra: a hallgatói létszámra, a hallgatók teljesítményére és a kutatás teljesítményére. Emellett laza összefüggés van további három dimenzióval: a felnőttek részvételével a felsőoktatásban, az üzleti szektor szerepvállalásával és a hallgatói

* Dr. Keczer Gabriella főiskolai docens Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

mobilitással.³ A felsőoktatás finanszírozása tehát alapvető jelentőségű egy ország és egy térség jövője szempontjából.

Bár Magyarország az Európai Felsőoktatási Térség része, a hazai felsőoktatás finanszírozását célszerű azon országokéval összevetni, amelyek felsőoktatása hasonló történelmi örökséggel és feltételek között működik. Szlovénia néhány kimagasló mutatója például feltétlenül figyelmet érdemel. Tanulmányunkban Magyarország, Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Románia és Szlovénia felsőoktatási rendszereinek finanszírozását elemezzük és hasonlítjuk össze. Felsőoktatás alatt az EU (ISCED) 5-6. oktatási szintjét értjük, azaz az alapképzéstől a doktori képzésig terjedő szinteket. Minden esetben a legfrissebb hozzáférhető statisztikákat használjuk, és összehasonlítható (lakosságszámra, hallgatói létszámra, GDP-re vetített) adatokat használunk.

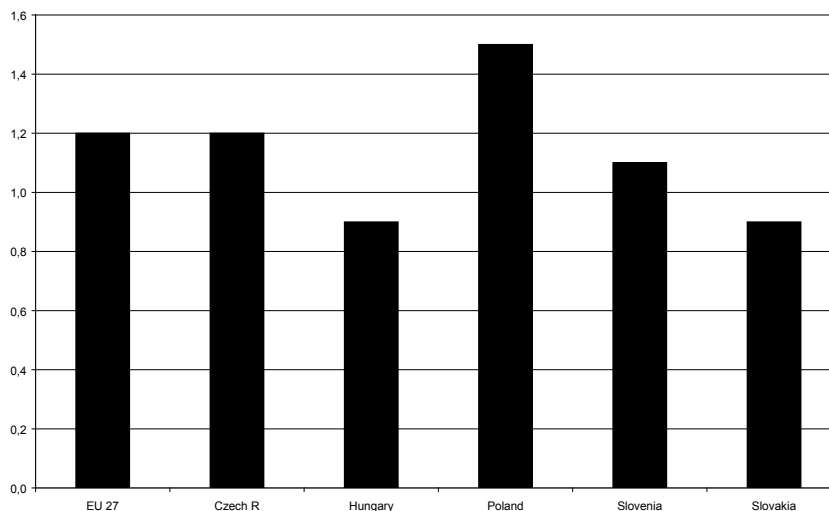
2. A felsőoktatás finanszírozása

2.1. A felsőoktatásra fordított összeg a GDP-hez viszonyítva

A felsőoktatás finanszírozásának elemzését a Közép-Európai térségben összeített mutatókkal kezdjük. Azt hasonlítjuk össze, hogy az egyes államok mennyit költenek a felsőoktatásra állami (public) és magán forrásokból együttesen. Az összeget a hazai össztermék arányában vizsgáljuk; ez a mutató azt is kifejezi, hogy az egyes államokban mennyire tekintik fontosnak a felsőoktatást.

1. ábra: A felsőoktatásra költött összeg a GDP%-ában (2008)

1. chart: Spending on higher education as % of GDP (2008)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

Az 1. ábra az állami és magán felsőoktatásra fordított összeget mutatja az egyes országok GDP-jének arányában. Mint látható, 2008-ban a közép-európai államok közül Magyarország és Szlovákia fordította a GDP legkisebb hányadát a felsőoktatásra. Lengyelország még az EU27 átlagánál is nagyobb hányadát költi a hazai összterméknek a felsőoktatásra.⁴

Ha a tendenciákat vizsgáljuk, az 1. táblázatból megállapítható, hogy Csehország, Lengyelország és Románia egyértelműen növelte a felsőoktatásra fordított GDP-hányadot az elmúlt években, miközben Magyarországon ez a hányad csökkent.

1. táblázat: A felsőoktatásra költött összeg a GDP%-ában
1. table: Spending on higher education as % of GDP

	1999	2002	2005	2008
EU 27	1,1	1,2	1,2	1,2
Csehország	0,8	0,9	1,0	1,2
Magyarország	1,1	1,2	1,1	0,9
Lengyelország	0,9	1,5	1,6	1,5
Románia	0,6	0,8	1,1	n.a.
Szlovénia	n.a.	1,2	1,2	1,1
Szlovákia	0,8	0,8	0,9	0,9

Forrás: Eurostat

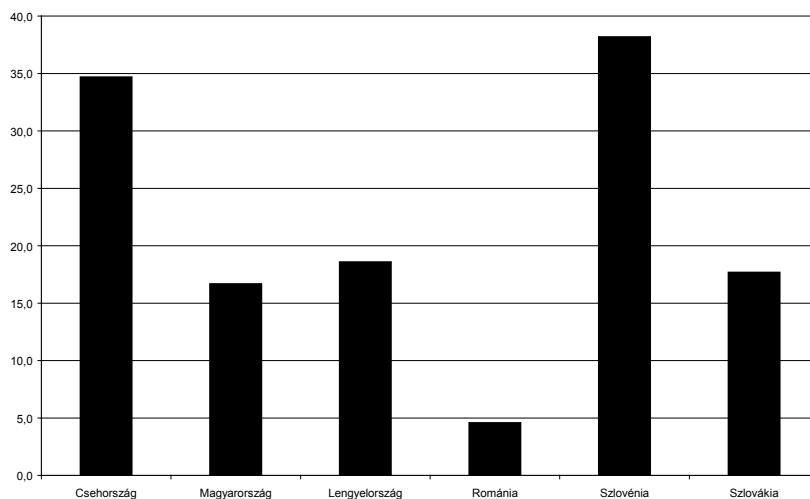
Mint látható, Magyarország ebben a mutatóban az EU27 átlaga alatt van, és a probléma komolyságát jelzi, hogy ezen a téren maga az Európai Unió is jelentősen elmarad néhány nem európai ország mögött.⁵

A felsőoktatásra fordított összeg kétféle forrásból származhat: állami és magán forrásból. A továbbiakban az állami finanszírozást vizsgáljuk.

2.2. A felsőoktatás állami finanszírozása

A következőkben azt mutatjuk be, hogy a közép-európai országok mennyit költenek állami forrásból a felsőoktatásra. Mint a 2. ábrán látható, az állam lakosság-arányos költése a felsőoktatásra Magyarországon a második legkevesebb; mindössze románia marad el tőlünk e tekintetben. Kimagasló e relatív mutató Szlovénia és Csehország esetében.

2. ábra: A felsőoktatás állami támogatása euró/lakos (2010)
2. chart: Public spending on higher education euro/inhabitant (2010)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

Az Európai Bizottság elemzéseiben négy kategóriába sorolja az országokat annak alapján, hogy állami forrásból mennyit költenek a felsőoktatásra. A besorolást több évet felölelően végeztük el. Mint a 2. táblázatban látható, 2001 és 2006 között Magyarország az alacsonyból az alacsony-közepes kvadránsba lépett.

2. táblázat: A felsőoktatás állami finanszírozása a GDP%-ában
2. table: Public spending on higher education as % of GDP

Állami finanszírozás a GDP %-ában	2001	2006	2007	2008
alacsony (0.19-0.91%)	Csehország, Magyarország, Románia, Szlovákia	Románia, Szlovákia	Szlovákia	Szlovákia
alacsony-közepes (0.92-1.1%)	EU27, Lengyelország	Lengyelország, Magyarország	Csehország, Magyarország, Lengyelország,	Csehország, Magyarország, Lengyelország,
közepes-magas (1.11-1.44)	Szlovénia	Csehország, Szlovénia, EU27	Románia, Szlovénia, EU27	Szlovénia, EU27
magas (1.46-2.27)				

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

Hasonlóan javított a pozícióján Csehország is. Ennél jelentősebb javulást ért el Románia: az alacsony kategóriából a közepes-magas kategóriába ugrott.⁶ Szlovénia már 2001-ben is a legelőkelőbb kategóriába tartozott – ekkor még az EU27 átlagát is meghaladó arányban költött a felsőoktatásra állami forrásból

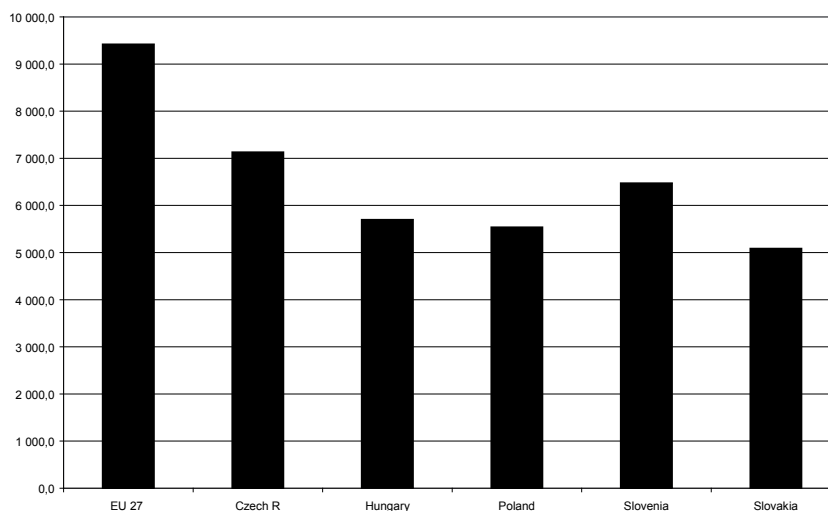
2.3. Az egy hallgatóra jutó finanszírozás

Az egy hallgatóra jutó finanszírozás a felsőoktatás „mozgásterét” mutatja meg az egyes országokban. Ennek összege időbeli hullámzást mutathat attól függően, hogy az össz-finanszírozás mennyire követi a növekvő vagy csökkenő hallgatói létszámot. Ezzel a mutatóval függ össze, hogy a politikai döntéshozóknak egyensúlyt kell találniuk a felsőoktatás minőségének megtartása/javítása, és a társadalom minél nagyobb hányadának felsőoktatásba történő bevonása között.

A 3. ábra az egy hallgatóra jutó összegeket mutatja, az összehasonlíthatóság érdekében vásárlóerő standardon. Mint látható, Magyarország a középmezőnyben fogall helyet, Csehország és Szlovénia mögött, Szlovákia, és – kevéssé – Lengyelország között.⁷ Megállapítható, hogy minden közép-európai ország jelentős lemaradást mutat az EU27 átlagához képest. Hazánkban közel 4 ezer euróval kevesebb jut egy hallgatóra, mint átlagosan Európában. Ennek alapján kijelenthető: a magyar (és általában a közép-európai) felsőoktatás nehéz helyzetben van, ha az Európai Felsőoktatási Térségben kíván versenyképes lenni.

3. ábra: Az egy hallgatóra jutó összeg az állami felsőoktatásban euróban, vásárlóerő standardon (2008)

3. chart: Expenditure per student in public HE in euro PPS (2008)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

A tendenciákat vizsgálva még kedvezőtlenebb képet kapunk. Mint a 3. táblázatból látható, Magyarországon 2003-2008 között csökkent az egy hallgatóra jutó finanszírozás, míg a többi közép-európai országban növekedett – Szlovénia kivételével, ahol azonban még mindig magasabb ez az összeg, mint hazánkban. Bár Romániáról nincs 2008-as adat, a 2003-2007 közötti növekedés rendkívüli: 1900 euróról 5500 euróra emelkedett ez az összeg.

**3. táblázat: Az egy hallgatóra jutó összeg az állami felsőoktatásban
Euróban, vásárlóerő standardon**

**3. table: Expenditure per student in public higher education
in euro, on purchase power standard**

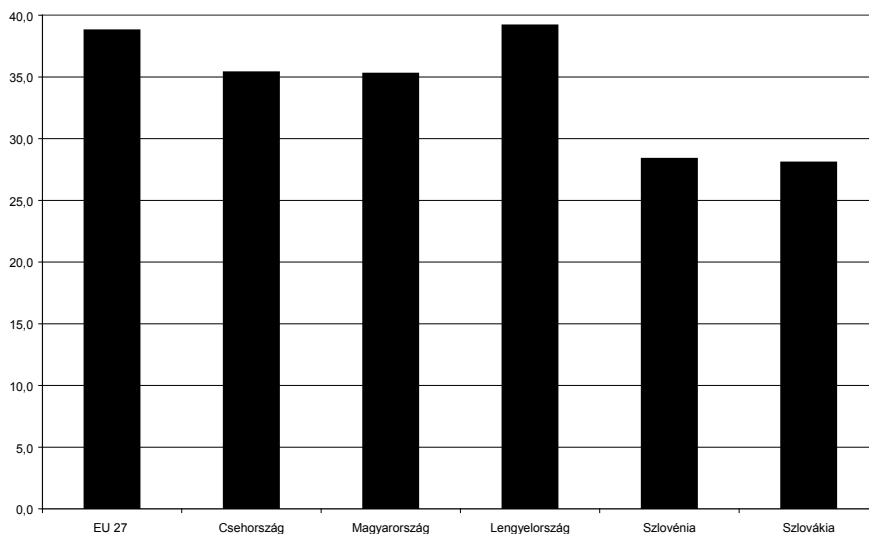
	2003	2005	2007	2008
EU 27	7 742,1	8 173,1	9 032,3	9 424,9
Csehország	5 819,8	5 933,4	7 402,3	7 135,6
Magyarország	7 328,9	5 863,9	5 583,2	5 702,6
Lengyelország	3 919,6	5 577,4	4 635,4	5 542,5
Románia	1 894,4	2 665,4	5 435,5	n.a.
Szlovénia	n.a.	7 271,1	6 026,5	6 477,1
Szlovákia	4 027,2	4 885,7	4 768,8	5 089,3

Forrás: Eurostat

Kedvezőtlen pozíciónk ebben a mutatóban összefügg az ország alacsony teljesítményével, hiszen ugyanez az összeg az egy főre jutó GDP hányadában kifejezve egyrészt átrendezi a sorrendet, másrészt csökkenti a különbségeket.⁸

A 2003-2008 közötti változások azonban ebben a mutatóban is kedvezőtlenek hazánkra nézve: 2003-ban a közép-európai országok közül Magyarországon volt a legmagasabb ez a hányad, és ezzel felülmúltuk az EU27 átlagát is. Ám miközben a többi országban nem volt, vagy nem volt jelentős mértékű a csökkenés, nálunk komoly visszaesés történt. Románia fejlődése e mutatóban is szembeötlő.

4. ábra: Az egy hallgatóra jutó összeg az egy főre jutó GDP %-ában az állami egyetemeken (2008)
4. chart: Expenditure per student in public higher education as a % of GDP per capita (2008)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

4. táblázat: Az egy hallgatóra jutó összeg az egy főre jutó GDP %-ában az állami egyetemeken
4. table: Expenditure per student in public higher education as a % of GDP per capita

	2003	2005	2007	2008
EU 27	38,8	37,8	37,4	38,8
Csehország	38,2	34,8	37,1	35,4
Magyarország	56,3	41,3	35,8	35,3
Lengyelország	38,7	48,3	34,2	39,2
Románia	29,2	33,9	52,4	n.a.
Szlovénia	n.a.	36,9	27,3	28,4
Szlovákia	35,0	36,1	28,3	28,1

Forrás: Eurostat

2.3. Tandíjak, támogatások és diákhitel

A következőkben a hallgatók által fizetendő tandíjakat, a részükre nyújtott támogatásokat és diákhitel-lehetőségeket mutatjuk be a közép-európai államokban. Mint az 5. táblázatban látható, az államilag finanszírozott hallgatói kvótában egyetlen közép-európai államban sem szednek tandíjat. Egyáltalán nincs tandíj Csehországban. Az államilag finanszírozott doktori kvótában egyedül Szlovéniában kell a hallgatóknak tandíjat fizetniük. Szlovákiában és Romániában csak az Európai Unió kívülről érkező hallgatóknak kell fizetniük. Magyarországon, Lengyelországban és Szlovéniában a nem nappali tagozatokon kell tandíjat fizetni az államilag finanszírozott kvótákban.

5. táblázat: Tandíjak az államilag finanszírozott hallgatói kvótákban szemeszterenként, euróban (2008)

5. table: Tuition fees in state-supported quotas per semester in euro (2008)

	Alapszak	Mesterszak	Doktori képzés	EU-n kívüli hallgatók	Nem nappalis hallgatók
Csehország	0	0	0	0	0
Magyarország	0	0	0	2000-4000	500-2500
Lengyelország	0	0	0	0	1000
Románia	0	0	0	3200-3500	0
Szlovénia	0	0	2500-4000	2500-4000	2500-3000
Szlovákia	0	0	0	2000	0

Forrás: CHEPS (2008)

Egyértelműen közép-európai sajátosság, hogy az állami finanszírozású kvótán felül az egyetemek költségtérítéses hallgatókat vehetnek fel. Ez a rendszer kizárólag erre a térségre jellemző, Nyugat-Európában ismeretlen. Mind a 6 országban vannak költségtérítéses hallgatók, akiknek a tandíját az egyetemek állapíthatják meg. Lengyelországban és Romániában a tandíj-bevételek meghaladják az egyetemek költségvetésének 20%-át (az EU-átlag 11%).⁹

A továbbiakban a hallgatók számára biztosított hitellehetőségeket, illetve az 1995-2008 közötti változásokat mutatjuk be. Mint a 6. táblázatban látható, 1995-ben egyetlen közép-európai országban sem volt diákhitel, 2008-ra azonban Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában olyan hitelrendszert vezettek be, melyet nemcsak a tandíjra, hanem általánosságban a megélhetésre lehet felhasználni. (Nyugat-Európában vannak olyan országok, ahol a diákhitel kizárólag a tandíj fedezésére vehető igénybe.)

6. táblázat: Diákhitel lehetőség
6. table: Student loans

	1995	2008
Nincs hitel	összes vizsgált ország	Csehország, Románia, Szlovénia
Megélhetést fedező hitel		Magyarország, Lengyelország, Szlovákia

Forrás: CHEPS (2008)

Az alábbiakban részletesen bemutatjuk a tandíj, a kedvezmények és a diákhitel rendszereit a vizsgált országokban (2008-as állapot)¹⁰:

Csehország:

- Nincs tandíj.
- 1998 óta díjat kell fizetnie annak, aki nem fejezi be időben a tanulmányait.
- 1998-ban bevezették az ún. „élethosszig tartó tanulás” képzési módot, amelyben az egyetemek költségtérítést kérhetnek. Ebből a rendszerből a hallgatók átkerülhetnek a normál képzésbe.
- Támogatás csak nappali tagozatos hallgatóknak jár, 26 éves korig. A támogatást szociális alapon lehet igénybe venni. Van lakhatási támogatás, étkezési hozzájárulás, közlekedési kedvezmény, adókedvezmény a szülőknek.

Magyarország:

- Nincs tandíj.
- Az egyetemek az állami kvótán felüli helyekre költségtérítéses hallgatókat vehetnek fel. A költségtérítés mértékét az egyetemek határozzák meg, de 2005 óta ez nem lehet alacsonyabb, mint az állami normatíva fele.
- 2005-ig a nem nappali tagozatos hallgatók költségtérítésesek voltak. 2005 óta az állam finanszíroz bizonyos kvótát nem nappali tagozaton is.
- Minden hallgató jogosult tanulmányi ösztöndíjra.
- Van szociális alapú támogatás is.
- Minden hallgatónak van lehetősége államilag támogatott diákhitel-felvételre.

Lengyelország:

- Nappali tagozaton a képzés ingyenes.
- A nem nappali tagozatos hallgatók fizetnek költségtérítést, ennek mértékét az egyetemek határozzák meg.
- Minden alapszakos hallgató kaphat diákhitelt, valamint tanulmányi ösztöndíjat és szociális támogatást.
- A diákhitelt 1997-ben vezették be. 2001 óta a magánegyetemek hallgatói is igénybe vehetik.

Románia:

- Nincs tandíj.
- 1998 óta az egyetemek az állami kvótán felüli helyekre költségtérítéses hallgatókat vehetnek fel. Ennek mértékét az egyetemek határozzák meg.
- Támogatást az kaphat, aki szociális és tanulmányi szempontból is érdemes rá.
- A költségtérítéses hallgatók nem jogosultak támogatásra.
- Diákhitel nincs.

Szlovákia:

- 1995 óta az egyetemek az állami kvótán felüli helyekre költségtérítéses hallgatókat vehetnek fel. Ennek mértékét az egyetemek határozzák meg.
- A tanulmányaikat időben be nem fejezők és a nem első diplomások díjat fizetnek.
- Minden hallgató kaphat támogatást, aki szociális és tanulmányi szempontból is érdemes rá.
- Diákhitel nincs.

Szlovénia:

- A nappali tagozatos államilag finanszírozott kvótákban nincs tandíj.
- A nem nappali tagozatos és az állami kvóta feletti helyeken van költségtérítés, az utóbbi mértékét az egyetemek határozzák meg.
- Minden hallgató jogosult szociális támogatásra és diákhitelre.
- Tanulmányi ösztöndíjra a nappali tagozatosok jogosultak.
- A nappali tagozatos hallgatók szülei jogosultak adókedvezményre. Minden hallgató jogosult különböző kedvezményekre (pl. közlekedés).
- A diákhitelt 1997-ben vezették be, és tanulmányi eredménytől függ.

2.4. Az egyes források aránya az egyetemek támogatásában

A továbbiakban az egyes forrásokból (állami, hallgatói és üzleti) származó támogatások arányát mutatjuk be a vizsgált országokban. Mint a 7. táblázatban látható, Szlovákia állami egyetemei szinte kizárólag állami forrásból működnek, a további források szerepe elenyésző. A legalacsonyabb az állami támogatás aránya Szlovéniában: a pénz fele magán forrásokból - fele-fele részben a hallgatóktól és az üzleti szférából - érkezik. Az üzleti szektorból Csehországban és Szlovéniában érkezik a legnagyobb hányad. 20 % felett van a tandíjából származó bevétel Lengyelországban, Romániában és Szlovéniában, de Magyarországon is az EU27 átlag feletti ez az arány.

7. táblázat: A támogatás összetétele az állami egyetemeken (2008)
7. table: Composition of funding in public universities

	Az állami működési támogatás aránya	Tandíj aránya	Üzleti szektorból származó finanszírozás aránya
Csehország	75	5	20
Magyarország	70	15	5
Lengyelország	71	22	7
Románia	70	25	5
Szlovénia	50	25	25
Szlovákia	94	1	5

Forrás: CHEPS (2008) alapján saját szerkesztés

2.5. A finanszírozás mechanizmusa

A következőkben az állami finanszírozás mechanizmusát, a forrás-allokáció alapját hasonlítjuk össze.

A finanszírozás négyféle elven lehetséges¹¹:

- tárgyalásos: a támogatási összeg a minisztérium és az intézmények közötti tárgyalás eredményeképpen alakul ki az intézmények által készített költségvetés alapján
- bázis-elvű: a támogatási összeg alapja az előző évek támogatási összege
- normatív: a támogatási összeg standard kritériumok alapján alakul ki (normatív egységköltségek, input kritériumok és teljesítménymutatók)
- szerződéses: a támogatási összeg teljesítményszerződések keretében alakul ki, a stratégiai célokat a minisztérium és az intézmények közösen alakítják ki.

A 8. táblázat a négyféle finanszírozási elv jelenlétét és időbeli változását mutatja a vizsgált országokban. Csehországban és Lengyelországban a normatív finanszírozás volt és maradt meghatározó, Magyarországon a tárgyalásos és a bázis dominált, de a tárgyalásos teljesen elveszítette jelentőségét, és meghatározóvá vált a normatív finanszírozás. Romániában és Szlovákiában a báziselvű finanszírozásról a normatívra tértek át. Szlovéniára a bázis és a normatív finanszírozás egyaránt jellemző. Az EU által preferált szerződéses finanszírozásnak csak Lengyelországban és Szlovéniában voltak csekély előzményei, azóta Szlovákia kivételével minden közép-európai államban megjelentek a csírái.

8. táblázat: Az állami működési finanszírozás mechanizmusa az állami egyetemeken

8. table: Operational financing mechanisms in public universities

	Tárgyalásos		Bázis		Normatív		Szerződéses	
	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008
Csehország	0	x	xx	xx	xxx	xxx	0	x
Magyarország	xxx	0	xxx	xx	xx	xxx	0	x
Lengyelország	0	0	x	x	xxx	xxx	x	x
Románia	xx	0	xxx	0	0	xxx	0	x
Szlovénia	xx	x	xxx	xxx	xx	xxx	x	x
Szlovákia	0	0	xxx	0	0	xxx	0	0

Forrás: CHEPS (2008) alapján saját szerkesztés

(Jelmagyarázat: 0: jelentéktelen, x: kis jelentőségű, xx: jelentős, xxx: meghatározó)

A finanszírozás mechanizmusa jellemezhető azzal is, hogy az allokáció inkább input-, vagy inkább output-kritériumok alapján történik.

- input tényezők: hallgatói létszám, államilag finanszírozott kvóta, oktatói létszám, infrastruktúra, elmúlt év költségvetése
- output tényezők: hallgatói teljesítmény, minőségi mutatók (központi teljesítményértékelés eredményei), tudományos publikációk, idézettség, PhD fokozatok, kutatási szerződések és elnyert pályázatok, tudományos eredmények hasznosulása, nemzetközi kutatási projektekből való részvétel, rangsor-helyezések.

A 9. táblázat azt mutatja meg, hogy a vizsgált országokban mennyiben input- vagy output-alapú a finanszírozás, és mindez hogyan változott az utóbbi években. Mint látható, Csehország és Magyarország nem tudott elmozdulni az EU által preferált output alapú finanszírozás felé, míg a többi ország ezt megtette, bár szlovákia kivételével még mindig az input-alapú finanszírozás a jellemzőbb.

9. táblázat: A közvetlen állami működési finanszírozás alapja az állami egyetemeken

9. table: Basis of direct operational state funding in public universities

	Input-kritériumok		Output-kritériumok	
	1995	2008	1995	2008
Csehország	xxx	xxx	0	0
Magyarország	xxx	xxx	0	0
Lengyelország	xxx	xxx	xx	xx
Románia	xxx	xxx	0	xx
Szlovénia	xxx	xxx	x	xx
Szlovákia	xx	xx	0	xx

Forrás: CHEPS (2008) alapján saját szerkesztés

2.6. Az egyetemek pénzügyi autonómiája

A CHEPS négy mutató alapján 3 kategóriába sorolta az országokat annak megfelelően, hogy alacsony, közepes vagy magas az állami egyetemek pénzügyi autonómiájának szintje. A négy mutató a források belső elosztásának szabadsága, a tőkepiacról történő forrásbevonás lehetősége, a tartalékképzés és a működési támogatás felhasználásának szabadsága¹².

A 10. táblázatból látható, hogy már 1995-ben is eltérő pozícióban voltak a vizsgált államok: 3 államban – köztük Magyarországon – alacsony volt az egyetemek pénzügyi autonómiájának szintje, 2-ben közepes, Csehországban pedig magas. 2008-ban már sehol nem tekinthető alacsonynak az autonómia, minden országban növekedett az egyetemek gazdálkodási szabadsága.

10. táblázat: Az állami egyetemek pénzügyi autonómiája
10. table: Financial autonomy of state universities

Autonómia szintje	1995	2008
alacsony	Magyarország, Románia, Szlovákia	
közepes	Szlovénia, Lengyelország	Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia
magas	Csehország	Csehország, Szlovénia

Forrás: CHEPS (2008) alapján saját szerkesztés

A működési támogatás felhasználásának rugalmassága alapján szintén 3 országcsoporthoz képezhető. Kicsi a rugalmasság ott, ahol a működési támogatás teljesen „címkezett”, közepes ott, ahol csak tág felhasználási kategóriákba sorolt, és magas, ahol az egyetemek rugalmasan használhatják fel a támogatást különböző kiadási tételek fedezésére.¹³

A 11. táblázatból látható, hogy míg 1995-ben 3 ország – köztük Magyarország – egyetemeken kicsi volt a pénzügyi rugalmasság, addig 2008-ra Szlovákia egyedül maradt ebben a kategóriában. 1995-ben egyedül Csehországban volt nagy a rugalmasság, de közben felzárkózott Magyarország, Románia pedig 2 kategóriát is „ugrott”.

11. táblázat: A működési támogatás felhasználásának rugalmassága az állami egyetemeken

11. table: Flexibility of using operational funding in public universities

Rugalmasság	1995	2008
kicsi	Románia, Szlovákia, Szlovénia	Szlovákia
közepes	Magyarország, Lengyelország	Lengyelország, Szlovénia
nagy	Csehország	Magyarország, Románia, Csehország

Forrás: CHEPS (2008) alapján saját szerkesztés

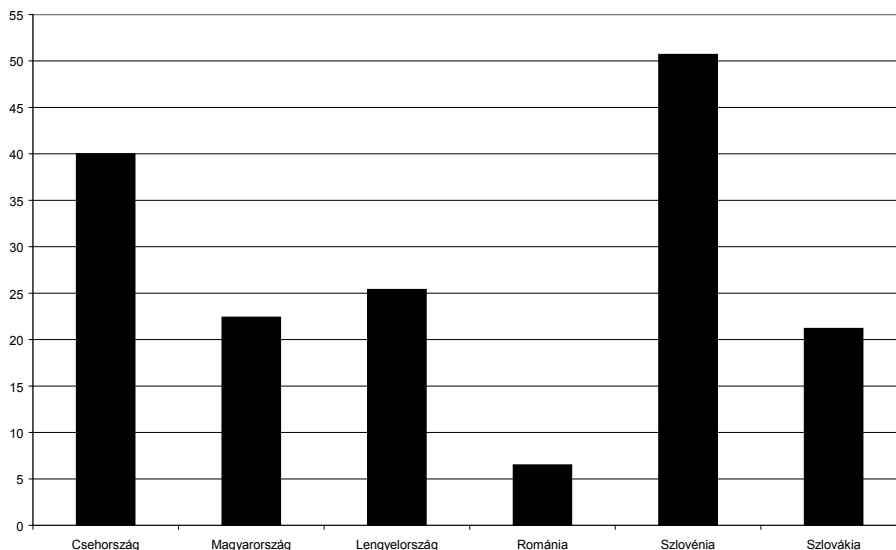
3. A felsőoktatási kutatás finanszírozása

3.1. Általános mutatók

A következőkben a felsőoktatási intézményekben zajló kutatási tevékenység finanszírozását vizsgáljuk meg több aspektusból. Elsőként azt mutatjuk be, hogy az egyes közép-európai országok mennyit költenek erre a területre lakosság-arányosan.

Az 5. ábrán látható, hogy ez a mutató Szlovéniában és Csehországban kiamagslóan magas, Magyarország a középmezőnyben található, Románia pedig messze lemarad a többiektől. Figyelemre méltó, hogy Szlovénia 2010-ben több mint kétszer annyit költött felsőoktatási kutatásra lakosságárányosan, mint Magyarország!

5.ábra: A felsőoktatási K+F költségvetése euró/lakos (2010)
5. chart: HE R&D expenditure in euro/inhabitant (2010)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

A tendenciákat vizsgálva a kép sötétebb ránk nézve: a 12. táblázatban láthatjuk, hogy Románia – bár még mindig a többiek után kullog – 8 év alatt megötszörözte ezt a mutatót, Szlovákia megnyolcszorozta, míg Magyarországon csak 1,3-szorosára nőtt ez az összeg. Jelenleg Szlovákiával vagyunk egy szinten, azonban 8 évvel ezelőtt nálunk még hétszerese volt ez az összeg a szlovákénak! 2002-ben Csehországot még megelőztük ebben a mutatóban, jelenleg viszont ők közel kétszer annyit költenek lakosság-arányosan a felsőoktatási kutatásokra, mint mi. Szlovénia pedig annak ellenére tudta megduplázni ezt az összeget, hogy már 2002-ben is jóval a többi ország előtt járt. Megjegyezzük, hogy az EU27 átlagával

való összevetés ezen a területen drámai: az EU-ban ötször annyi jut felsőoktatási kutatásra lakosság-arányosan, mint nálunk, és még a Közép-Európában élen járó Szlovéniában is csak feleannyit költenek erre a területre, mint az EU-átlag.

12. táblázat: A felsőoktatási K+F költségvetése euró/lakos
12. table: HE RD expenditure in euro/inhabitant

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
EU 27	85,7	87,3	89	92,4	97,8	104,2	110,6	113,9	118,8
Csehország	14,7	15,1	15,9	22,7	27,3	32,1	35,1	36,2	40
Magyarország	17,4	18,3	17,5	20,9	21,8	22,7	23,2	22,3	22,4
Lengyelország	10,4	8,6	9,5	11,5	12,3	15,7	19,4	20,4	25,4
Románia	1,3	0,9	1,1	2,1	3,6	7,3	10,8	6,4	6,5
Szlovénia	28,1	22,5	24,5	34,6	36,4	38,7	41,2	47,1	50,7
Szlovákia	2,5	4,1	6,5	7,4	9,7	11,7	13,7	14	21,2

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

A GDP arányában vizsgálva a felsőoktatási kutatásokra fordított összeget a különbségek kisebbek, de a Magyarországra nézve kedvezőtlen folyamatok így is megmuattkoznak. Amint a 13. táblázat mutatja, csak Magyarországon csökkent, minden más közép-európai országban nőtt ez a mutató 2002 és 2010 között.

13. táblázat: A felsőoktatás K+F költése a GDP%-ában
13. table: HE RD expenditure as % of GDP

	2002	2004	2006	2008	2010
EU 27	0,42	0,41	0,41	0,44	0,49
Csehország	0,18	0,18	0,24	0,24	0,28
Magyarország	0,25	0,22	0,24	0,22	0,23
Lengyelország	0,19	0,18	0,17	0,2	0,27
Románia	0,06	0,04	0,08	0,17	0,12
Szlovénia	0,23	0,18	0,24	0,22	0,29
Szlovákia	0,05	0,1	0,12	0,11	0,17

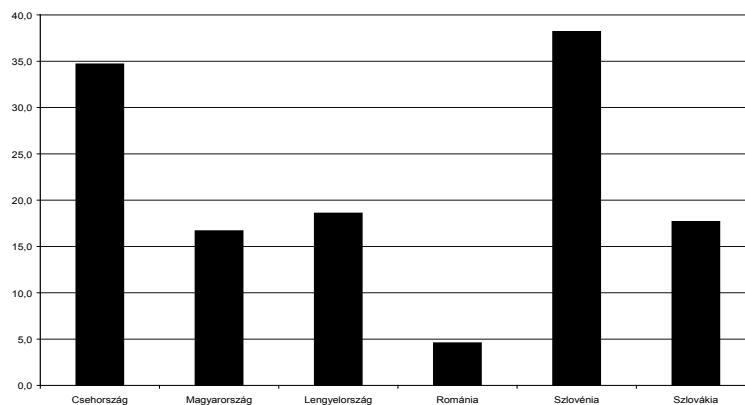
Forrás: Eurostat

A kutatásra fordított összeg szintén differenciálható annak forrása szerint. Először az állami forrásokat vizsgáljuk meg.

3.2. A kutatás állami finanszírozása

Mint a 6. ábra mutatja, e tekintetben Magyarország az előkelőnek nem mondható utolsó előtti helyet foglalja el a vizsgált országok között; csak Romániát előzük meg. Szlovénia és Csehország ebben a mutatóban is kiemelkedő.

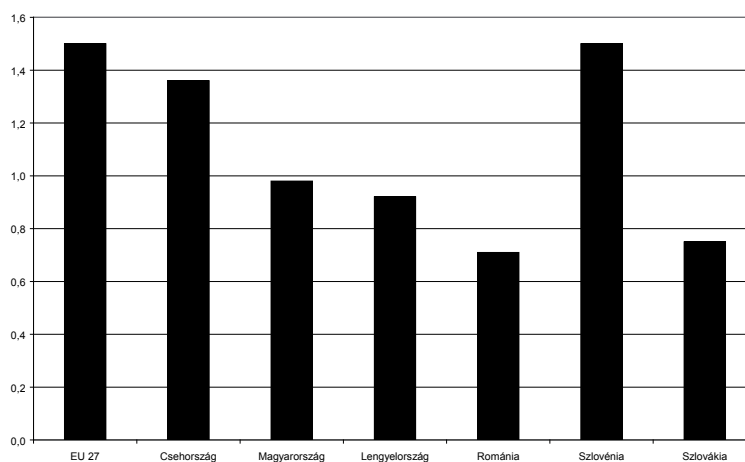
6. ábra: Kormányzat egyetemi K+F támogatása euró/lakos (2010)
6. chart: Governmental expenditure of HE RD in euro/inhabitant (2010)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

Jobb pozíciót foglalunk el akkor, ha a felsőoktatási kutatásokra fordított összeget az összes kormányzati kiadás arányában határozzuk meg (7. ábra.) E mutatóban már Lengyelországot és Szlovákiát is megelőzzük.

7. ábra: A kormányzat egyetemi K+F támogatásának aránya az összes kormányzati kiadás %-ában (2010)
7. chart: GBORD as % of total governmental expenditure (2010)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

3.3. Az állami támogatás mechanizmusa

A kutatás állami támogatása alapvetően két mechanizmus alapján allokálható: egyfajta automatizmus alapján (működési támogatás), és oly módon, hogy az intézmények versenyezzenek a támogatásért (pályáztatás). Az EU egyértelműen az utóbbit preferálja.¹⁴

A 14. táblázat azt mutatja be, hogy a vizsgált országokban melyik mechanizmus dominál, és mindez hogyan változott 1995 óta. Mint látható, már 1995-ben is versenyeztek a kutatóhelyek az állami támogatásért Csehországban, Romániában és Szlovéniában. A többi 3 országban 1995-ben automatikus támogatás volt – és azóta is ez dominál.

14. táblázat: A kutatás állami finanszírozásának mechanizmusa

14. table: Mechanism of governmental funding of RD

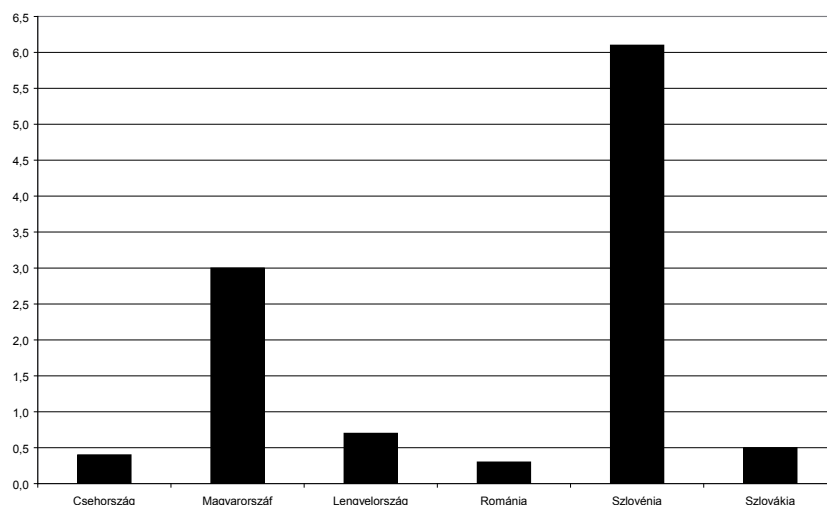
	A kutatás működési támogatása %		A kutatás pályáztatott támogatása %	
	1995	2008	1995	2008
Csehország	0	0	100	100
Magyarország	95	90	5	10
Lengyelország	90	80	10	20
Románia	0	0	100	100
Szlovénia	0	0	100	100
Szlovákia	90	78	10	22

Forrás: CHEPS (2008)

3.4. Az üzleti szféra részvétele a felsőoktatási kutatások finanszírozásában

A továbbiakban azt mutatjuk be, hogy az üzleti szféra lakosság-arányosan mekkora szerepet vállal az egyetemi kutatások finanszírozásában az egyes közép-európai államokban. Mint a 8. ábrán látható, ebben a mutatóban Magyarország jól teljesít: a 2. helyet foglalja el. Az azonban figyelemre méltó, hogy a szlovéniai vállalkozások kétszer annyit költenek az egyetemeken folytatott kutatásokra, mint a magyarországiak.

8. ábra: Az üzleti szektor egyetemi K+F finanszírozása euró/lakos (2010)
8. chart: Business sector expenditure on HE RD in euro/inhabitant (2010)

Forrás: Eurostat alapján saját szerkesztés

4. Az európai Modernizációs Programnak való megfelelés

Az európai Modernizációs Program (Modernisation Agenda)¹⁵ az Európai Bizottság által megfogalmazott stratégia az európai felsőoktatás átalakítására, a felsőoktatás és a kutatás eredményességének növelésére. A Program számos finanszírozási célkitűzést is megfogalmaz, úgymint:

- az egyetemek pénzügyi autonómiájának növelése
- az üzleti szféra intenzívebb szerepvállalásának ösztönzése az egyetemek finanszírozásában
- olyan tandíj (és támogatási) rendszer kialakítása, amely a társadalmi egyenlőség biztosítása mellett biztosítja a színvonalas felsőoktatást
- teljesítmény-alapú finanszírozás a felsőoktatásban
- pályázati alapú finanszírozás a felsőoktatási kutatásban
- hallgatói mobilitás ösztönzése pénzügyi eszközökkel (a hallgatói támogatás és kölcsön „hordozhatósága”)

A CHEPS 2008-ban négy kategóriába sorolta az országokat annak megfelelően, hogy gyengén, gyenge-közepesen, közepesen jól vagy jól teljesítették a Program célkitűzéseit.¹⁶ A 15. táblázatban látható, hogy Szlovénia már 1995-ben is jól megfelelt az elvárásoknak, a többi ország viszont a gyenge kategóriák valamelyikébe tartozott – Magyarország a legalsó kvadránsba tartozott. 2008-ra csak Szlovákiának nem sikerült javítani a pozícióján, Csehország, Magyarország és Lengyelország egy kategóriát javított, Románia viszont a legalsó kvadránsból a legfelsőbe került.

15. ábra: A Modernizációs Program pénzügyi célkitűzéseinek való megfelelés
15. table: Compliance with financial aspects of Modernisation Agenda

	1995	2008
gyenge	Románia, Magyarország, Szlovákia	Szlovákia
gyenge-közepes	Lengyelország, Csehország	Csehország, Magyarország
közepes-jó		Lengyelország
jó	Szlovénia	Szlovénia, Románia

Forrás: CHEPS (2008)

Megvizsgáltuk, minek köszönhető Románia „kiugrása”. Keleti szomszédunk a következő területeken lépett előre: az egyetemek pénzügyi autonómiája, a tandíj bevezetése, a teljesítmény-alapú finanszírozás (ez az a mutató, amiben Magyarország egyáltalán nem lépett előre) és a mobilitás ösztönzése.

5. Összegzés

Tanulmányunkban a felsőoktatás finanszírozását elemeztük és hasonlítottuk össze a közép-európai országokban. A vizsgálatokból egyértelműen kiderült, hogy Magyarország a legtöbb mutatóban a középmezőnyben foglal helyet, és egyetlen finanszírozási mutatóban sem emelkedik ki. A tendenciák is kedvezőtlenek; több olyan mutató van, melyben a többi ország előrelépett 1995, illetve 2002 és 2008 között, miközben Magyarországon romlottak a felsőoktatás pénzügyi feltételei. Mindez azt vetíti előre, hogy a magyar felsőoktatás finanszírozása nemcsak a fejlett országokétól szakad el behozhatatlan mértékben, hanem például Szlovéniáétól és Csehországétól is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Veugelers, R. and F. van der Ploeg (2008): Reforming European Universities: Scope for an Evidence-Based Process, CESIFO Working Paper No. 2298.
- Center For Higher Education Policy Research /CHEPS/ (2008): Progress in higher education reform across Europe – Funding Reform, Vol. 1.
- Európai Bizottság /EC/ (2003): The Role of the Universities in the Europe of Knowledge (No. COM (2003) 58)
- Európai Bizottság /EC/ (2006): Delivering on the Modernisation Agenda for Universities: education, research and innovation (No. COM (2006) 502)
- Eurydice (2008): Higher Education Governance in Europe.
- Eurostat adatbázis: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database

JEGYZETEK

1. Veugelers, R. and F. van der Ploeg (2008)
2. EC (2003)
3. CHEPS (2008)
4. Romániáról nincs 2008-as adat.
5. Kanada, Korea, az USA és Japán a GDP-jének 2,5-2,9 %-át költi felsőoktatásra.
6. Romániáról nincs 2008-as adat.
7. Romániáról nincs 2008-as adat.
8. Romániáról nincs 2008-as adat.
9. CHEPS (2008)
10. CHEPS (2008)
11. Eurydice (2008)
12. CHEPS (2008)
13. CHEPS (2008)
14. CHEPS (2008)
15. EC (2006)
16. CHEPS (2008)

Varga Anita*

CENTRUMOK ÉS PERIFÉRIÁK DUNAÚJVÁROS KULTURÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK HELYE A MEGYEI JOGÚ VÁROSOK KÖZÖTT

*CENTERS AND PERIPHERIES THE PLACE OF THE CULTURAL
INSTITUTION OF DUNAÚJVÁROS BETWEEN THE CITIES WITH
COUNTY RIGHT*

ABSTRACT

From the beginning of the XXI. century, the operation of the institutions is getting to be harder, the attendance is getting to be lower. This fact is certified by numeral datas. The statistical analyses are confined to the operational datas of the cultural institutions. In the course of the preparing the complex analysis was important to consider that the datas - given by the Hungarian Central Statistic Office – didn't provide comprehensive informations about the attendance, status and relations of the cultural institutions. Despite of the wrong tendency of the external circumstances - according to their possibilities - the institutes calculate with the demand of the users. It is important to maintain and preserve the operability of the cultural institutes in Dunaújváros, because the closing any of them would give an incorrigible deficit in the life of the city. The parts of the system operate properly and independently. After the economic alteration happened a significant realignment in the cultural sector, the thrift became the main principle.

1. Bevezetés

A regionális intézmények kialakításával, fejlesztésével összefüggő feladatokat programszinten szükséges szerepeltetni¹. Csapó Tamás² „A megyei jogú városok regionális funkciói” című munkájában összevetette a hazai megyei jogú városokat. A vizsgálat négy kategóriába sorolta a regionális funkciókat. (1) Igazgatási és (2) gazdasági regionális funkciók szerinti összehasonlításában (az állami dekoncentrált szervek és intézmények, valamint a gazdasági, pénzügyi, kommunális, műszaki, infrastrukturális szervek tekintetében) a vizsgált huszonnégy város közül Dunaújváros a huszadik. (3) Humán regionális funkciók szerinti összehasonlításban a kulturális, oktatási és tudományos intézmények számát tekintve a tizenhatodik, egészségügyi, szociális és egyéb intézmények számát tekintve a tizenkilencedik. (4) Az új regionális szerepkörök összehasonlításában (új intézmény, hipermarket, regionális bank

* Varga Anita főiskolai adjunktus, Dunaújvárosi Főiskola Vezetés- és Vállalkozástudományi Tanszék

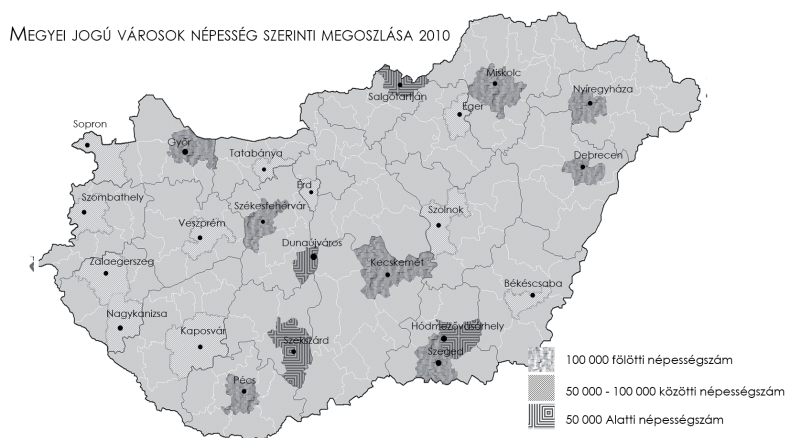
és biztosító) és a magyar megyei jogú város regionális szerepköreinek (súlyozott pontszám szerint) összesített rangsorában egyaránt a huszonegyedik. Dunaújváros Megyei Jogú Város a regionális funkciók összehasonlításában az utolsók között található (a régió központja Székesfehérvár), azonban a jelen kutatáshoz kapcsolódó területeken (kultúra) előnyösebb pozícióban, a tizenhatodik helyen van. Csapó Tamás kutatási megállapítása alapján Dunaújváros regionális funkcióval alig rendelkező, részleges felsőfokú központ (Tatabánya, Szekszárd, Salgótarján, Nagykanizsa, Hódmezővásárhely mellett). A városok öt fokozatú hierarchia-besorolási rendszerében a város az ötödik szinten helyezkedik el.

2. A megyei jogú városok kulturális intézményrendszerének jellemző adatai

A tanulmány ezen része a Központi Statisztikai Hivatal által szolgáltatott adatok alapján épült fel. Magyarország területén 23 megyei jogú város található, melyek közigazgatási rangjuk alapján változó képet mutatnak. Hazánk nagyvárosai közül 18 megyeszékhelyű státuszban van, míg 5 várost (Sopron, Érd, Nagykanizsa, Dunaújváros és Hódmezővásárhely) megyei jogú városként tartanak számon. A városok többsége hosszú történelmi múltra tekint vissza. Tatabánya (1947) és Dunaújváros (1951) a szocialista korszakban váltak várossá az ipartelepítés következtében. Sajátos módon a főváros növekvő ütemű agglomerációjának köszönhetően 1978-ban kapott városi rangot Érd. A megyei jogú városok közül 8 település (Győr, Pécs, Székesfehérvár, Kecskemét, Szeged, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen) népessége haladja meg a 100.000 főt, a városok többségében a népességszám 50.000-100.000 fő között alakul. Az 1. ábra hazánk megyei jogú városainak népesség szerinti megoszlását szemlélteti.

1. ábra: Megyei jogú városok népesség szerinti megoszlása 2010

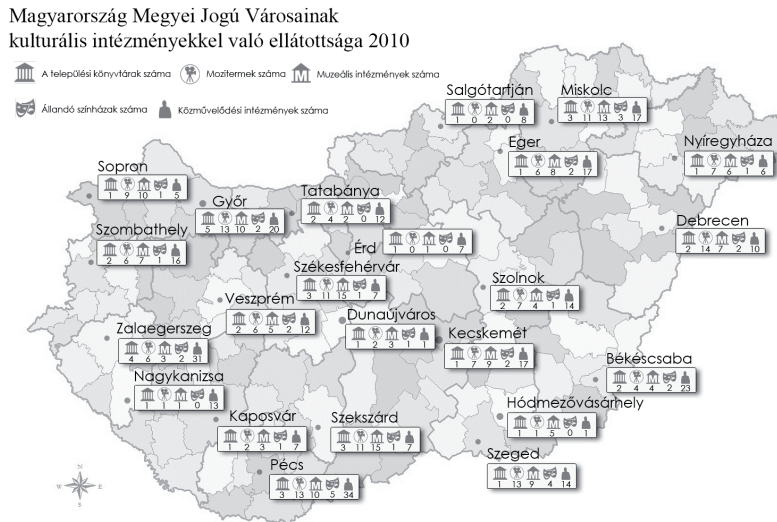
Fig. 1: Distribution by population of the Towns of County Right in 2010

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

2. ábra: Magyarország Megyei jogú városainak kulturális intézményekkel való ellátottsága 2010

Fig.2: Supply of cultural institution in the Towns of County Right of Hungary in 2010

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

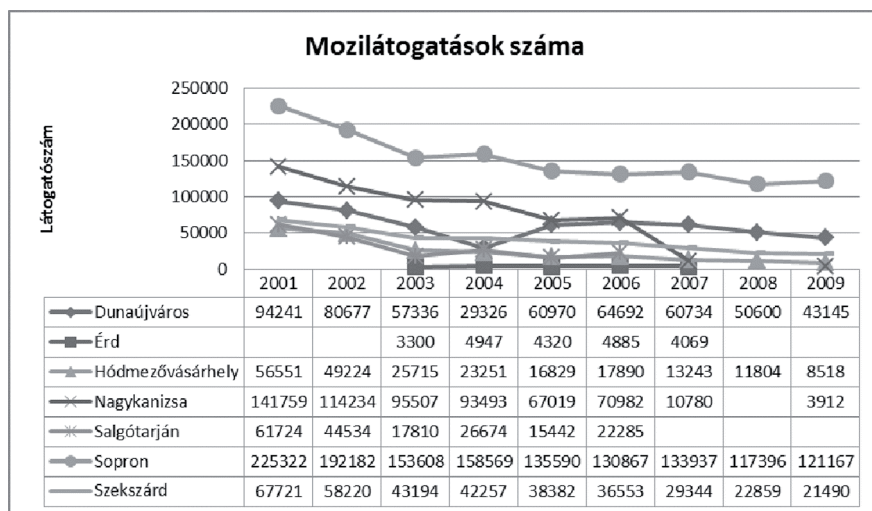
A 2. ábra Magyarország megyei jogú városai kulturális intézményekkel való ellátottsági szintjét szemlélteti. A hasonló népességszámú, de eltérő történelmi múlttal rendelkező városok képezték az összehasonlítás alapját (Salgótarján, Hódmezővásárhely, Érd). A hasonló népességszámú városok adatait összevetve megállapítható, hogy Dunaújváros előnyös helyzetben van. Az egyes intézmények jellemzőit áttekintve látható, hogy a települési könyvtárak száma a Dunaújvároshoz hasonló jellemzőkkel rendelkező településeken egy, esetenként kettő. A muzeális intézmények számosságát tekintve látható, hogy Érdel, Nagykanizsával vagy Salgótarjánnal összevetve Dunaújváros (három muzeális intézmény) pozitív irányba tér el. A muzeális intézmények száma Dunaújvárosban három, Érden egy, Nagykanizsán egy, Salgótarjánban kettő. A hasonló népességszámmal rendelkező településeken (Hódmezővásárhelyen, Nagykanizsán és Érden) nem működik színház, ugyanakkor Dunaújváros befogadó jellegű színházzal rendelkezik. A mozitermek számát tekintve az adat jónak tekinthető a város nagyságrendjéhez viszonyítva. Érd nem, Nagykanizsa és Hódmezővásárhely egy-egy moziteremmel rendelkezik. Az intézményi eloszlás adatait vizsgálva a közművelődési intézmények számában tér el negatív irányba a hasonló népességszámú városok adataitól. A közművelődési intézmények száma Dunaújvárosban és Hódmezővásárhelyen egyaránt egy, Érden hét, Nagykanizsán tizenhárom.

3. A kulturálódási lehetőségek iránti aktivitás tendenciáinak változása Dunaújvárosban és nagyvárosainkban

A mozilátogatási adatok és a mozielőadások száma közötti összefüggéseket vizsgálva látható, hogy Dunaújvárosban 2001-ben volt a legmagasabb a vonatkozó érték, 2004-ben a legalacsonyabb. 2006-tól csökkenő tendencia érvényesül a vizsgált városok mindegyikében. Hódmezővásárhelyen 2001-től folyamatosan csökken a látogatószám, a 2002-ről 2003-ra 50%-kal csökkent a látogatószámok száma. Nagykanizsán szintén drasztikus visszaesés figyelhető meg. Ugyanezek a tendenciák Sopront esetében is érvényben maradnak. A nagyvárosokban (Győr, Debrecen, Szeged, Pécs) 2008-ig csökkenő tendencia érvényesül, 2009-ben azonban növekedés indul meg (1-2 diagram).

1. diagram: A mozilátogatók száma a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2001 – 2009

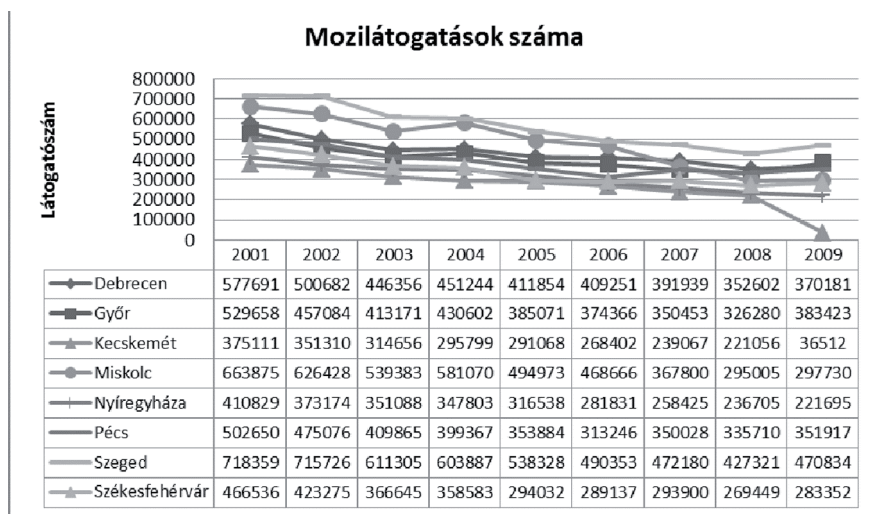
Chart 1: Development of the number of cinema visitors in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2001 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

2. diagram: A mozilátogatók száma a legnépesebb megyei jogú városokban 2001 – 2009

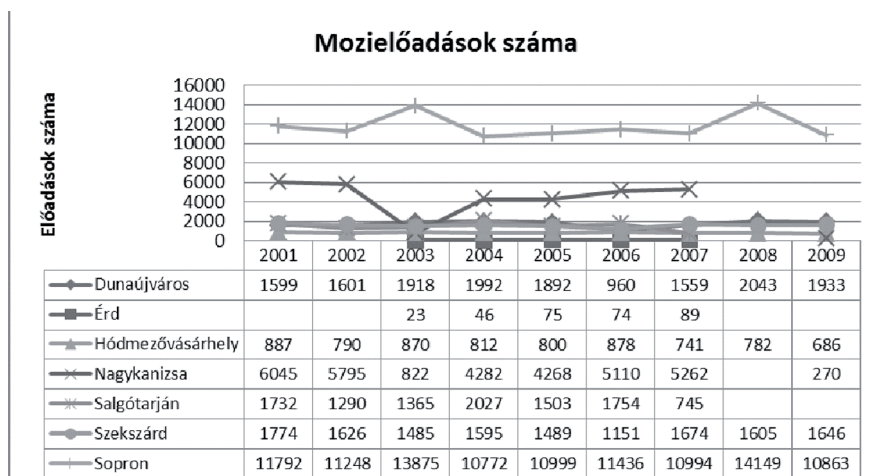
Chart 2: Development of the number of cinema visitors in the most populous Towns of County Right between 2001 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

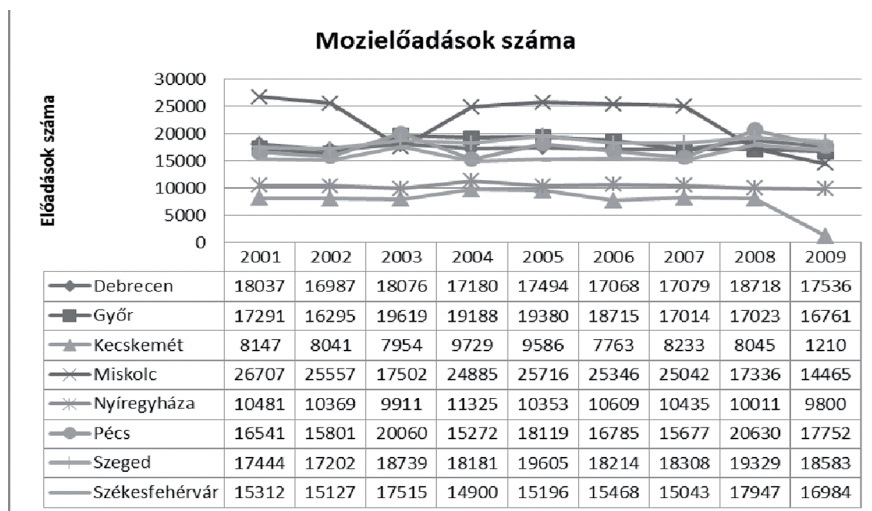
Dunaújváros esetében 2004-ig növekvő, azután alapvetően stagnáló tendencia érvényesül. 2006-ban csökkent a legnagyobb mértékben az előadások száma. Hódmezővásárhely adatai szintén stagnáló tendenciát mutatnak, ugyanakkor 50 %-kal kevesebb a mozielőadások száma. A két város népességszáma közel azonos. Nagykanizsán a látogatások száma és az előadások száma drasztikusan visszaesett a vizsgált időintervallum alatt. Azon városokban, amelyekben a népességszám 100.000 fő felett van, a mozielőadások számának trendjét vizsgálva megállapítható, hogy bizonyos mértékű eltérés kimutatható, azonban ennek mértéke nem jelentős (3-4. diagram).

3. diagram: A mozielőadások számának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2001 – 2009
Chart 3: Development of the number of cinema shows in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2001 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

4. diagram: A mozielőadások számának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2001 – 2009
Chart 4: Development of the number of cinema shows in the most populous Towns of County Right between 2001 and 2009

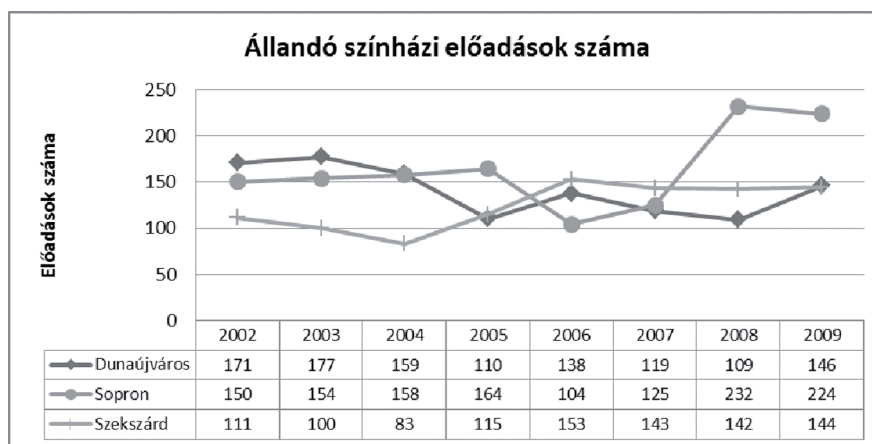

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

Hódmezővásárhelynek, Nagykanizsának, Érdnek és Salgótarjának nincs állandó színháza. Dunaújvárosban állandó jellegű befogadó színház működik. A színházi előadások számát tekintve megelőzi Szekszárdot. Enyhe növekedés jellemzi a vizsgált településeket az előadások számát tekintve. Az igény a kulturálódás ezen lehetősége iránt kiegyensúlyozottnak tekinthető. Az adatok 2008-ban a válság kialakulásával kismértékű csökkenést jeleztek, a következő évben azonban ismét emelkedtek. Kivételt képez Tatabánya, ahol egyértelműen csökkenő tendencia érvényesül. A színházi előadások és a színházat látogatók számának összefüggéseit vizsgálva kijelenthető, hogy az előadások számával megegyező módon a látogatók száma is növekedést mutat. Ez a tendencia fordított esetben is érvényesült, amennyiben csökkent az előadások száma, a látogatói szám is negatívan változott (5-8. diagram).

5. diagram: Állandó színházi előadások számának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2002 – 2009

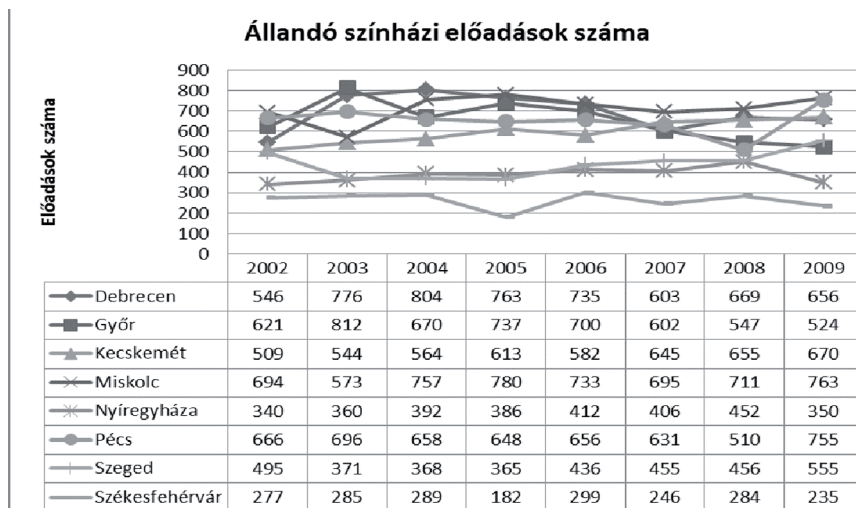
Chart 5: Development of the number of permanent theater in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2002 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

6. diagram: Állandó színházi előadások számának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2002 – 2009

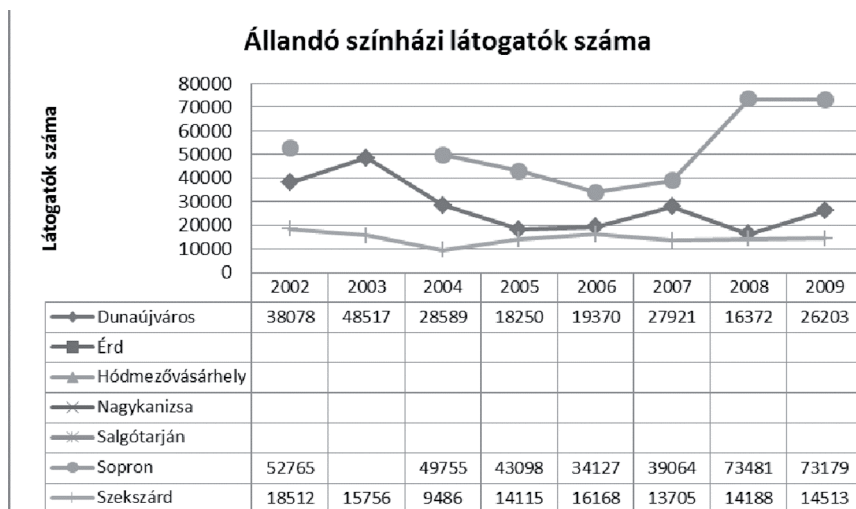
Chart 6: Development of the number of permanent theater in the most populous Towns of County Right between 2002 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

7. diagram: Állandó színházi látogatók számának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2002 – 2009

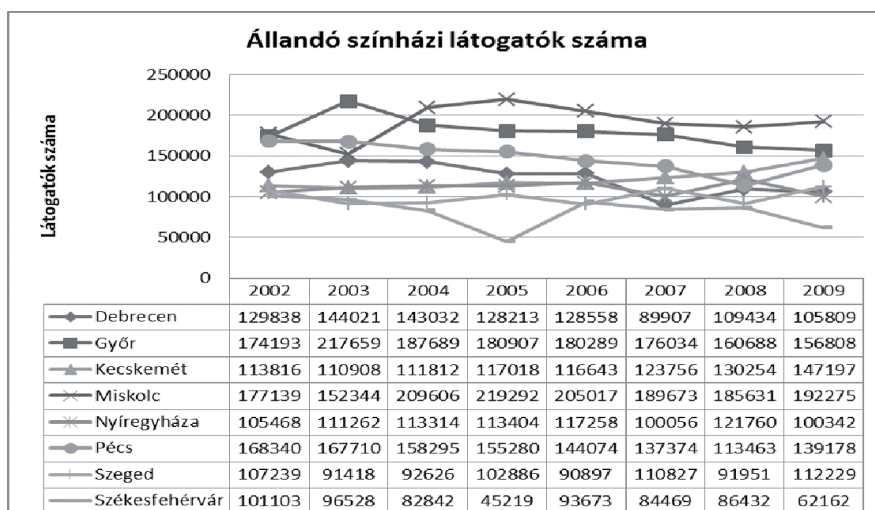
Chart 7: Development of the number of permanent theater visitors in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2002 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

8. diagram: Állandó színházi látogatók számának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2002 – 2009

Chart 8: Development of the number of permanent theater visitors in the most populous Towns of County Right between 2002 and 2009

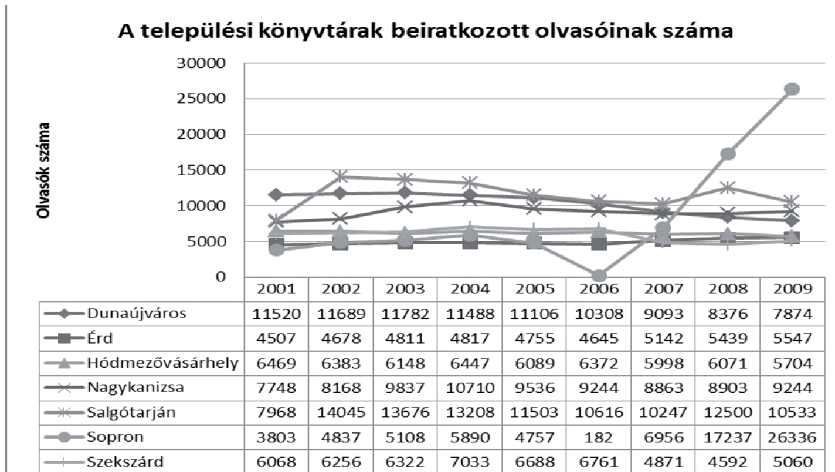

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010.

A hagyományos értelemben vett könyvtári funkciók szerepe visszaszorul, előtérbe kerülnek a korszerűbb szolgáltatásokat (elektronikus dokumentumok tárolása, kölcsönzése, információs adatbázisok működtetése, távhasználat biztosítása) nyújtó átalakuló intézmények. A változó olvasói igényeinek kielégítéséhez szükség van az IKT eszközök korszerűsítésére. Az e-könyv szolgáltatás megvalósítása olyan lehetőség, mely a könyvtárhasználók számának növekedését eredményezheti. Országosan érvényesülő irányvonal a beiratkozott olvasók számának folyamatos csökkenése. A vizsgált városok mindegyikében hasonló tendencia érvényesül. Dunaújvárosban csökkenő tendencia figyelhető meg. Érden 2006-tól kezdődően csekély mértékű növekedés jellemző. Hódmezővásárhelyen és Nagykanizsán átmeneti emelkedés után jelenleg szintén csökkenő tendencia érvényesül. A települések méretétől függetlenül jellemző sajátosság, hogy az egyes településeken működő felsőoktatási intézmények pozitívan befolyásolják az értékeket. A látogatók számának függvényében a beiratkozott olvasók száma a képzés ideje alatt növekvő. Sopronban 2008-tól dinamikus növekedés következett be. A 2001-es bázisévhez viszonyítva 2009-re hétszeresére nőtt a beiratkozottak száma. A változás elsősorú indoka a felsőoktatásban betöltött szerepének felértékelődésével magyarázható, 2008-ban alakult újjá a Nyugat-magyarországi Egyetem (9-10. diagram).

9. diagram: A települési könyvtárak beiratkozott olvasók számának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2001 – 2009

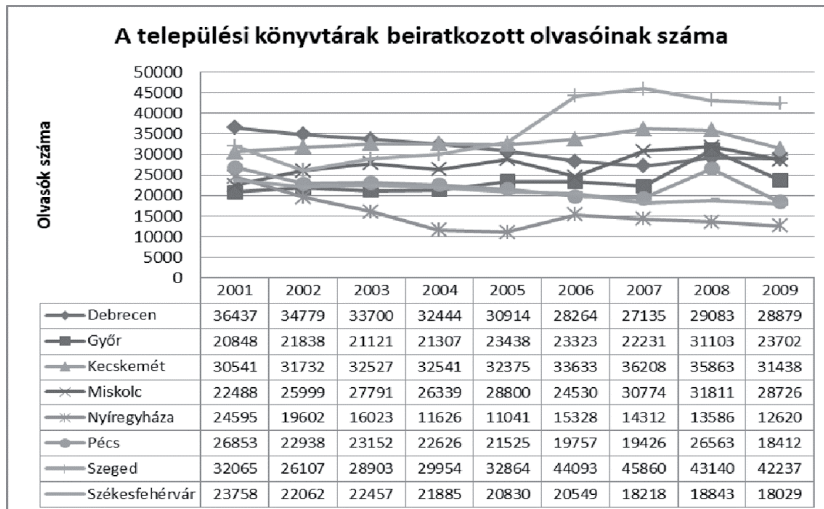
Chart 9: Development of the number of registered library readers in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2001 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

10. diagram: A települési könyvtárak beiratkozott olvasók számának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2001 – 2009

Chart 10: Development of the number of registered library readers in the most populous Towns of County Right between 2001 and 2009

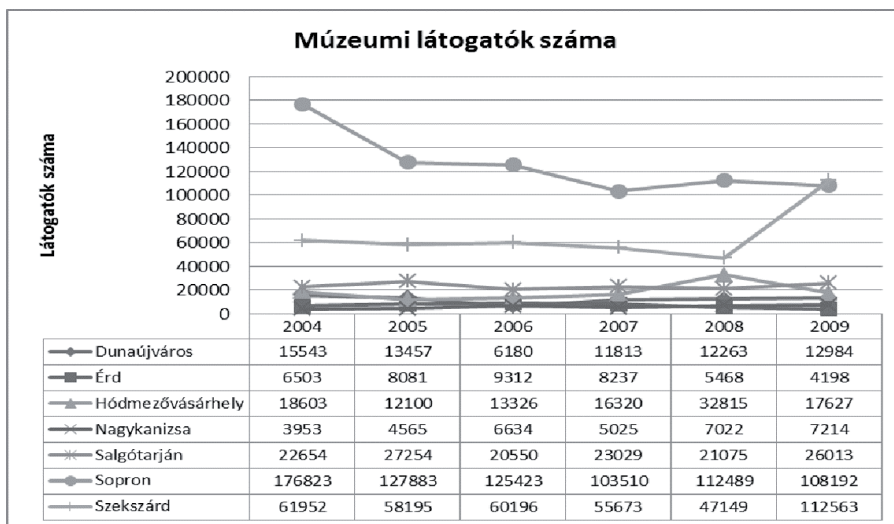
Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

A 2000-es évtől kezdve elindult a múzeumok közművelődést támogató tevékenységének támogatása, a látogatottság pozitív irányba változott 2001 és 2006 között. Ennek keretében kerül megrendezésre 2006 óta a Múzeumok Őszi Fesztiválja elnevezésű rendezvénysorozat. A kezdeményezéshez egyre több intézmény csatlakozik.

Fontos törekvéssé vált a múzeumok bekapcsolása a közoktatási rendszerbe, a múzeumpedagógusok tevékeny közreműködésével. A kezdeményezés 2007-től indult el. A múzeumok látogatási szokásainak vizsgálata az alábbi eredményeket mutatja: a megyei jogú, de megyeszékhely státusszal nem rendelkező városok adatai eltérő tendenciákat jeleznek. Az adatokat jellemzően a turisztikai vonzerő és kapcsolódó szolgáltatások (idegenforgalom, vendéglátás) színvonala, valamint a tradicionális jelleg egyaránt befolyásolják. Dunaújváros adatai 2004-től 2006-ig csökkenő, majd emelkedő tendenciát jeleznek. Az adatok változása országos jelentőségű rendezvényekhez való kapcsolódással, emblemikus rendezvényekkel (Sopron) egyaránt magyarázható. Nagykanizsán 2007-től szintén nőtt a múzeumi látogatók száma. Érden 2006-ban érte el a legmagasabb értéket a látogatók száma, majd dinamikus csökkenést mutatott. Hódmezővásárhelyen 2008-ban a 2007-es év kétszeresére nőtt a látogatók száma, azonban 2009-ben jelentősen visszaesett. Sopronban a város sajátosságainak köszönhetően az adatok jellemzően magasak, ezen belül azonban nagymértékben nem változnak. A múzeumi látogatók száma azon településeken haladja meg a 100.000-es értéket, amelyekben az intézmények számosságát tekintve legalább hét muzeális intézmény található. Összességében Dunaújváros látogatási adatai nem maradnak el a hasonló népességszámú, kiemelkedő vonzerővel nem rendelkező városok adataitól (11-12. diagram).

11. diagram: A múzeumi látogatók számának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2004 – 2009

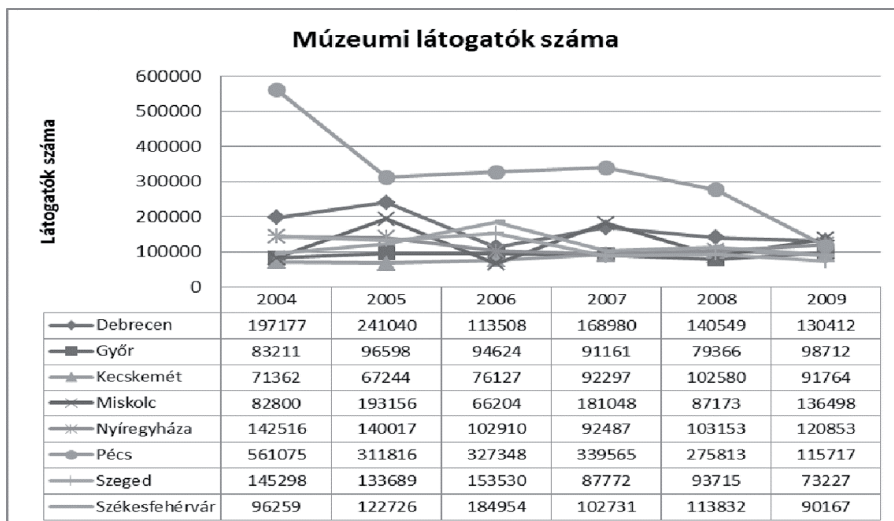
Chart 11: Development of the number of museum visitors in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2004 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

12. diagram: A múzeumi látogatók számának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2004 – 2009

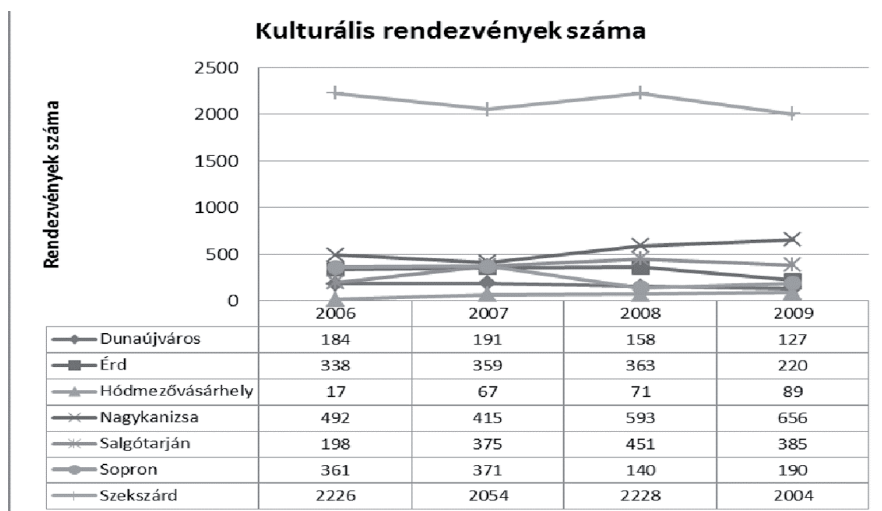
Chart 12: Development of the number of museum visitors in the most populous Towns of County Right between 2004 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

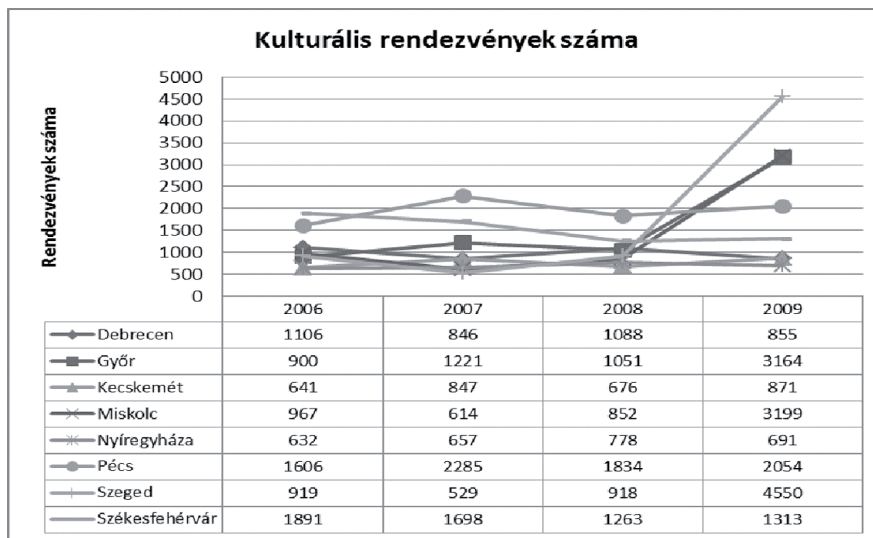
A kulturális rendezvények a résztvevők számára sajátos közösségi élményt jelentenek. A nagy tömegeket megmozgató országos hírű rendezvények pozitívan hatnak a település kulturális életére. A kulturális rendezvények differenciált képet mutatnak vonzáskörzetük, időtartamuk, témájuk és helyszínük tekintetében, melyek hatást gyakorolnak az adott településekre jellemző látogatószámok alakulására. Dunaújvárosban a kulturális rendezvények száma 2007-től kismértékben negatívan változott. A kulturális rendezvények számának 2009-es adatai országos szinten heterogén képet mutatnak. Általánosan elmondható, hogy a kulturális és szellemi központ jellegű történelmi városok (Győr, Szeged, Miskolc) programszervezői 2009-ben az előző évek adataihoz képest háromszor, négyszer több kulturális programot biztosítottak. A változás alapvető oka, hogy a Magyar Turizmus Zrt. a 2009-es évet a Kulturális Turizmus Évének nyilvánította. A kampány célja a hazánk kulturális kínálata iránti figyelem felkeltése volt (13-14.diagram).

13. diagram: A kulturális rendezvények számának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2006 – 2009
Chart 13: Number of cultural events in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2006 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

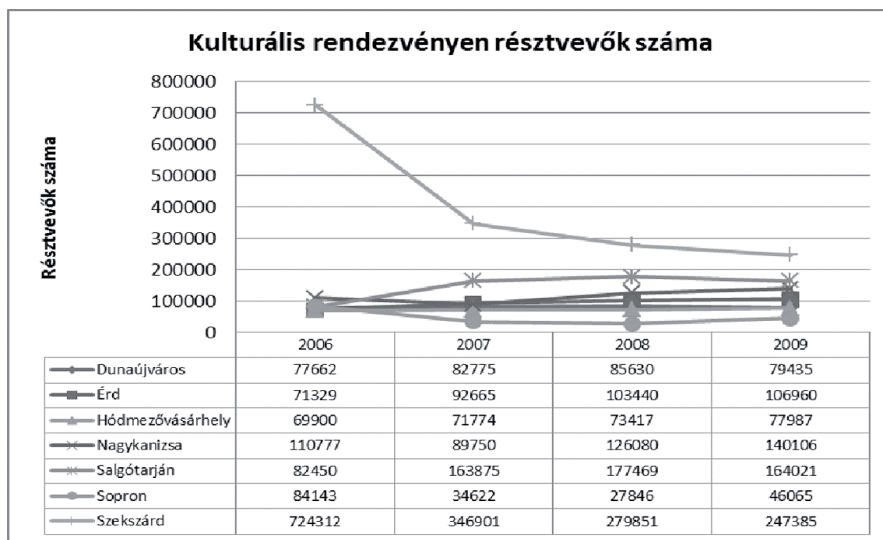
14. diagram: A kulturális rendezvények számának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2006 – 2009
Chart 14: Number of cultural events in the most populous Towns of County Right between 2006 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

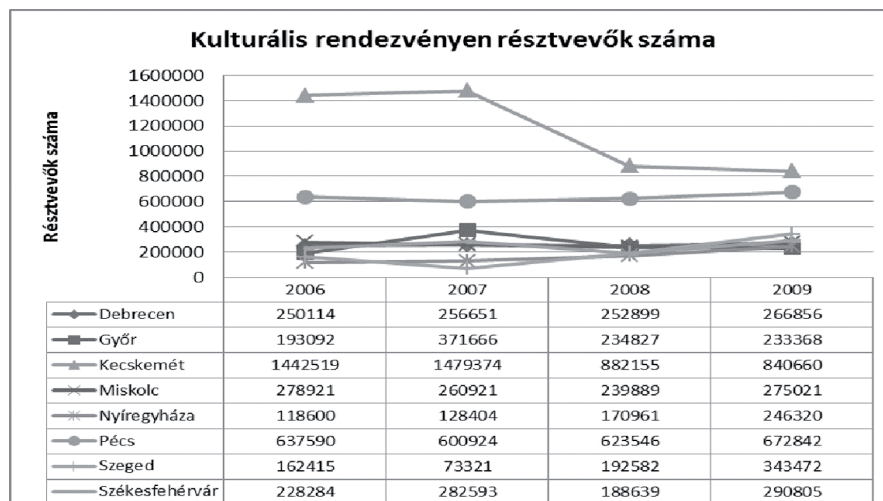
A kulturális rendezvényen résztvevők számát tekintve Dunaújvárosban stagnál a vonatkozó adat. A rendezvények számának pozitív irányú változása nem minden esetben vonja maga után a résztvevők számának növekedését. Hódmezővásárhelyen a programok száma nőtt, ugyanakkor a látogatók száma 2009-ben drasztikusan visszaesett. Ennek az az oka, hogy Szeged kulturális központként 2009-ben számos színvonalas rendezvényt tartott, negatívan befolyásolva ezzel a vonzáskörzetbe tartozó települések lehetőségeit. Hazánk történelmi nagyvárosaiban a rendezvényeken résztvevők száma kismértékű növekedéssel jellemezhető. A történelmi városok, szellemi központok tradicionális múltjuknak, magas színvonalú szolgáltatásainak és idegenforgalmi attrakcióiknak köszönhetően a látogatók kedvelt célterületei (15-16. diagram).

15. diagram: A kulturális rendezvények látogatószámának alakulása a Dunaújvárossal megegyező lélekszámú megyei jogú városokban 2006 – 2009
Chart 15: Number of visitors of cultural events in the same population of Dunaújváros Towns of County Right between 2006 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

16. diagram: A kulturális rendezvények látogatószámának alakulása a legnépesebb megyei jogú városokban 2006 – 2009
Chart 16: Number of visitors of cultural events in the most populous Towns of County Right between 2006 and 2009

Forrás: KSH adatai alapján szerk. VARGA A. 2010

6. Összegzés

A Dunaújvároshoz hasonló jellemzőkkel rendelkező megyei jogú városokkal párhuzamot vonva, a város a kulturális intézményrendszer működését és a kulturális intézményekkel való ellátottságot tekintve előnyös helyzetben van. A KSH által rendelkezésre bocsátott adatsort elemezve alátámaszthatóvá vált a dolgozat azon állítása, mely szerint Dunaújváros kulturális intézményrendszerének működési adatai az országos tendenciákkal együtt haladnak. Az összehasonlítás alapját a hasonló népességszámú, megyeszékhelyi státusszal nem, de megyei jogú városi ranggal rendelkező városok (Hódmezővásárhely, Érd, Nagykanizsa és Sopron) képezték. Az adatok igazolták, hogy számos területen (állandó színház, alkotó művelődési közösségek száma) Dunaújváros előnyösebb helyzetben van. A város helyzetének elemzése során elengedhetetlen alapul venni a rövid történelmi múlt sajátosságait. Bizonyos tényezők vizsgálata kapcsán számosságot tekintve nem vethető össze a jelentős történelmi gyökerekkel rendelkező városokkal (Győr, Pécs, Szeged), ugyanakkor az országos tendenciák vizsgálhatóvá válnak. Dunaújváros és más megyei jogú városok esetében is csökkenő trend érvényesül például az települési könyvtárak beiratkozott olvasóinak, vagy a múzeumi látogatók számát tekintve. Magyarozatként szolgál, hogy átalakulóban vannak a lakosság preferenciái a kultúráközvetítő intézmények szolgáltatásainak igénybevételére vonatkozóan. Átértékelődik a hagyományos értelemben vett kulturális intézményrendszer fontossága. Az adatok arra ráirányítják a figyelmet, hogy bizonyos települések egyedi, hagyományteremtő rendezvényei magas nézőszámot eredményeznek. A kulturálódási lehetőségek iránti csökkenő igény a nem megfelelő szakmai színvonalú programoknak, infrastrukturális feltételeknek és az értékrend átalakulásának köszönhető. Dunaújváros belső perifériájának környezetében nagyobb térségi (interregionális) ellátó funkciót tölthet be³.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ambrus Zoltán (2003): A nagyvárosok belső tagozódása: KSH Hajdú–Bihar Megyei Igazgatósága, Debrecen. 100. old.
- Bárdosi Mónika – Lakatos Gyuláné – Varga Alajosné (2004): A kultúra helyzete Magyarországon. Magyar Művelődési Intézet, Budapest. 123. old.
- Beluszky Pál – Győri Róbert (2004): Fel is út, le is út: Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században. In: Tér és Társadalom, Győr. 1-41. old
- Csapó Tamás (2005): A magyar városok településmorfológiája. University Press, Szombathely. 201. old.
- Csapó Tamás (2001): A megyei jogú városok regionális funkciói. In: 10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen. 237-244. old.

- Csongor György (1998): Dunaújváros a rendszerváltás után. In: Területi Statisztika 3, Budapest. 272. old.
- Dudás Katalin – Hunyadi Zsuzsa (2005): A hagyományos (színház, hangverseny, kiállítás) és a modern tömegkultúra (mozi, könnyűzenei koncert) helye és szerepe a kulturális fogyasztásban. Magyar Művelődési Intézet, Budapest. 124. old.
- Havellant Orsolya (2007): Dunaújváros, mint megyei jogú város pozicionálása. In: Kiss A. (szerk.): Dunaújváros és Térsége IV. kötet. Főiskolai Kiadó, Dunaújváros. 21-47. old.
- Horváth Gyula (2001): A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben. In: Tér és Társadalom, Győr. 203-231. old.
- Hunyadi Zsuzsa (2005): Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok. Magyar Művelődési Intézet, Budapest. 84. old.
- Hunyadi Zsuzsa (2004): A művelődési házak közönsége, helye szerepe a kulturális fogyasztásban. MMI, MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest. 77. old.
- Karvalics László (1996): Magyarország városai. Égisz Kiadó, Budapest. 523. old.
- Kékesi Márk Zoltán (2007): A hagyományos városökológiai elméletek alkalmazhatóságának korlátai a szegedi városszerkezet sajátosságainak tükrében. In: Zámolyi F. G. – Szilágyi T. (szerk.): Társadalom és épített környezet: válogatott tanulmányok a társadalomtudományok, a néprajz és az építészet területéről. DARTKE, IVA-ICKRA, Szeged. 228 old.
- Koncz Gábor – Kuti Éva – Lovas Tünde (1989): A kultúra és a kulturális fejlődés feltételeinek hosszú távú elgondolásai. Országos Közművelődési Központ, Budapest. 44. old.
- Központi Statisztikai Hivatal: 2001-es népszámlálás. KSH, Budapest.
- Tóth József (2007): A magyar népesség kulturális jellemzői a XXI. század elején. In.: A társadalmi földrajz világai. (szerk.) Kovács Csaba, Pál Viktor. Szeged: SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke. 503-510. old.
- Tóth József (1993): Nagyvárosok a magyar településrendszerben. In: Comitatus, 3. 7-8. Veszprém. 40-53. old.
- Udvardi Lakatos Endre (2002): Kulturális intézmények, szervezetek és a közművelődés. Zsigmond Király Főiskola, Budapest. 148. old.
- Varga Anita (2011): Dunaújváros kulturális életének mozgatórugói (kézirat).
- Veres Lajos (2006): Stratégiaalkotás és programkészítés a területfejlesztésben. Hazai Térségfejlesztő Zrt. Budapest. 84. old.
- Veres Lajos (2008): Térségi logisztika, Dunaújvárosi Főiskola. 68-76. old.

JEGYZETEK

1. Veres Lajos (2006): Stratégiaalkotás és programkészítés a területfejlesztésben. Hazai Térségfejlesztő Zrt. Budapest. 84. old.
2. Csapó Tamás (2001): A megyei jogú városok regionális funkciói. In: 10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen. 237-244. old.
3. Veres Lajos (2008): Térségi logisztika, Dunaújvárosi Főiskola, 68-76. old.

Csüllög Gábor* - Gulyás László**

A ROMÁN ÁLLAM TERÜLETI KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE I.*** KÖZÉPKORTÓL A ROMÁN KIRÁLYSÁG KIKIÁLLTÁSÁIG (1881)

*THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE ROMANIAN STATE
FROM THE MIDDLE-AGES UNTIL THE PROCLAMATION OF THE
FORMATION OF THE ROMANIAN KINGDOM*

ABSTRACT

European states are of various ages. The formation of the statehood of some of them took place in the Middle-Ages, and they have existed in dynastic relations, though in different ways, ever since. Others are young states which have become independent statehoods in the 19th and 20th centuries, either by breaking away from earlier states or by transforming their dependent and partial statehood in opposition to power politics. Such areas in Europe are the Balkan and Eastern-Europe, among whose young states Romania stands out because of the special historical development of its statehood and its territorial changes. The Romanian state became an independent European state over several historical periods, by building from several territorial bases, and through various kinds of political dependence, at the end of the 19th century. Later on, it grew its territory several times as a result of its peculiar 20th century politics. Until the end of the 19th century, it had consisted of two similarly structured but separate principalities: Wallachia and Moldova. The historical periods of the Romanian statehood basically correspond to the political processes dictated by the power states of the Balkan, Eastern- and Central-Europe, as its territory had shaped in their buffer zone.

1. Kialakító tényezők

Európa államai eltérő korúak, egy részük a kora középkorhoz kötheti államiségük megteremtését, még ha eltérő formákban, dinasztikus kapcsolatban élte is meg az azóta eltelt évszázadokat. Más részük fiatal állam, korábbi állami terekből kiszakadva, vagy függő, részleges államiségét alakította át a nagyhatalmi politikák függvényében önálló államiséggé a 19-20. században. Jellegzetesen ilyen térsége Európának a Balkán és Kelet-Európa, amelynek fiatal államai közül külö-

* Dr. PhD Csüllög Gábor egyetemi adjunktus ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék

** Dr. habil Gulyás László c. egyetemi tanár (KE) egyetemi docens (SZTE)

*** A témát szerzőpárosunk három részből álló tanulmányorozatban dolgozta fel. Jelen folyóirat számban (No18-19) közöljük az I. részt, a II. részt (1881-1916) a No21-es, míg a III. részt (1916-1920) a No22-es számban publikáljuk.

nösen kitűnik államiségának sajátos történeti fejlődésével és területi változásaival Románia. A román állami tér kialakulásának és változásának meghatározó történeti földrajzi tényezői az alábbiakban foglalhatók össze:

- a földrajzi tér adottságai, jellege
- az európai nagytérségek közötti köztes földrajzi helyzet
- az előbbieket között kialakult áramlási terek működése
- a korai korokban erős népesség-migrációs folyamatok
- a meghatározó kelet- és délkelet-európai kulturális terek kialakulása és a vallási terek rögzülése
- a korszakok birodalmi tereinek tartós érvényesülése és a domináns hatásirányok váltakozása
- a térséget alakító nagyhatalmi döntések

A román területi szerveződés a 19. század végéig két hasonló felépítésű, de elkülönülő fejedelemségből, Havasalföldből és Moldovából állt.¹ A két fejedelemség területe földrajzi vonatkozásban nem csak szomszédos, de hasonló felépítésű volt. Ezeket a területeket az alábbi módon definiálhatjuk:

- **Havasalföld (Wallachia)**

Az Olttól nyugatra eső része **Olténia**, míg keletre eső része **Munténia** – a Déli-Kárpátok és a Duna között terült el, jelentős része Duna menti síkság, a folyó mellett szűkebb árterekkel, kisebb része domb és hegyvidék, a Déli-Kárpátok külső hegyvonulataiból, illetve azok lealacsonyodó hegylábi felszíneiből áll. Az árteri legelőktől a havasi legelőig tartó térséget a Kárpátokból a Dunába tartó folyók sűrű hálózata tagolja.

- **Moldva**

A Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter közötti kiterjedt terület. Középső részén a Prut folyó gyűjti össze a Kárpátokból érkező folyók többségét. Ezt a térséget részben a lealacsonyodó hegyláncok, hegylábi felszínek, részben a folyók által felszabdalt domboságok alkotják. A Prut és a Dnyeszter között is sűrű vízhálózatú felszabdalt domboság található. Kiterjedtebb síkságok csak a déli részén jelentősek.

- **Besszarábia**

A Duna delta és a Dnyeszter közötti térség, a Podolói-hátság déli része és a tenger melléki síkság területe a 14. századtól lett a román fejedelemségek területe.

- **Dobrudza**

A Duna deltától délre eső a Fekete-tenger és a Duna közötti domb és rögvidék, mely részévé vált a Havasalföldi területi szerveződésnek.

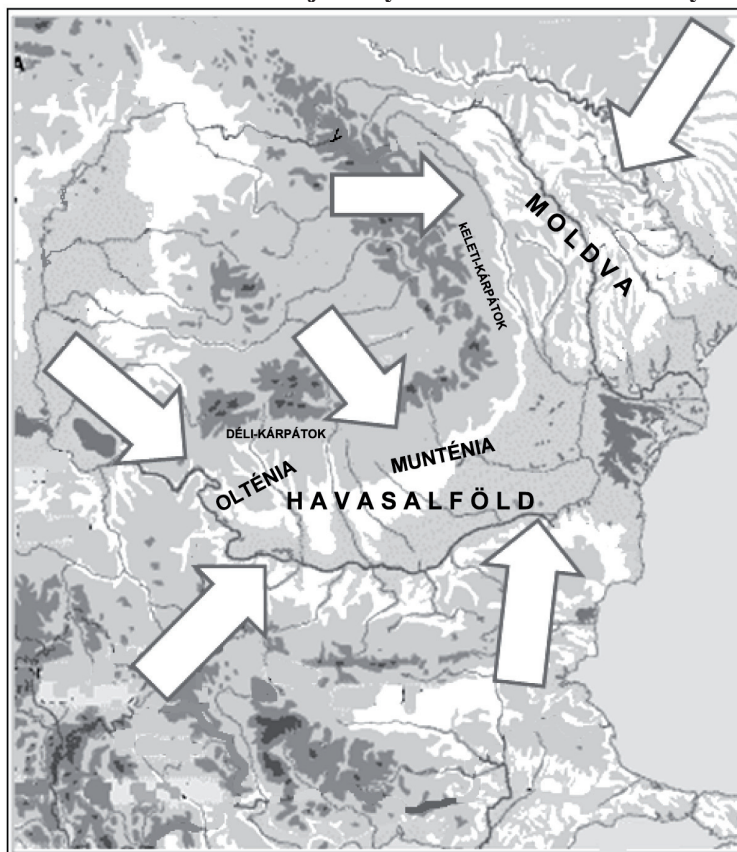
A Kárpátok, a Duna és Dnyeszter közötti terület földrajzi helyzete alapján tipikus köztes térség a Kárpát-medence, a Kelet-Európai-síkság és a Balkán-félsziget politikai és kulturális hatóterei között. Ez helyzet pedig a három irányból érkező hatásoknak való folyamatos kitettséget jelentett és jelent ma is.

Nagymértékben a földrajzi helyzet határozta meg a térbeli áramlások irányultságát és erősségét.² A térséget részben érintette a Közép-Európa és Kis-Ázsia között

kialakult téráramlás és migrációs zóna, de sokkal erőteljesebb hatású volt a Száva és a Duna vonalában húzódó észak-balkáni, amely a román fejedelemségek területén találkozott a Kelet-Európa és Kis-Ázsia közötti migrációs zónával. Ezek aktivitását és a migrációk irányát elsősorban a környező térségekben kialakuló nagyhatalmi terek határozták meg. A korábbi történeti korszakokban az áramlási vonalak találkozása és nagyhatalmi terek ellenhatása miatt a térség migrációs gyűjtőtérre vált, amelyben az első évezred végére kialakult kulturális terek fogták össze a különböző irányokból érkező népséget. A kelet-római birodalom tagolódásában a térség a görög és latin nyelvhasználatot elválasztó vonal északi oldalára, míg a keleti és nyugati kereszténységet elválasztó vallási vonal esetében a bizánci liturgiájú, de ószláv nyelvű keleti oldal került.

Ehhez a részben ellentétes két kultúrtérhez való tartozásnak több érdekes következménye lett, egyrészt a latin nyelvűség a Magyar királysághoz való kapcsolódást hozta, másrészt az ortodox egyház a környező ortodox vallású szláv népséggel könnyítette az érintkezést.

1. ábra. A köztes földrajzi helyzet és a külső hatásirányok

Az Európa történetének egyik jellemző sajátossága birodalmi és helyi szerveződésű állami terek korszakonként váltakozó arányú megjelenése. Birodalmi, nagyhatalmi terek Európa áramlási súlypontjaiban és perifériáin jöttek létre. A birodalmak növekedése kitágította a térbeli áramlások hatóterét, alapvetően korábbi, helyi szerveződésű, különböző szintű állami tereket foglaltak el. Terjeszkedésük, érintkezésük alapvetően csökkentette a kisebb államok számát, felbomlásuk, visszahúzódásuk pedig újabb kis államok kialakulását hozta. Ugyanakkor a köztes helyzetű térségek – köztük a részben két kultúrtérhez tartozó és a keletről érkező áramlásoknak kitett két fejedelemség – általában kevésbé volt alkalmas a tartós állami szerveződés önálló és gyors kialakulására.

Területük több évszázadig volt a római, kelet-római birodalom előtere, majd részben a bolgár birodalom része, a középkor folyamán pedig Bizánc, a Magyar Királyság és a mongol, majd orosz térség közötti függő térség. Majd a 15 – 19. század között az oszmán birodalom pereme lett, meghatározó függőséggel, majd bár ez a függőség megmaradt mégis a Habsburg az oszmán és az orosz birodalom közötti ütköző zónává vált.³ A két fejedelemség kialakulása és léte alapvetően függött a nagyhatalmaktól.⁴ A fejedelemségek politikája, bár sok tekintetben erős függésben volt, mégis már a kora századokban is jól ki tudta használni a birodalmak hatóerejének csökkenést, vagy egymással szembeni ütközésüket, különösen komoly sikerrel tudta befolyásolni a 19. század végi és a 20. századi nagyhatalmi döntéseket.

2. A korszakok

A román állam több történeti perióduson keresztül, több területi bázisból építkezve, különböző jellegű politikai függéseken keresztül a 19. század végén érte el a független európai állam szintjét, majd sajátos 20. századi politikájával többször növelte állami terének kiterjedését, a 19. század végéig két hasonló felépítésű, de elkülönülő fejedelemségből, Havasalföldből és Moldovából állt.⁵ A román államiság történeti szakaszai alapvetően igazodtak a balkáni, a kelet-európai és a közép-európai térség nagyhatalmak által diktált politikai folyamataihoz, mivel ezek ütközőterében formálódott területisége. Államiságának története két fő szakaszra osztható, az önálló államiság előtti különböző függőségben szerveződő fejedelemségek időszakára és az 1878 után, a nagyhatalmak által önállónak elismert román állam korszakára.

A hosszabb korszak mindenképpen az első, mintegy 8 évszázadot ölel át és a politikai tér alakítása szempontjából, az előzményekkel együtt több szakaszra osztható:

- 1. szakasz: 8-12. század: vitatott gyökerek, a népesség keveredése, a korai szerveződés
- 2. szakasz: 12-15. század: a területi rögzülés és szerveződés korszaka – a Magyar Királysághoz kötődő hűbéres fejedelemségek

- 3. szakasz: 15 -19. század eleje: az oszmán hűbéresség korszaka
- 4. szakasz: 19. század eleje -1878: az elszakadás korszaka
- 5. szakasz: 1878/81-1918: az első független román állam, majd a Román Királyság korszaka

2.1. Az 1. szakasz (8 -12. század) jellemzői

A romanizáció gyenge formái előtéri hatásként jelentek meg Havasalföldön. Valójában a későbbi Erdély területén rövid ideig létező Dáciát az Olttól nyugatra keskeny korridor kötötte össze a Duna jobb partján kialakított Moesia provinciával. A 4. századra már jelentős számú „barbár” népesség gyűlt össze a provincia határán, amely a hunok európai megjelenésével csak fokozódott. A következő évszázadokban szinte minden meghatározó kelet felől érkező nép megfordult a Kárpátok déli és keleti előterében: a gótok, majd gepidák rövid idejű területiséget is kiépítettek.

Őket követte ebben a bolgár-török népesség, a 7. században a Dunai Bolgár Kánság jön létre a térségben, a bolgár jelenlét a 9. századig fennmarad, majd uralmuk a Dunától délre helyeződik át. A 6 – 8. században a bolgárok és szláv népesség bevándorlása következtében megélénkül a belső balkáni migráció is megindul a wlachok észak felé húzódása. Amelyet a 9-12. században újabb keletről érkező népességáramlás követ. A Kárpát-medencébe benyomuló magyarokat a Kárpátokig követik a besenyők és a kunok, közben átkelnek a Dunán a wlachok. Jelentős változást hoz a 11. század eleje. Bizánc mellet megszilárdul a bolgár állam, kialakul és dominánsa válik a Magyar Királyság, nyugatabbra létrejön a Horvát Királyság és szerveződni kezd a szerb fejedelemség. Ezzel mind nyugati és mind déli irányban lezáródtak a migrációs pályák, ezzel szemben keletről továbbra is erőteljes a népességáramlás nyomása.

A keletről és a Balkánról érkező népesség feltorlódása, helykeresése egészen a 12. századig tartott. Elrendeződésük azonban nem tömbszerű területfoglalásban történt, mivel erőteljes vertikális és horizontális keveredés zajlott, a funkcionális területhasználat (földművelés, folyó menti legeltetés, hegyvidéki legeltetés, kézművesség, kereskedelem, katonáskodás stb.) eltérő igényei szerint. Az erősebb katonai szerveződések alá tagozódtak be a kevésbé erős érdekérvényesítésű népcsoportok, sok forrás szerint a térség meghatározó vezető rétege a kun volt⁶.

A különböző eredetű és funkcionális népcsoportokat a közös területiség és a latin nyelvhasználat, valamint az egyre inkább előtérbe kerülő ortodox egyház területi identitása szervezte sok-sok lazán összefüggő kisebb vajdaságot, kenézséget hasonló jellegű területi és kulturális egységbe. Erre a laza, de már rögzült és társadalmilag differenciált szerveződésű térségre a 12. századtól egyre erőteljesebb befolyást épített ki a birodalmi területiséget kialakító Magyar Királyság.

2.2. A 2. szakasz (12-15. század) jellemzői

A 10. század első felében komoly katonai és politikai súllyal megjelenő Kárpát-medencei magyar szerveződés a 11. században létrehozta a Magyar Királyságot. Az új állam erőteljes területi szerveződésbe kezdett. Beépítette a volt frank-morva befolyású területeket, a szláv népességű Dráva – Száva közét, majd különböző megoldásokkal a bolgár uralmú területeket a Maros és a Temes mentén. Ezután Erdőelve, a későbbi Erdély következett.⁷ A század végére kiépültek a különböző funkciójú téregységek, amelyekben a királyi vármegyék, a királyi területek mellett komoly szerepet kaptak a dukátusok és a tartományi funkciójú területek Szlavónia és Erdély. Végül pedig a Horvát Királyság kerület a magyar korona uralma alá.

A 12-13. században a birodalmi struktúrát erősítette az előterek, a hatalmi függésbe vont területek kiépítése. Délen a Száva jobb oldali mellékfolyói mentén szerveztek bánságokat és a Duna mentén erődrendszert építettek ki, míg a Kárpátok előterében a megszilárduló, de még megosztott latin nyelvű bojárságokat vonták be a hűbéri függésbe. Lényegében a megszilárdult nagyhatalmi Magyar Királysághoz való funkcionális kapcsolódás, a magyar politika támogatása indította el széttagoltság megszüntetését és egy összefogó hatalmi rendszer a fejedelemség kialakítását.

Olténia jelentős ideig mint Szörényi Bánság⁸ közvetlenül a Magyar Királysághoz tartozott. Munténiában pedig már a 13. században erőteljesebb szerveződés jött létre, mint Moldvában. A 14. században az erősödés önálló politikai törekvésekre ösztönözte a munténiai politikát. Ez egybeesett azzal, hogy az új magyar dinasztiák figyelme kelet felé csökkent és az Arany Horda befolyása, ereje is visszaszorult, ami egyrészt Moldva szilárdabb kialakulásához, másrészt a Havasalföldi fejedelemség önállósodási törekvéseihez vezetett.

A 14. század elején Basarab vajda⁹ volt az, aki a magyar királlyal I. Károllyal szembeszállt és lényegében egyesítette Olténiát és Munténiát, létrehozva a Havasalföldi Fejedelemséget. Önmagát nagy vajdának nevezte és az egységbe szervezett vajdaságának területét kiterjesztette a Dnyeszterig, ezt a területet az ő hódítása kapcsán kezdték el Besszarabiának nevezni. Innentől kezdve a „nagyvajda” fogta össze a fejedelemséget és a belső és külső politikai erőviszonyok szerint próbálta alakítani viszonyát a magyar királlyal. Összességében azonban a függőség fennmaradt, hol a vajda személyében, hol a fejedelemség összetartása érdekében.

A Moldvai Vajdaság megszerveződése hosszabb folyamat volt, bár az Árpád-ház utáni dinasztiák (vegyes-házi királyok kora 1301-1526) esetében egyre kevésbé volt fontos a keleti térség, mégis a Magyar Királysághoz kötődik Dragos révén az első moldvai államiság, amely valószínűleg magyar örgrófságként jött létre a 14. század elején. Az utána következő vajdáknak már a Lengyel Királysággal is számolni kellett. Stefan¹⁰ vajda volt az aki megerősítette a moldvai államot és a környező nagyhatalmakkal szemben megpróbált önálló maradni. De ebben a folya-

matban a törökkel került szembe és amikor a lengyel hűbéresség révén sem kapott segítséget kiegyezett a törökökkel. Moldvában hosszabb ideig tartott az ortodox egyház egyeduralmának kialakulása a római katolikus egyházzal szemben, paradox módon ez a katolikus lengyel király hűbéruraságának idejében jött létre. Dobrudzsában, amely nevét egyik uralkodójáról kapta¹¹, a 14. században alakult ki rövid idejű egység, ezután azonban igen hamar oszmán török uralom alá került.

A két fejedelemségnek nem csak földrajzi jellege volt hasonló, de a 15 századra kultúrája, nyelvhasználata, társadalma és politikai felépítése is hasonló vált. A nagy vajda uralkodott a bojárok felett, bíró, törvényhozó és a hadsereg vezetője is volt egyben, A hadsereget s hadra hívott felfegyverzett parasztok, nemesek és kereskedők alkották. A döntéseket pedig a bojárokból és a főpapokból álló uralkodói tanácson hozták.

2.3. A 3. szakasz (15 -19. század eleje) jellemzői

A 14. század végén már a két vajdaságot is elérték az oszmán balkáni politika következményei. A 15. századi gyors török terjeszkedés, az erőteljes katonai csapások a bolgár, bizánci, szerb hatóterületek fokozatos elfoglalása, majd az oszmán katonai területi struktúra, kiépítése már közvetlen hatással volt a térség politikai átalakulására. A folyamatok a Magyar Királyságot is balkáni politikájának aktivizálására készítették, de a magyar uralkodók szándéka a balkáni szerepvállalásra az évszázad folyamán nem volt elég határozott.

Leginkább Hunyadi János tevékenysége volt jelentős a Balkán történetére, de az ő szövetségi politikája sem volt mindig következetes. Változó szövetségei, győzelmei és vereségei komolyan befolyásolták a román nagy vajdák fennmaradásra törekvő politikáját.¹² Az oszmán sikerek, hódítások, Hunyadi Mátyás utódainak gyengesége, és az oszmán hatalomnak az átmeneti gyengülés utáni újbóli megerősödése egyre inkább a hűbérúrváltás felé terelte a vajdákat.

Az hamar kiderült számukra, hogy az oszmán katonai hatalom ellen önmagukban kevés sikerrel léphetnek fel, viszont vazallusként, oltalmuk alatt, megfelelő kompromisszumokkal töretlenül megőrizhetik eddigi államiságukat és szerepet kaphatnak a térség folyamataiban, sőt a politikai erőviszonyok alakulásától függően lehetőség nyílhat az önállóság elérésére. Bár az Erdélyi Nagyfejedelemség létrehozása oszmán függésben közvetlenül nem kedvezett céljaiknak, mégis annak a Magyar Királyságtól való leszakítása, a hasonló oszmán vazallusság több teret ígért törekvéseiknek. Azonban az erdélyi fejedelmek közép-európai irányultságú, a Magyar Királysággal azonos szerepű politikája révén Erdély megerősödött és mint fontos egyensúlyi szereplőre a törököknek nagyobb szükségük volt rá, mint egy nagykiterjedésű egységes román fejedelemségre. Ennek következtében a megerősödő egyesítési célokat egyedül csak Vitéz János tudta katonailag megvalósítani rövid uralma idején.¹³

2. ábra. A román fejedelemségek az Oszmán Birodalom peremeként a 17. század közepén

1. A Habsburg Birodalom területe;
2. A Magyar Királyság főkapitányságai;
3. A Német-Római Császárság határa;
4. Az Oszmán Birodalom területe;
5. Központok

A 16. század közepére világossá vált, hogy az oszmán terjeszkedés fő iránya a közép-európai Duna-völgy, legfőbb ellenfele a Habsburgok birodalma. Ennek a politikának a következménye volt, hogy a törökök Kelet-Európa irányába – ahol az ellenható hatalom a mongolok után a Lengyel Királyság, majd az Orosz Császárság lett – a közvetlenül megszállt dobrudzsai, tengeri partvidéki területek mellett vazallusi függőségbe kényszerített államokból egyfajta előteret hoztak létre, ilyen volt a Havasalföld, Moldva, és Krimi Tatár Kánság. Ezek megőrizték korábbi politikai felépítésüket, fejedelmeiket saját maguk választották, azonban uralmukhoz a szultán jóváhagyására volt szükség és rendszeres évi adót kellett fizetniük az oszmán államnak. Hadsereget tarthattak, hadjáratokat vezethettek, de csak a porta engedélyével és céljainak megfelelően, egyes térségekben a török hadsereg tartósan állomásozott, illetve hadjáratokhoz felvonulhatott, így a fejedelemségek külpolitikája is csak a török érdekek szerint alakulhatott. A vazallusi helyzet alávétettebb volt mint a 14-15. századi magyar államtól való függőség, mivel a török hatalom erősebb volt, mégis messze több lehetőséget kínált az államiségre, mint a birodalomba beépített és felszámolt bolgár és szerb állam esetében.

Összességében a következő évszázadok folyamatai azt mutatják, hogy a hűbér-úrváltás kedvező volt a román államiságra. A külső hatalom biztosította az államiság kereteit, és az általa fenntartott és elismert a belső hatalom pedig az államiság folyamatos működését és területvédő funkcióit. Ezek az államok a törökök számára fontos feladatokat láttak el, egyrészt a térbeli áramlások és a külső hatalmak határainak a szűrését, másrészt egymás sakkban tartását. Változást és az érdekegyezés gyengülését a török terjeszkedés 17. század végi megtorpanása,¹⁴ a Habsburg és az orosz birodalom megerősödése, balkáni politikájuk aktivizálódása, majd a napóleoni korszak következtében a francia és angol külpolitika komolyabb beavatkozása hozott.¹⁵ Mindezek a törökökkel való viszony ártértékelésére és új szövetségesek keresésére készítették a román fejedelemségek politikai elitjeit, ezzel pedig ismét előtérbe került az egységesítés és az önálló államiság megvalósításának célja.

2.4. A 4. szakasz (19. század elejétől 1878-ig) jellemzői

A 18. század végétől komoly külső nyomás alá kerültek a fejedelemségek, sőt a függőség ellenére fontos védernyőt jelentő török birodalom politikája is kezdett megváltozni. A hódítások megszűnése, belső válságokat, a peremi területek pasáinak önállósodási törekvéseit és az erre reagáló keményebb belső politikát megvalósító portai válaszokat hozott. A törökök számára egyre fontosabb vált a Balkán, komoly változtatásokat hoztak, egyrészt szorosabbá fonták hatalmi rendszerüket, átfőrmálták a területi közigazgatást, több és kisebb vilajeteket alakítottak ki, másrészt igyekeztek engedményeket tenni a napóleoni háborúk után aktivizálódó görög, szerb és bolgár törekvéseknek.

Ezeket azonban a 18. század végétől egyre határozottabban támogatta balkáni útvonalak és főleg a boszporuszi átjáró megszerzésének érdekében a területileg jelentősen gyarapodó orosz hatalom. Oroszország a 18. században vált igazán komoly riválisává az oszmánoknak. Az ütköző terület a Fekete-tenger partvidéke és a Krím-félsziget volt, de hamarosan megjelentek az oroszok a Kaukázus térségében is. A kiújuló orosz török háborúk (1768-1774, 1806-1812) már Besszarábia, Moldva és Havasalföld területét is érintették.¹⁶ Ezen a ponton a románok által lakott területeket érintő két fontos területi változást kell rögzítenünk:

- Az 1768-1774-es török-orosz háborút lezáró 1774. július 21-én aláírt kücsükainardzsi béke egyik területi következménye az lett, hogy a Habsburg Birodalom 1775-ben a konstantinápolyi konvenció aláírása után annektálta Bukovinát.
- Az 1806-1812-es török-orosz háborút lezáró 1812. május 6-án aláírt bukaresti békében Oroszország magához csatolta Moldvának azt a részét, amely a Prut és a Dnyeszter közé esik. Ezt a területet az oroszok ettől kezdve Besszarábiának nevezik. Nevezéktani vitaként itt kell rögzítenünk, hogy a román történészek szerint az 1812-ben elcsatolt moldvai területeknek csak a legdélibb szegletét hívták korábban Besszarábiának.¹⁷

A török, az orosz és a Habsburg¹⁸ nagyhatalmi érdekek közé kerülő román fejedelemségek ekkor kezdték kialakítani a nagyhatalmi érdekek közötti lavírozást, a területgyarapítás támogatásáért ígéreteket téve a külső hatalmaknak, elsősorban az oroszoknak (Besszarábiáért) és az osztrákoknak (Erdélyért), ugyanakkor a függetlenség felé mutató engedményeket kértek a török politika támogatásáért. Alapvetően három cél fogalmazódott meg a román politikában a 19. század közepére:

- a függetlenség elérése,
- a két fejedelemség egyesítése
- és a román nyelvűek lakta területek egyesítése.

A 19. század második felének folyamatai, a nagyhatalmi térosztás megújítása, az olasz és a német egység következtében új szereplők és érdekek jelentek meg a politikai küzdelemben.¹⁹ A románság számára kedvező volt a török hatalom belső válsága, külpolitika gyengülése, a görög függetlenség kikiáltása, a szerb autonómia, Montenegró függetlensége.²⁰ Az 1850-es években a folyamatok felgyorsultak. A krími háború utáni béketárgyalásokon a korábban is komoly támogatást nyújtó francia politika kiállt a román fejedelmek egysége mellett.

Itt jegyezzük meg, a krími háborút lezáró párizsi békeszerződés egyik rendelkezése kedvező volt a román fejedelemségek számára: Dél-Besszarábiát – melyet a cári Oroszország 1812-ben szerzett meg – Moldvához csatolták. De Besszarábia középső és északi része továbbra is az orosz állam keretei között maradt.

Miután 1857-ben a románság különböző gyűléseken kinyilvánította egyesülési szándékát 1858-ban Párizsi Konferencia²¹ köztes megoldást hozott, létrehozva Moldva és Havasalföld Egyesült Fejedelemségeit, két uralkodóval, két kormányval és két nemzetgyűléssel, viszont nem tiltotta meg, hogy a két uralkodó ugyanaz a személy legyen. Így 1859-ben megtörtént a két fejedelemség egyesülése perszónálunióban (amelybe beletartozott Dobrudzsa északi része is): 1859. január 5-én Moldvában, január 24-én pedig Havasalföldön megválasztották Alexandru Ioan Cuza-t uralkodónak. Az újra szerveződő államiságnak fontos bázisa maradt a korábbi lokális területi struktúra, amely akadálytalanul működött és fejlődött az évszázadok alatt. 1861-ben a török is elismerték a perszónáluniót.

1866-ban Cruza lemondása után I. Károly néven Hohenzollern Sigmaringen Károly lett az uralkodó. Az új állam a nemzetközi politikai életben már független államként viselkedett (bár hivatalosan még mindig török fennhatóság alatt volt) Ennek egyik legfontosabb jelzése az alkotmány bevezetése volt. Azonban a függetlenség eléréséhez ekkor még kevés volt a diplomácia, az 1876-as új török alkotmány nem változtatott az ország függésén, így a katonai lépések kerültek előtérbe. Az oroszok által támogatott balkáni felkelések az oroszok felé fordították a román politikát. 1877 áprilisában kitört az újabb orosz – török háború, amelybe az első időszak orosz ellenkezése után a románok is beléptek és komoly csapások mértek a Duna menti török védvonalra.²²

1878-ban a török kapituláció után San Stefánó-ban, majd Berlinben²³ alakították ki a Balkán új állami tereit.²⁴ Ez a rendezés több ponton is érintette a román

államot. A legfontosabb, hogy elnyerte teljes függetlenségét. Emellett két fontos területi változást kell rögzítenünk.

- A román államnak át kell adnia Oroszországnak Dél-Besszarábia három megyéjét, úgymint Bolgrad, Cahul és Ismail megyéket.²⁵ Ez a terület ugyanaz a terület volt, melyet a Moldvai Fejedelemség az 1857-es párizsi békeszerződésben kapott meg. Gyakorlatilag Dél-Besszarábiát a román fejedelemség a 19. század folyamán kétszer (1812 és 1878) veszítette el.
- A román állam megkapta Bulgáriától Dobrudzsát, Konstanca kikötőjével együtt. Bukarest a területet a lehető leggyorsabban megpróbálta a román államba integrálni. Jól mutatja ezt, hogy 1878. november 25-én már ki is nevezték a dobrudzsai tisztviselői kar új tagjait.

A függetlenség elnyerésével és Dobrudzsa megszerzésével fontos román célok teljesültek. De messze volt még a román nacionalizmus végső célja, azaz a románok által lakott valamennyi terület egyesítése.²⁶ Miután három európai nagyhatalom (Németország, Anglia, Franciaország) 1880. február 20-án elismerte Románia függetlenségét, a román politikusok az államforma megváltoztatásával is növelni akarták államuk tekintélyét. Ezért a bukaresti parlament 1881. március 26-án azt a döntést hozta, hogy fejedelemség helyett ezentúl királyságnak kell nevezni a román államot. Ezzel megszületett a Román Királyság, melynek első ünnepélyes aktusára 1881. május 10.-én került sor, amikor a bukaresti Bazilikában Károly fejedelmet Románia királyává koronázták.²⁷

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög Gábor (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs. 334-341. old.
- Csüllög Gábor (2010/a): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1-2. szám. 181-186. old.
- Csüllög Gábor (2010/b): Áramlási terek és régiók a magyar állam történetében. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei II. évfolyam 2-3. szám (No. 3-4.) 2010. 233-242. old.
- Diószegi István (1967): Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Gondolat Kiadó. Budapest. 273-276. old;
- Djuvara, Neagu (2010): A románok rövid története. Koinónia Kiadó. Cluj-Napoca.
- Durandin, Catherine (1998): A román nép története. Maecenas Kiadó. Budapest.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 208-216. old.
- Kennedy, Paul: A nagyhatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 111-138. old

- Kocsis Károly (2007): Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Budapest. 26-37. old.
- Kovács Péter (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. In: Mediterrán és balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám. 2-10. old.
- Matúz József (1990): Az Oszmán Birodalom története. Akadémiai Kiadó. Budapest. 132-166. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katona földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2-3. szám 2009/2-3.. No.4-5. 31-40. old.
- Pándi Lajos (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest.
- Raffay Ernő (1989): A Vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története. JATE Kiadó. Szeged.
- Raffay Ernő (2011): Balkáni birodalom. Nagy-Románia megtremtése 1866-1920. NagyMagyarország Könyvek. Budapest.
- Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó. Budapest.
- Trócsányi Zsolt-Miskolczi Ambrus (1992): A fanariótáktól a Hohenzollernekig. ELTE-BTK. Budapest.
- Taylor, A.J.P. (2000): Harc a hataloméért. Európa 1848-1918. Scolar Kiadó. 311. old.

JEGYZETEK

1. A középkori román történelemről lásd Durandin, Catherine (1998): A román nép története. Maecenas Kiadó. Budapest. 44-62. old.
2. Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szabó A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs, 2008. 334-341 old.
3. A korszakról lásd. Trócsányi Zsolt-Miskolczi Ambrus (1992): A fanariótáktól a Hohenzollernekig. ELTE-BTK. Budapest. 12-74. old.
4. N. Djuvara (2010): A románok rövid története. Koinónia Kiadó, Cluj-Napoca, 2010 328 old. Neagu Djuvara román történész szerint: „Kiemelném végül szomszédaink hatását a román államok kialakulására vagy a román nemzet létrejöttére. Népünk sorának alakulásában rendre vagy egyazon időben szerepet játszottak a bolgár cárság, a bizánci birodalom, a magyar királyság, utóbb a szerb vajdaságok, a lengyel királyság, a török birodalom, legvégül az oroszok is.”
5. Durandin, Catherine (1998) 87-102. old; Trócsányi Zsolt-Miskolczi Ambrus (1992) 75-119. old.
6. Djuvara, Neagu (2010): A románok rövid története. Koinónia Kiadó, Cluj-Napoca, 2010. 328 old. Neagu Djuvara román történész szerint: „A besenyők és a kúnok például háromszáz ötven évig tartották uralmuk alatt a Kárpátoktól keletre és délre

eső területünket, és a 13-14. század fordulóján az első román államszerveződés, Havasalföld (Țara Românească) éppen a szomszédaink által addig „Kúnország”-nak nevezett földeken jelent meg. Igyekszem majd kimutatni, miért vélem úgy, hogy mindmostanáig nem számoltak eléggé a turáni összetevővel. Mindenesetre román népről csakis ezt a sokrétű keveredést és a románnak mondott nyelv kialakulását követően beszélhetünk.”

7. Csüllög Gábor (2010/a): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1-2. szám 2010. 81-186 old.
8. Csüllög Gábor (2010/b): Áramlási terek és régiók a magyar állam történetében. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei II. évfolyam 2-3. szám (No. 3-4.) 2010. 233-242 old.
9. I. I. Basarab 1310-1352? Havasalföld fejedelme
10. A Moldvai Fejedelemség első jelentős európai súlyú uralkodója, valódi államteremtő Stefan cel Mare (kb. 1433 – 1504) vajda volt. Harcolt a törökökkel, amihez lengyel segítséget is kért. Majd végül kieggyezik I. Bajaziddal és a törökök adófizetője lesz.
11. Dobrotici (1354 – 1386)
12. Mircea cel Bătrân (uralkodott 1386 – 1394 és 1397 – 1418) Havasalföldi fejedelem, uralkodása alatt volt a legnagyobb kiterjedésű a középkori Havasalföld, többször támogatta a törökök elleni szövetséget.
13. Mihai Viteazul (1558–1601) akit a román történészek a három román fejedelemség egyesítőjének tekintenek, bár ez nem volt állami keretű, csak katonai foglalású és igen rövid ideig tartott (1600-1601). 1593-ban csatlakozott a Szent-Ligához, 1594-ben megtámadta a török erődöket, a háború tönkretette a fejedelemséget, ezért 1597-ben békét kötött a szultánnal. 1599-ben legyőzte Báthory András erdélyi fejedelmet, majd 1600-ban a moldvai uralkodót is.
14. Erről bővebben lásd Matúz József (1990): Az Oszmán Birodalom története. Akadémiai Kiadó. Budapest. 132-166. old.
15. A korszakról lásd Kennedy, Paul: A nagy hatalmak tündöklése és bukása. Akadémiai Kiadó. Budapest. 111-138. old
16. 1768-1774, a békekötésben az oroszok kiürítették a megszállt román fejedelemséget, de megkapták a fekete-tengeri kijáratot.
17. Djuvara, Neagu (2010) 200. old.
18. Nagy Miklós Mihály (2009): Az Osztrák-Magyar Monarchia geostratégiai és katonai földrajzi kényszerei. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2-3. szám 2009/2-3.. No.4-5. 31-40. old.
19. Kovács P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. In: Mediterrán és Balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám 2012, 2-10 old.
20. Ezekről bővebben lásd Romsics Ignác (1998): Nemzet, nemzetiség és állam. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó. Budapest. 107-127. old.
21. Pándi Lajos (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest. 803. old.

22. Raffay Ernő (1989): A Vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története. JATE Kiadó. Szeged. 41-44. old.
23. Diószegi István (1967): Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Gondolat Kiadó. Budapest. 273-276. old; Pándi Lajos (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest. 803. old.
24. Kocsis Károly (2007): Territory and Boundaries of States. In: Kocsis, K. (eds.): South Eastern Europe in Maps. Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences Budapest, 2007. 26-37 old.
25. Taylor, A.J.P. (2000): Harc a hataloméért. Európa 1848-1918. Scolar Kiadó. 311. old.
26. Erről bővebben lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 208-216. old.
27. Raffay Ernő (2011): Balkáni birodalom. Nagy-Románia megretentése 1866-1920. NagyMagyarország Könyvek. Budapest. 38. old.

Balizs Dániel* – Bajmócy Péter**

A MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI VÁROSOK ETNIKAI HOMOGENIZÁCIÓJÁNAK NÉHÁNY ASPEKTUSA A 20. SZÁZADBAN

*SOME ASPECTS OF THE ETHNICAL HOMOGENIZATION OF THE
HUNGARIAN AND TRANSYLVANIAN CITIES IN THE 20TH CENTURY*

ABSTRACT

The subject of our study is how the ethnical structure of Hungarian and Transylvanian cities changed in the 20th century. Our question is how experienced the rise of the nation-states and the homogenization of the urban population in national aspects. We can characterize the population of both areas with large ethnic diversity, because beside the state-forming nation significant numbers of minorities – Hungarians and Romanians, as well as Serbs, Slovaks, Germans, Croats, Roms - live in these territories. However the initial condition is similar, because each of these regions belonged to the Hungarian Kingdom at the early 20th century, but considering the process of the past century we find differences between the three countries and also within the country borders. During the research we took the ratio and the numerical changes of majority nations and the Hungarians into consideration. Over the compared census data from 1910 and 2001/2002, according to the specified criteria we differentiated types with the method of cluster analysis. The clusters are explicable, well representing the ethnic and demographic transformation of the two neighbouring countries' towns, as well as the existing similarities and differences.

1. Bevezetés

Vizsgálatunk tárgyát az képezte, hogy miként módosult a hazai és erdélyi (a Kárpátokon belüli romániai) városok %Fetnikai szerkezete a 20. század során, mennyire tapasztalható az államnemzetek előretörése és a városi népesség nemzetiségi szempontú homogenizálódása. Lényeges volt számunkra az is, hogy ebből a szempontból a két ország (régió) között találunk-e különbségeket. A kutatás során a többségi nemzet és a magyarság arány- és számbeli változásait egyaránt figyelembe vettük, az 1910-es és 2001/2002. évi népszámlálási adatok összevetésén túl pedig a klaszteranalízis módszerével megadott szempontok szerint típusokat különítettünk el. A klaszterek jól magyarázhatóak, megfelelően reprezentálják Magyarország és Románia városainak etnikai és demográfiai átalakulását, valamint az ebben meglévő hasonlóságokat és különbségeket. A Kárpát-medence etni-

* Balizs Dániel PhD-hallgató, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

** Dr. Bajmócy Péter, PhD., egyetemi docens, SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

kai szerkezetének változásait, illetve annak történetiségét az elmúlt két évtizedben számos tanulmány taglalja (Kocsis¹, Bottlik², Cretan³, Bajmócy⁴, Varga E.⁵, Gyurgyík⁶, Raffai⁷, Gulyás⁸).

Az alapvető folyamatok ismertek, a 20. század legfontosabb változását minden Kárpát-medencebeli országban a többségi nemzet jelentős térnyerése jelentette. Mindezt az asszimiláción túl részben a természetes szaporodás különbségei, valamint a jelentős nemzetközi migrációs folyamatok magyarázzák. A migrációs folyamatok között egyaránt találunk politikai (németek kitelepítése Jugoszláviából, Szlovákiából, Magyarországról, szlovák-magyar lakosságcsere, 1956-os magyar kivándorlás) és gazdasági (az 1990-es, 2000-es évek vándorlásai Nyugat-Európába) indítatásúak, és olyanok, ahol a gazdasági és politikai indokok együttesen jelentek meg (magyarok anyaországba költözése a világháborúk után, németek kivándorlása Erdélyből). A hazai kutatások elsősorban a magyarságra koncentrálnak, különös tekintettel a határon túli magyarság számbeli és aránybeli változásaira, illetve a nyelvhatar kérdésére (Tátrai⁹, Kókai¹⁰, Balizs¹¹, Farkas¹²). Az egyes népcsoportok urbanizációs trendjei ugyanakkor kevésbé ismertek, miként relatíve ritkák azok a kutatások is, amikor két vagy több ország etnikai szerkezetének változását hasonlítják össze.

Feltételezhető, hogy a városok etnikai szerkezetének változásai eltérnek a községektől, hiszen azt a településen belüli folyamatokon kívül a migrációs folyamatok is jelentősen befolyásolhatják, különösen a 20. század második felében jellemző tömeges urbanizációs folyamatok.

2. Módszertan

A vizsgált területet Magyarország mai területe és Erdély (azaz a Kárpátoktól nyugatra eső Románia) jelentette. Az adatbázist az 1910. évi (anyanyelvi adatokat közlő) magyar és a 2001/2002. évi magyar és román népszámlálások adatsorai jelentették, az utóbbiaknál a nemzetiségi adatokat vettük figyelembe. Emiatt természetesen némi fenntartással érdemes kezelni a kapott eredményeket, hiszen az önbevalláson alapuló népszámlálási értékek egyes esetekben – főként a románknál – jelentősen eltérhetnek a valóságtól.

Minden esetben a 2001/2002. évi országhatárokat, illetve közigazgatási állapotot vettük figyelembe, tehát Erdélyben 1910-ben is a román jelenti a többségi (állam)nemzet nyelvét. Emellett 1910-ben is városoknak tekintettük mindazon településeket, melyek az ezredforduló körül rendelkeztek ezzel a ranggal. Természetesen néhány jelenlegi centrum – Magyarországon Mórahalom, Balatonföldvár, Balatonfüzfő, Göd, Gyál és Martfű, Erdélyben Viktóriaváros, Balánbánya, Tusnádfürdő – kimaradt az adatbázisból, hiszen e települések 1910-ben még nem voltak önállóak. Végeredményben 246 hazai és 116 erdélyi várossal számoltunk mindkét időpontban.

A vizsgált mutatók a következők voltak: népességszám-változás, többségi népesség lélekszám-változása, többségi nemzet arányváltozása és a magyarság arányváltozása 1910 és 2001/2002 között. Ezen indikátorok – pontosabban a hozzájuk rendelt adatok – alapján egy, a társadalomföldrajzban viszonylag gyakran használt módszert, a klaszteranalízist alkalmaztuk. A klaszteranalízis típusba-sorolást jelent, melynek alapja a hasonlóság. Alkalmazása során az a cél, hogy vizsgált települések között olyan csoportokat hozzunk létre, melyeken belül a homogenitás maximális¹³. Olyan területi egységek kerülnek egy klaszterbe, melyek minden mutató esetében hasonló értékekkel rendelkeznek, tehát bennük a többség, illetve a magyarság számának és arányának változási trendjei többé-kevésbé megegyeztek. Az analízist végző szoftver az SPSS volt (K-mean módszer). Mivel a klaszterek között tapasztalható némi átfedést, a térképeken csoportosítva ábrázoltuk őket.

3. Magyarország és Erdély főbb etnikai folyamatai

A kérdéses területek társadalmában a 20. század folyamán végbement etnikai-demográfiai folyamatok egyaránt mutatnak hasonlóságokat és különbségeket. Az I. világháborúig eltelt időszak jellemzői megegyeznek, hiszen akkor még mindkét térség a Magyar Királyság része volt: a vidékkel ellentétben az urbánus terek társadalmának viszonylag gyors elmagyarosodása, mely az akkori országterület egészen elsősorban a német és szlovák anyanyelvűek, illetve az izraelita vallásúak körében hódított. Ezenkívül a mai Erdély északi vidékein a görög katolikus románság is – kisebb mértékben – asszimilálódott (pl. Szatmárnémeti, Nagybánya, Nagykároly).

A mai Magyarország és Erdély etnikai folyamatai 1918 után vettek egymástól egészen eltérő irányt, ezt Észak-Erdély átmeneti (1940-44) visszaszerzése sem tudta érdemben befolyásolni. Míg a határainkon belül folytatódott, illetve a németek részleges kitelepítésével valamint a szlovák-magyar lakosságcserevel kiteljesedett a nemzetiségi jellegű városaink elmagyarosodása, addig Erdélyben a románok betelepülése/betelepítése és magyarok százezreinek távozása következtében a magyar elem súlya a centrumok többségében történelmi mélypontra zuhant (pl. Kolozsvár, Nagyvárad, Arad, Zilah), vagy szinte teljesen eltűnt (pl. Gyulafehérvár, Déva, Nagyszeben). A magyarság előretörése az addig nemzetiségi többségű (pl. Sopron, Bóly, Békéscsaba, Tótkomlós) vagy kisebbségek által jelentős arányban lakott központokban (Pécs, Battonya, Baja stb.) volt a leglátványosabb, ám a hazai városok csaknem háromnegyedében – mivel 1910-ben is homogén magyar népesség lakta őket – a magyar nemzetiségűek aránya nem módosult érdemben. Ezenkívül egy sajátos magyarországi jelenség is mutatkozott: körülbelül kéttucatnyi városunkban az utóbbi száz év alatt érdemben csökkent a magyarok aránya, kivétel nélkül a cigányság súlyának növekedése miatt.

Erdélyben a magyarok visszaszorulása mellett a 20. század utolsó harmadának igen jellemző folyamata a németek térvesztése, mely alacsony természetes szaporulatuk mellett elsősorban az 1970-es években meginduló tömeges kivándor-

lásuk következménye, melynek során évente 10.000 feletti létszámban hagyták el Romániát¹⁴. Ennek eredményeként évszázadokon keresztül német (szász és sváb) jellegű városokban vált szórványossá a német nemzetiségűek előfordulása (pl. Nagyszeben, Temesvár, Segesvár, Brassó).

Érdemes az eddigieken kívül megemlíteni Székelyföld speciális helyzetét. Ez az egyetlen olyan erdélyi térség, ahol a magyar többségű centrumokban a magyarság – gyenge aránycsökkenéssel – megőrizte domináns helyzetét. Továbbá a hazai folyamatokhoz hasonlóan Erdély urbánus központjaiban is jellemző lett a cigányság etnikai térnyerése, ám száz év távlatában ez a jelenség még nem látványos (hiszen a románság aránya 1910 óta összességében sokkal nagyobb mértékben növekedett, mint a romáké az utóbbi két-három évtizedben).

4. A magyarországi és erdélyi városok etnikai szerkezetének változása a 20. században

Mielőtt a két térség etnikai szerkezetének változásait elemeznénk, szót kell ejteni a két ország eltérő urbanizációs trendjeinek ismertetéséhez. 1910-ben Magyarország és Erdély (mai) területének urbanizációs szintje lényegesen különbözött egymástól. Az általunk vizsgált városokban Magyarország népességének 53,1 %, Erdélyének 21,2 %-a élt. Vagyis miközben Magyarország társadalmilag gyakorlatilag fele-fele arányban városi és vidéki volt, Erdély lényegében vidéki, kicsiny városi szigetekkel. 2001-2002-re Magyarország városi népességének aránya 65,4 %-ra növekedett, Erdélyé pedig 53,0 %-ra. Azaz Magyarország még mindig urbanizáltabb, de a különbség lényegesen csökkent. Mindez azt is jelenti, hogy amíg a magyar városok népessége 65,2 %-kal, az erdélyieké 243,1 %-kal nőtt 1910-2001/02 között. Érdekes azonban, hogy a két régió népességszám-változása között alig van különbség, Magyarországé 34,2 %, Erdélyé 37,3 %-kal nőtt a vizsgált időszakban. Mindez azt is jelenti, hogy miközben a hazai falvak népessége ezen idő alatt 1, az erdélyieké 18 %-kal fogyott. Az erdélyi városok zöme 2-5-szörösére növelte népességét a vizsgált időszak alatt, Magyarországon csak az egykori ipari tengely és a budapesti agglomeráció városai, valamint a megyeszékhelyek zöme mutatott ilyen dinamikát. Ugyanakkor az Alföld városai közül mintegy háromtucat népessége egyenesen fogyott 1910-2001 között. A hasonlóan fogyó népességű városok száma a Dunántúlon nyolc (pl. Dunaföldvár, Bátaszék, Vasvár), az Északi-Középhegységben négy (pl. Gönc, Sátoraljaújhely), Erdélyben szintén mindössze négy (Kürtös, Nagylak, Vízakna, Oravicabánya).

1910-ben a hazai városok zömében legalább 95 %-ot tett ki a magyarság, hasonló volt a helyzet a Székelyföld városaiban, valamint 90 % feletti arány jellemzett számos észak-erdélyi várost is (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Margitta, Tasnád). Dél-Erdély városaiban is jelentős magyar kisebbség, sok esetben többség élt. Ugyanakkor a Dunazug-hegységben, Békésben, Baranyában és a nyugati határmenti területek városaiban a magyarság sokszor kisebbségben volt, első-

sorban a németek, de részben a szlovákok, horvátok mellett. 2001/02-re minden hazai városban jelentős magyar többség lett jellemző (a legalacsonyabb arányok 80 % körüliek). Erdélyben a magyarság aránya a legtöbb esetben csökkent, a Székelyföldön stagnált. Különösen gyors volt a magyarság csökkenése a nagyvárosokban és Dél-Erdélyben.

A magyarság 1910-es, 2001/02-es aránya, illetve lélekszám változása alapján 16 klasztert tudunk elhatárolni a hazai és erdélyi városok tekintetében. Az egyszerűség kedvéért a hasonló klasztereket összevonva hat nagyobb típust lehetett elkülöníteni, egy város pedig önálló csoportot képez. A legnagyobb csoportot (203 város) azok a települések alkotják, amelyek esetében az 1910-ben 100 % körüli magyarság 2001-02-re 90-100 % között maradt. A magyarországi városok legnagyobb része mellett a Székelyföld városai (10) és Érmihályfalva tartoznak ide. Egy külön kisebb alcsoportot képeznek azok a városok a típuson belül, ahol a 100 % körüli magyarság 90 % körülire csökkent. E városok zöme Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék területén fekszik, de Sellye, Hajdúhadház, vagy Pétervására is ide tartozik. A csökkenés oka elsősorban a cigány népesség előretérése.

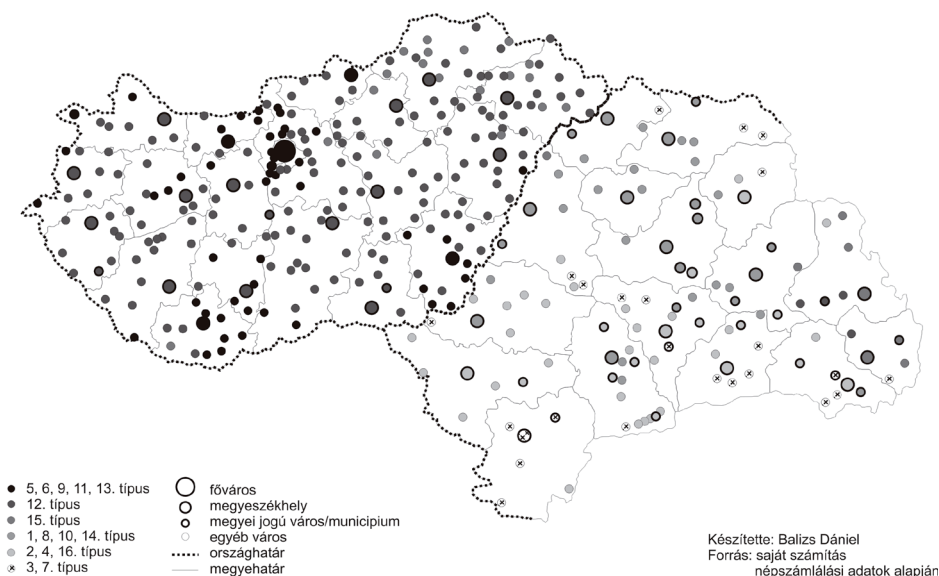
A második típusba 33 magyarországi város került, itt az 1910-es 60-80 %-os arányról 90 % felé nőtt a magyarság aránya. Elsősorban Pest, Komárom-Esztergom, Baranya és Tolna megyében gyakori típus, nagyobb városaink közül Budapest, Pécs, Sopron, Tatabánya és Salgótarján is ide tartozik. A harmadik csoportra (24 város) hasonló folyamatok jellemzőek, ám itt 15-45 %-os kisebbségből 80-90 %-os többségbe került a magyarság a 20. század folyamán. Kizárólag magyarországi városok tartoznak ide, többek között Békéscsaba, valamint az 1910-ben legkevésbé magyar Villány, Bóly, Pilisvörösvár, Tótkomlós és Elek is.

Hasonlóan Magyarországhoz, Erdélyben is három fő típus jellemző (a Székelyföldet kivéve). A negyedik típusba 24, elsősorban dél-erdélyi város került, itt már 1910-ben sem éltek magyarok, s napjainkban is 5 % alatt van a magyarság aránya. Elsősorban kisvárosi típus, a municípiumok közül csak Resicabánya, Karánsebes, Szászsebes és Feketehalom tartozik ide. Az ötödik csoportba 43, zömmel dél-erdélyi város került, itt 1910-ben még számottevő (25-45 %-os) magyar kisebbség élt, mára azonban a magyarság aránya 5 % körülire csökkent, s általában a magyarság abszolút száma is fogyott. A megyeszékhelyek közül Brassó, Beszterce, Nagyszeben, Gyulafehérvár és Temesvár is ide tartozik, de emellett Segesvár, Lugos vagy Petrozsény is e csoport tagja. A hatodik típusba 37 erdélyi város került. E típus kissé heterogén, négy klaszter alkotja, a magyarság abszolút többségről (60-90 %) kisebbségbe (15-50 %) került. Elsősorban Észak-Erdélyre jellemző (pl. Nagyvárad, Szatmárnémeti, Nagybánya, Marosvásárhely, Kolozsvár), Dél-Erdélyben csak néhány nagyobb (Arad, Déva, Torda) és kisebb (Nagyenyed, Szecseleváros) város került ide. A magyarság arányában legnagyobb visszaesést azok a városok adják, amelyek 90 % körüli értékről 20 % körülire csökkentek (pl. Nagyvárad, Kolozsvár, Máramarossziget, Bánffyahunyad, Szilágysomlyó). E városok hátsországa nagyobb részben román lakosságú. Kovászna városa egyetlen

típusba sem tartozik, 1910-ben 75 % volt a magyarság aránya, ez napjainkra csak 65 %-ra csökkent (1. térkép).

A többség (Magyarországon a magyarság, Erdélyben a románság) arányait vizsgálva mindkét országban jelentős előretörést láthatunk. A többség 1910-es és 2001/02-es aránya, valamint többség népességszám-változása alapján tíz klasztert lehetett elhatárolni, melyek hat csoportba vonhatóak össze. A legnagyobb csoportot az a 164 város alkotja (köztük csak öt erdélyi), ahol 1910-ben és napjainkban is 100 % körüli a többség aránya. Erdélyben kizárólag kisvárosok kerültek ide (Topánfalva, Vaskohsziklás stb.). A második kategóriába 39 magyarországi város került, itt a többség (magyarság) aránya 100 % körüliről 90 % körülire csökkent. Ez az egyetlen típus, ahol a többség aránya egyértelműen csökkent. A három északkeleti megyénkben (Borsod, Szabolcs, Hajdú) található 22 közülük, emellett kisebb számban Baranyában, Jász-Nagykun-Szolnokban és Bács-Kiskunban is előfordul. A magyarság aránycsökkenése legtöbbször a cigányság növekedésével áll párhuzamban.

1. térkép: Klaszterek a magyarság szám- és arányváltozása alapján
Map 1.: Clusters by the changes of number and percentage of the Hungarians.

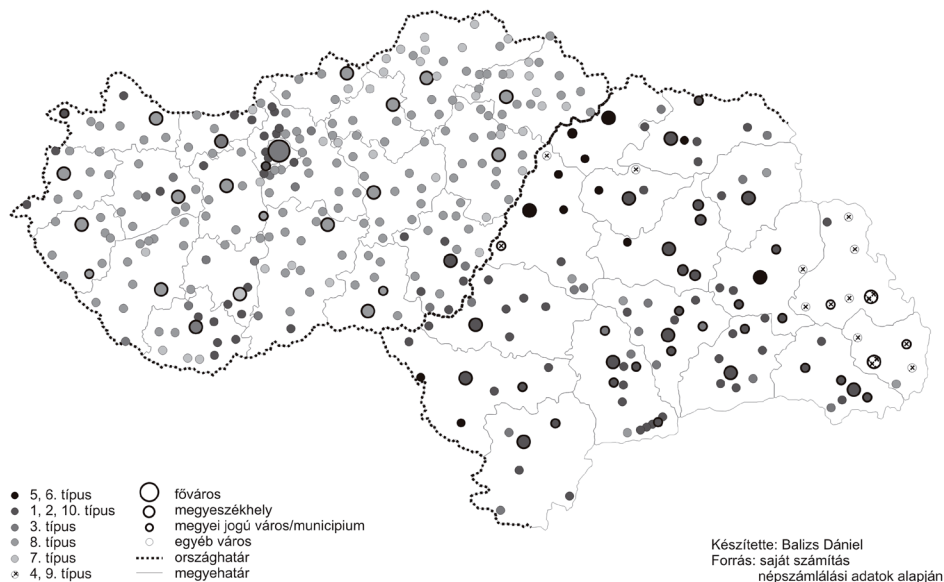
Forrás: Saját számítás és népszámlálási adatok alapján készítette: Balizs Dániel

A harmadik csoportba 31 város került, 15 magyarországi és 16 erdélyi. A többség aránya 75-ről 95 % körülire nőtt a 20. század folyamán. Pest, Tolna, Baranya és

Békés megyei magyar (köztük Budapest), valamint dél-erdélyi román kisvárosok alkotják. A negyedik csoport 102 városa között csak 33 magyarországi. Az államalkotó nép kisebbségben (25-45 %) volt 1910-ben, ma pedig 70-90 %-os többséget alkot. Többek között Sopron, Kőszeg, Békéscsaba, Szarvas, illetve Temesvár, Arad, Déva, Kolozsvár, Nagyszeben vagy Brassó tartozik ide.

Az ötödik csoportba 12 erdélyi város került, itt a románság aránya 5 % körüli értékről került 60-70 %-os többségbe. A legtöbb ide tartozó város korábban magyar többségű volt (pl. Nagyvárad, Szatmárnémeti, Marosvásárhely), de van közöttük egykori német dominanciájú város (Zsombolya, Detta) is. A hatodik csoportba 14 olyan erdélyi város került, ahol a magyarság megőrizte döntő többségét. 1910-ben 95-100 %-os magyarsággal rendelkeztek, a többség aránya ma sem haladja meg a 10-20 %-ot. 11 székelyföldi város¹⁵ mellett csak Érmihályfalva, Szilágycseh és Nagyszalonta tartozik ide, bár utóbbi kettőben az előbbi értéknél némileg magasabb a románok aránya (2. térkép).

2. térkép: Klaszterek a többségi nemzet szám- és arányváltozásai alapján
Map 2.: Clusters by the changes of number and percentage of the majority*.

Forrás: Saját számítás és népszámlálási adatok alapján készítette: Balizs Dániel

* The majority means the Hungarians in Hungary, the Romanians in Romania, both in 1910 and 2001/02.

5. Összegzés

Magyarország és Erdély eltérő történelmi utat járt be az elmúlt évszázadban, más demográfiai és etnikai földrajzi folyamatok, lényegesen eltérő urbanizációs trendek jellemezték a két régiót. Ugyanakkor mindkét térségben jelentős etnikai homogenizáció volt megfigyelhető a városokban, a többségi nemzet térnyerésével. A kisebbségi lakosság a legtöbb városban szinte eltűnt (kivéve elsősorban a Székelyföld), illetve jelentősen lecsökkent. A trendek mindkét térségben hasonlóak, de Erdélyben a románság térnyerése sokkal gyorsabb, mint Magyarországon a magyarságé. A magyarság útjai lényegesen eltérnek a két régióban, ugyanakkor a többségi nemzet térnyerésének folyamata hasonló jellegű, a hat általunk elhatárolt csoport közül ez esetben háromban vegyesen fordulnak elő hazai és erdélyi városok.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bajmócy Péter (2006): Magyarország népességének etnikai és vallási diverzitása 1910-ben és 2001-ben. In: Kiss Andrea, Mezősi Gábor, Sümeghy Zoltán (szerk.): Táj, Környezet és társadalom. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, Szeged, 57-68 old.
- Balizs Dániel (2012): Etnikai földrajzi módszerek és alkalmazási lehetőségeik a történeti Csanád példáján. In: Pál Viktor (szerk.): A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 242-255 old.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): Változó falvaink: Magyarország falutípusai az ezredfordulón. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 459. old.
- Bottlik Zsolt (2005): A szerb etnikai tér változásai a 20. században a mai Magyarország területén. In: Kisebbségkutatás 2005/2.
- Cretan, Remus (2002): Social and spatial marginality: historical-geographical issues about the roma of Banat and Crisana. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és az Európai Unió. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
- Farkas György (2000): A nemzetiségi megoszlás térszerkezete vegyes lakosságú régiókban. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2 (2)
- GULYÁS LÁSZLÓ. (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück R. - Gyimesi G. szerk.(2005) A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2005. 17-25. old.
- Gyurgyík László (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Kalligram, Pozsony, 109. old.
- Kocsis Károly (1991): A Kárpát-Balkán régió etnikai-vallási arculata. In: Földrajzi Közlemények 1991/3-4. sz. 165-189 old.
- Kocsis Károly – Bottlik Zsolt – Tátrai Patrik (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989-2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 200. old.
- Kókai Sándor (2002): A Bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. század elején. In: Természettudományi Közlemények 2., Nyíregyháza

- Raffay Ernő (1989): A vajdaságoktól a birodalomig: az újkori Románia története. JATE, Szeged, 253. old.
- Varga E. Árpád (2002): Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. In: Regio 13.1. 171-205 old.
- Tátrai Patrik (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

JEGYZETEK

1. Kocsis Károly (1991): A Kárpát-Balkán régió etnikai-vallási arculata. In: Földrajzi Közlemények 1991/3-4. sz. 165-189 old.
2. Bottlik Zsolt (2005): A szerb etnikai tér változásai a 20. században a mai Magyarország területén. In: Kisebbségkutatás 2005/2.
3. Cretan, Remus (2002): Social and spatial marginality: historical-geographical issues about the roma of Banat and Crisana. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és az Európai Unió. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged
4. Bajmócy Péter (2006): Magyarország népességének etnikai és vallási diverzitása 1910-ben és 2001-ben. In: Táj, Környezet és társadalom. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, Szeged
5. Varga E. Árpád (2002): Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán. In: Regio 13.1. 171-205 old.
6. Gyurgyík László (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében. Kalligram, Pozsony, 109. old.
7. Raffay Ernő (1989): A vajdaságoktól a birodalomig: az újkori Románia története. JATE, Szeged, 253. old.
8. GULYÁS LÁSZLÓ. (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück R. - Gyimesi G. szerk.(2005) A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2005. 17-25. old.
9. Tátrai Patrik (2010): Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
10. Kókai Sándor (2002): A Bánát etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. század elején. In: Természettudományi Közlemények 2., Nyíregyháza
11. Balizs Dániel (2012): Etnikai földrajzi módszerek és alkalmazási lehetőségeik a történeti Csanád példáján. In: Pál Viktor (szerk.): A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 242-255 old.
12. Farkas György (2000): A nemzetiségi megoszlás térszerkezete vegyes lakosságú régiókban. In: Fórum Társadalomtudományi Szemle 2 (2)
13. Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): Változó falvaink: Magyarország falutípusai az ezredfordulón. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 459. old.

136 ~ Politikai földrajzi rovat

14. Kocsis Károly – Bottlik Zsolt – Tátrai Patrik (2006): Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989-2002). MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 200 old.
15. Hargita és Kovászna megye 12 városa közül Maroshévíz (4. típus) és Magyarbodza (1. típus) kivételével az összes ide tartozik.

Csüllög Gábor*

A KÖZÉP-EURÓPAI DUNA-VÖLGY TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI JELLEMZŐI

*THE HISTORICAL GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE DUNA
WALEY IN CENTRAL-EUROPE*

ABSTRACT

It is the diversity of land stretching along the Danube that makes up Central Europe's characteristic geographical region. The river itself, running through the Carpathian basin, is a characteristic geographical entity as well as a significant link between the western and south-eastern parts of Central Europe. Its determinative historical and geographical features are as follows: common geographical space; spatial flows linking the spaces; characteristic Central European cultural spaces; state spaces separated by political events; mosaic-like ethnic spaces created by migration; dividing buffer spaces brought about by the interests of power politics. During the past millennium, a system of empires had been dominant, whereas independent small states had only existed for a limited time. Until the end of the 18th century, there had been mainly political clashes. It was not until the beginning of the 19th century that processes of ethnic separation had started as a result of attempts to develop a cultural identity. The beginning of the 20th century brought real opposition, which started off the formation of separate nation-states. Because of the idea of an independent culture, an independent state, and a private geographical space, serious clashes took place within the region. This process, which is older than a hundred years, goes against the precious heritage of the past millennium: the mosaic-like recipient ethnic structures, the shared history as well as the common cultural and religious space.

1. Közös földrajzi tér

Közép-Európa sajátos földrajzi térsége a Duna által összefűzött tájak sora. A lépcsővidékek, hegyvidékek, hegységi előterek között kanyargó és a Kárpát-medencén átfolyó folyam önmagában is jellegzetes földrajzi egység, fontos összekötőkapocs Közép-Európa nyugati és délkeleti fele között.¹ Talán ennél is fontosabb, hogy a különböző irányokból beleömlő mellékfolyók eltérő jellegű nagytájakat fűznek fel a Duna-völgyére. A Duna mentén az Alpok északi előtere, a Sváb- és a Frank-Alb, valamint a Bajor-Erdő között elterülő tagolt Sváb-Bajor-medence az első nagyobb elkülönülő földrajzi egység, amelyhez tágabb teret kapcsolnak a délről és észak felől érkező mellékfolyók. Folyásirányában tovább haladva a folyó a Cseh- és Morva-medence valamint a Keleti-Alpok között az előbbinél szűkebb térségben kanyarog, a mellékfolyókon keresztül szoros kötődésben a hegységek völgyeivel, belsőbb

* Dr. Ph.D. Csüllög Gábor egyetemi adjunktus ELTE TTK Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék

területeivel. A Bécsi-medencénél kitágul a tér, majd a Dévényi-kapu után a Duna Közép-Európa legösszetettebb földrajzi térségébe a Kárpát-medencébe érkezik. Az eddigi Duna menti tájak kevésbé éles elhatárolódásuk miatt a velük szomszédos földrajzi térségeket is bevonják a Duna vonzáskörébe, így kötődik a Keleti-Alpok nagy része és a Morva-medence (és áttételesen a Cseh-medence) is a Duna menti folyamatokhoz. A Kárpát-medence azonban már sokkal határozottabban elkülönülő földrajzi egység. Sajátossága a szabályos medence szerkezet, mivel peremét magasabb tagolt hegységek, míg belsejét alacsonyabb köztes hegységekkel elválasztott - főleg síkságokból, részben dombságokból álló - kiterjedt belső medencék alkotják. Lényeges eleme a medence jelleget jól kifejező centrális vízhálózat, amelynek vizeit a medencén átfolyó folyam a Duna gyűjti egybe. Az Alpokból eredő és a Kárpát-medencében a Dunába ömlő jobboldali mellékfolyói a medence délnyugati részét az Alpokhoz, illetve áttételesen Észak-Itáliához kapcsolják. A déli része pedig a egy másik nagy földrajzi egységgel a Balkán-félszigettel határos, a két nagytér határát is a Duna, illetve annak az Alpokból eredő mellékfolyója a Száva adja.

A folyók, síkságok, a tagolt dombságok, a kisebb nagyobb medencék és a zártabb belső hegységek völgyei történetileg önmagukban eltérő adottságokkal rendelkeztek, de érintkezésük a Dunához való kapcsolódásuk megsokszorozták és összekapcsolták az adottságaikat, így nem véletlenül lett a Duna tágabb közép-európai környezete különböző kultúrák kialakulásának fontos térsége.²

2. Összefűző téráramlások

Az európai történeti térek alakításában fontos szerepe volt az eltérő adottságú földrajzi terек között kialakuló áramlási zónáknak, mivel rajtuk a változó intenzitású és irányú népességmigráció mellett komoly gazdasági, politikai és vallási hatásfolyamatok terjedtek. A Duna mentén kialakult áramlási zóna már a korai korszakoktól kezdve komoly kultúra formáló szerepet kapott.

A Duna tágabb térségében már az államiság előtti korszakokban is jelentős vaskori kultúrák jöttek létre. Kiemelhetők közülük a korai Hallstatt, és a késő vaskori La Tène kultúrák. Ez utóbbi már a kelta népesség jól szervezett, fejlett gazdasággal és sok helyen erődített településeket létrehozó kultúrája volt, amelynek fontos eleme volt a közép-európai térségből kiinduló térbeli terjeszkedés és az egymástól távoli kelta területek közötti folyamatos kapcsolat. Nem csak a kultúra kialakulása köthető a Duna és mellékfolyóinak mai svájci, bajorországi és ausztriai térségéhez, hanem a kelta népesség keleti irányú vándorlása is a Duna, Rába, Dráva és a Száva mentén zajlott a Balkán irányába. Ezek a nyugatról érkező áramlások a Kárpát-medencében találtak a Kelet-Európa felől érkező vaskori preszkíta, majd szkíta népességgel. A Duna mentén azonban nem csak kelet és nyugat találkozott, mivel mind a Balkán, mid Itália felől is komoly déli áramlások jelentek meg a térségben.

Az áramlások irányában nem, de szervezetségükben, ellenőrzésükben komoly változást hozott a Római Birodalom megjelenése, amely az időszámítás utáni első

század elejétől összefüggő állami térbe, a római provinciák rendszerébe foglalta a Dunát és annak jobboldali mellékfolyóit. Kiépítette a folyó mentén a dunai limest, amely nem csak katonai táborokkal, erődökkel ellenőrzött határ volt, hanem fontos útvonal, városokkal, amelyek egyben az Itáliából érkező útvonalak és a limes út csomópontjai is voltak. De a Duna nem csak a provinciák belseje felé bírt jelentős vonzással, hanem a folyó bal partján elterülő barbarikum felé is, mivel ezekből a csomópontokból indultak ki a római kereskedelmi utak a különböző birodalmon kívüli törzsek területei felé. Ennek következtében mind a Duna menti, mind a folyót keresztező áramlások igen élénkek voltak a római időszakban, így elmondhatjuk, hogy a Duna-völgy különböző részeit és azok háttérterületeit folyamatos térbeli kapcsolat és összefüggő fejlődés jellemezte ezekben az évszázadokban.

A negyedik századtól az európai népesség migráció felerősödésével a szárazföldi áramlási zónák egész Európában fontosabbá váltak, így megerősödtek a Rajna és a Duna vonala előtti barbár népmozgások, amelyek egyre inkább a provinciák belseje felé irányultak.³ A Duna felső szakaszán a nyugati germán népek áramlása vált erőteljessé, míg a Kárpát-medencében a keletről érkező hun, keleti gót, gepida népek szállták meg a Duna-völgy szakaszait. A hatodik századtól pedig a Kárpát-medencében a Duna mentén megjelentek az avarok és egyre erőteljesebb lett a szláv népek migrációja és területi szerveződése. Ekkortól válik meghatározóvá a térségben a hármas kulturális tagolódás: a germán, a szláv és a keleti, türk jellegű szerveződés (az avarok, majd a magyarok révén). Érdekes módon a Frank Birodalomig ez csak a különböző áramlási célokban és kevésbé az ütközésekben nyilvánult meg. Erőteljes különbségek voltak a különböző kultúrák által használt földrajzi terekben. Az avarok a medencesíkságos ártereihez és a mellékfolyók torkolatához, míg a szláv népek elsősorban a főbb áramlási útvonalakból kieső erdős hegy és dombvidékekhez, mocsarakhoz kötődtek. Ezzel szemben a germán népek a fontosabb áramlási útvonalakat, csomópontokat, kedvező tagoltságú jól hasznosítható és főleg romanizált területeket szállták meg. Így sokszor mozaikosan, egymást kiegészítve helyezkedtek el és mozogtak a Duna tágabb környezetében.

Sajátos, kevésbé feltárt probléma a térségben a római kort túlélő kelta törzsek sorsa, Arra nincsenek források, hogy az ideérkező kelet felől érkező népek kiirtották, vagy elűzték volna őket, valószínűnek tűnik a szláv és a germán népességbe való nyelvi beolvadás, amely elsősorban a kereszténység felvételével és az így alakuló és lekülönülő szláv és német nyelvek terjedésével függhetett össze.

A Frank Birodalom lelassította a szlávok és megállította az avarok nyugati irányú mozgását és nagy szerepe volt a különböző népek területi rögzülésében, valamint a koraközépkori államszerveződési formák kialakításában. A frank államiség a Karolingok alatt a 8. századtól jelenik meg a térségben. I. Lajos a 9. századba létrehozta Regio Pannoniát. A 10. századtól pedig a létrejövő Német-római Birodalomba tagozódó állami szerveződések (bajor, osztrák, cseh) közvetlen egyházi, politikai, katonai és gazdasági hatásai terjedtek tovább kelet felé.

A 10. század első felében vált európai hatásúvá az avar területeken a kárpát-medencei megjelenésük után gyorsan hatalmi területet kialakító magyar törzsek nyugati irányú, elsősorban katonai hadjáratokban megnyilvánuló migrációja. Bár ezt 955-ben sikerült az egyesített német seregeknek megállítani, de a Kárpát-medencében kialakuló keresztény magyar államiság hosszú időre útját állta a germán-német területi terjeszkedésnek a Duna mentén a Bécsi-medencétől keletre. Egy másik fontos következménye is volt a térségre a magyar jelenlétnek, beékelődött a szláv népek közé és ezzel elvágtta az északi, cseh-morva szlávtságot a déli szlávtságtól, főleg a Horvát Királyságtól, ez pedig felgyorsította a különbségek kialakulását az északi és a déli szlávok között.

Az első ezredfordulón megalakuló Magyar Királyság területi egységének kulcsa a Duna által közvetített áramlási útvonal két medencei bejáratának – északon a Morva- délen a Morava-kapu – uralma volt, mivel ezek hosszú időn keresztül a Kárpát-medencébe irányuló áramlások és külső területi törekvések (Német-Római Császárság, Bizánc, majd Oszmán Birodalom) legfontosabb gyűjtőpontjait jelentették. Területi és védelmi rendszerének kiépítésével lényegében lezárta a Duna menti áramlásokat a Kárpát-medencén keresztül. Mindezt azonban nem az áramlások teljes elgátolásaként valósította meg, hanem ellenőrizte és szabályozta azokat, elsősorban a nyugatról érkezők bizonyos elemeit hatásként és befogadott migrációként építette be térszerkezetébe. Ez a szabályozott áramlás még Luxemburgi Zsigmond alatt – amikor, ha lazább szerveződésben, de egységbe foglaldott a Duna menti térség – is érvényesülni tudott a magyar állam szilárd területi felépítése következtében.⁴

A 15. század végétől a gyengülő és dinasztiaiák között bizonytalankodó Magyarország már nem volt képes irányítani a Duna felső folyása és a Balkán felől érkező áramlásokat. A 16. század közepére a Kárpát-medencében megjelenő Habsburg és Oszmán birodalmak megszüntették a Duna mentén a magyar állam által korábban kialakított nyugati és déli elzárást. Ezzel azonban nem az átjárhatóság újult meg, hanem a két irány ütközése jött létre a Kárpát-medencében, mivel a Habsburg Birodalom a közép-európai áramlásokba kapcsolta be a királyi országrészt, míg az Oszmán Birodalom a Balkáni áramlásokat húzta be a Kárpát-medence belsejébe, ennek következtében jelentős európai szerepű, frontális áramlási csomópont jött létre.⁵ A két áramlási rendszer területi törekvéseiben folyamatosan ütközött, mégis sajátos módon ez nem jelentette az áramlások éles elzárását, elsősorban a kialakuló kereskedelmi kapcsolatok, valamint a vallási és etnikai terek egymásba fonódása következtében.

A 18. századtól a Habsburg állam sajátos politikai térstruktúrájában a bajor területeket kivéve egységbe foglaldott a tágabb Duna menti térség, de a birodalmon belüli áramlásokat nagyban meghatározta a Habsburg központosító politika és az uralt államok tartományi különbségeinek fenntartása. Nem csak az erős közigazgatási kiépítés, a határörvidékek katonai szerveződése, de a kulturális építkezés is jelentős migrációt alakított ki a német nyelvű területekről kelet felé.⁶ Ugyanakkor

a gazdasági folyamatok és a Habsburg etnikai politika részben kedvezett a birodalmon belül más etnikumok belső migrációjának is. Még erőteljesebben szabályozott áramlási térré vált a térség Ausztria és Magyarország dualista államának időszakában. Ez az egységes tér talán ekkor volt a legkevésbé elválasztó elemekkel tagolva, ugyanakkor ez az akadály nélküli szabályozottság már nem kedvezett a birodalmon belül egyre inkább jelentkező nemzeti törekvéseknek.

3. Átfogó kultúr-, tagolt nyelvi és mozaikos etnikai tér

Az erőteljes 5-10. századi európai népességmozgások fontos eleme és a korai feudális államok rögzülésének meghatározó tényezője volt a kereszténység és a hozzá kötődő jogrend terjedése. A Duna menti térségben a bizánci és az észak-italiai hatások egyaránt érvényesültek, de a frank birodalmi rekonstrukciók folyamatában a hűbéri területi jogrend kiépülésével az utóbbi vált meghatározóvá. Bár megjelentek bizánci, bolgár hatások a Duna mentén a Kárpát-medencei szlávok körében, de a Német-római Birodalom jogrendi megszilárdulása és a magyar állam nyugati elkötelezettsége folytán a bizánci egyház gyorsan háttérbe szorult és a térség teljes egészében a nyugati keresztény kultúrkör része lett. Ennek következményeként a magyar állam déli, dunai és keleti, kárpáti határa igen tartós választóvonalá vált a keleti és a nyugati kereszténység között (más folyamatok és a kevésbé tartós államhatárok alakították ezt a választóvonalat a Kárpátok és a Baltikum közötti térségben).

A következő évszázadokban az átfogó nyugati keresztény kultúrkörön belül elkülönültek a térséget meghatározó nyelvek nagytérségei. Alapvetően három, részben elkülönülő nyelvi tér jött létre: a német, a szláv és a magyar. A germán népek számos eltérő nyelvhasználatból és a korai foglalási terek elkülönüléséből adódó szétagolt kultúráját elsősorban a Német-római birodalom gazdasági folyamatai, erőteljes hűbéri és városi jogrendszere és az ebből adódó politikai érdekazonosság foglalta egybe. A tartós birodalmi struktúra, a folyamatok állandósága, gazdasági bővülés migrációs kényszerrel is járt. Ebből fakadóan a német kulturális és nyelvi hatás hosszasan és erőteljesen érvényesült a velük érintkező szlávok és bizonyos formában a magyarok kultúráiban. Nem csak az összefüggő (bár nyelvileg tagolt) nyelvterület alakult ki, hanem a német nyelv valamilyen formája különböző sűrűségű szórványokban az egész térségben jelen volt. A szláv nyelvterület magyarok miatti kettéválása több következménnyel is járt. Egyrészt elkülönült egymástól a nyugati cseh és morva, valamint a déli horvát, szlovén nyelv. Másrészt a szláv nyelvek erőteljes külső migrációs és kulturális nyomás alá kerültek. A nyugatiaknál a német hatást tovább erősítette a politikai függés, míg a szlovén nyelvterületre erőteljesen ráépült a frank- majd a német birodalom karintiai és stájer hercegségeinek német nyelvterülete. Ugyanakkor a horvát nyelv számára a magyar államba való beépülés az önálló nyelvi fejlődést hozta magával. A katolikus kultúra, a latin egyházi nyelv használata segítette a többi balkáni szláv

nyelvtől – elsősorban a szerbtől – való elkülönülést és a 16. századig az önálló kultúraépítést. A magyar nyelvterület az előbbi nyelvektől való erőteljes különbsége mellett igen sajátos megjelenésű volt. Az állami és egyházi nyelv az írott nyelvvel együtt latin volt, ugyanakkor a vegyesházi királyok alatt a politikai nyelv a német nyelv valamilyen változata volt. A középkor folyamán a betelepülések révén főleg a városokban vált jelentőssé a német, főleg a szász nyelv, bár ezek a városok a Felvidéken és Erdélyben nem magyar, hanem szláv és román nyelvi közegben jöttek létre. A egyes nyelvhasználat következtében nem alakultak ki olyan konfliktusok mint a cseh-német és a szlovén-német érintkező területeken. A magyar nyelvi kultúra a 19. századig nem volt asszimiláló célú az államban található nem magyar nyelvekkel szemben. A keletről betelepülő jász és kun népesség hosszú idő alatt és önállóan, adta fel saját nyelvét. A különböző nyelveknek a német nyelvi hegemonia elleni küzdelme a reformáció korszakában erősödött meg jelentősen, mivel a lati szertartás felváltása a saját beszélt nyelvvel ilyen irányban is erős hatással volt. Természetesen a Habsburg birodalom ismét a német nyelvi túlsúlyt hozta a térség politikai, gazdasági és kulturális folyamataiban egészen a 19. század nyelvi mozgalmainak megerősödéséig.

Már a nyelvek térbeliségének jellege is mutatja, hogy a térségnek igen összetett etnikai képe volt az eltelt évszázadokban. A középkor kezdetén is igen nagyszámú romanizált és „barbár” etnikum élt és jelent meg a térségben. A valamilyen formában fennmaradó, majd más népekbe asszimilálódó kelták, jazigok és germán népek mellett, keleti germánok, szlávok, avarok, bolgárok és magyarok, besenyők, jászok és kunok, románok, majd szerbek telepedtek meg a Duna mentén. A 11-12. századtól pedig a nyugatról érkező szász, sváb, flamand etnikumok színesítették a képet. Ugyanakkor sok etnikum elveszítette korábbi nyelvét és asszimilálódott az adott térség meghatározó, többségi nyelvéhez. Még kevesebb etnikum tudta az államiság valamelyik szintjét kialakítani. Tehát identitásban a nyugati keresztény kultúrán, a két meghatározó állami tér és tagozódásain, valamint a három fő nyelvterületen belül számos etnikai törésvonal alakult ki. Ezek azonban nem voltak állandóak, hiszen a migrációk és az államtér, államhatár változások folyamatosan alakították területi kiterjedéseiket és arányaikat. Lényegében a térséget hármas etnikai struktúra jellemzi évszázadok óta:

- Jelentős kiterjedésű tömbszerűen megjelenő etnikai és kulturális terek (német, szláv és részben magyar), amelyek földrajzi, vallási jellemzőkkel tagolódnak.
- Az előbbiekből kiinduló illetve ezekbe beépülő migrációs etnikai terek (szász, sváb, szerb, román).
- Mozaikos, befogadó etnikai tér – a magyar etnikai terület jó része – ahol az etnikai határok képlékenyek, átfedőek, a magyarság mellett szász, sváb, román, horvát, ruszin, szerb, majd szlovák etnikumok jelennek meg mozaikosan.

Az etnikai törésvonalak problémája nem minden korszakban és nem mindenhol jelentkezett. Elsősorban az államtér változások, másrészt a kulturális önállósodás

időszakában élesedtek ki az etnikai törésvonalak, amelyek komoly szerepet játszottak a különböző birodalmak politikai érdekérvényesítésében.⁷

4. Összefonódó és elkülönülő állami terek

A fent tárgyalt téráramlási rendszerekkel összefüggésben Közép-Európában az elmúlt évezredekben különböző típusú és Európára komoly hatást gyakorló állami terek jöttek létre. Ezek közül a római, majd a középkorban a frank, a német-római, az oszmán és a Habsburg állam elfogadottan birodalom volt, de a térszerkezeti jellemzők alapján ebbe a sorba illeszthetjük a középkori magyar államot is. A birodalmi típusú állami terek történeti földrajzi vizsgálata részben eltér a történettudományi megközelítéstől és elsősorban a térbeliségre koncentrálna közelíti meg a problémát, ezért eltekint a politikai struktúrák adott korszakbeli önmeghatározásától, uralmi rendszerének felépítésétől és az egyszerű történeti megközelítésben használt nagy területi kiterjedés fogalmától. A birodalmak térbeliségének jellemzője volt, hogy a nagyobb európai áramlási zónákra épültek és a jelentősebb áramlási csomópontokat tartósan uralták, azokat összekapcsolták. Az áramlási zónákon kialakult helyi állami terek beépítéséből szerveződött összetett területi rendszerük. Folyamatos érdekük volt az áramlási terek aktivitásának fenntartása és az áramlási zónák átfogó uralma. Terjeszkedésük következtében elsősorban peremeken kialakult ütközőterek jellemezték, belső határaikat a tartománnyá váló helyi állami terek feletti uralom érdekei alapján szabályozták. A középkorban a Duna menti áramlási tér kezdő szakasza már a 7-8. század óta birodalmi térként működött, változó jellegű struktúrákkal és hatékonysággal az következő évszázadokban. Az itt kialakult germán-német politikai tér minden korszakban meghatározó tényezője volt egész Európának. Ennek a térségnek a keleti peremén alakult meg a Magyar Királyság részben hasonló, de központosítottabb térstruktúrával, amely a beérkező áramlásokat sikeresen szűrő, ellenőrző és tartós határokkal részben lezáró nagyhatalmi térként működött a 15. század végéig.⁸

Az önálló szerveződésű helyi államok az áramlási zónák egyes szakaszain, vagy azoktól részben elkülönülve általában kisebb magterületekre szerveződtek. Területük gyakran változott az áramlási zónák folyamataitól és növekedési lehetőségeiktől függően. Amikor a birodalmi hatások gyengültek, a helyi állami terek igyekeztek minél nagyobb részt uralni az áramlási terekből és határokkal lezárni azok különböző szakaszait. Azonban hosszasan nem tudták kiegyensúlyozni a nagytérségi áramlásokat és az érdekeik szerint alakított helyi áramlásokat. Önállóságuk a záródó áramlási terekhez kötődött, ez pedig a határaik megerősítésére készítette őket, mindez pedig a térségen belüli elkülönülésekhez, erős ütközésekhez vezetett. Az ütközések következménye sokszor nem csak határ menti területeket, hanem az egész állami teret is érintette, ez pedig a határok gyakori változásával járt. A helyi szerveződésű államok a birodalmak árnyékában csak elvétve és rövid időre, a nagyhatalmi hanyatlások, átalakulások korszakaiban kaptak jelentősebb szerepet.⁹

A helyi és birodalmi államok megjelenési aránya és az európai politikát meghatározó szerepe az eltelt történeti korszakokban változó volt. Míg az európai államiság kiterjedése elsősorban a birodalmakhoz kötődött, voltak olyan időszakok, amikor a helyi állami terek száma (a jelen időszakhoz hasonlóan) jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a változás dinamikáját mutatja, hogy a 16-17. században és a 19-20. század fordulóján a birodalmak uralták Európát.

5. Megosztó ütközőterek

A térség ezer éves múltjában meghatározó volt a birodalmi rendszerek dominanciája. Több száz éven keresztül a Német-római, időlegesen a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom határozta meg a politikai folyamatokat. A 18. századtól a Habsburg Birodalom illetve Ausztria és Magyarország uralta, hol önállóan, hol megosztva, a Duna menti térséget Közép-Európában. A birodalmi és migrációs hatás következtében kialakuló német kulturális dominancia árnyékában a 18. század végéig elsősorban politikai ütközések zajlottak. A 19. század elején kibontakozott különböző népek előbb önálló kulturális identitásra való törekvése, majd pedig megjelent az önálló politikai tér igényének egyre erőteljesebb képviselője. Megindult a cseh, magyar, szlovák, horvát, szlovén, román, szerb etnikai elkülönülés folyamata, amelyekhez a területi, sőt az állami önállóság igénye is társult. Ez államtér szempontjából elsősorban a Habsburg Birodalmat, majd Ausztria és Magyarországot érintette, de a német kultúrtér változására is komolyan kihatott és a 19. század végére a Német Császárság politikájában is megjelent az erre adott válasz. A 20. század eleje már teljes szembefordulást hozott az eddig önálló államiság nélküli, vagy attól elzárt nemzetek és Ausztria-Magyarország között. 1918 után megindult az elkülönülő nemzetállamok kialakítása.¹⁰ Az önálló kultúra – önálló állam – saját földrajzi tér elve komoly töréseket hozott a számos szállal összefüggő dunai térben, tartós nyelvi, etnikai, államnemzeti és államtéri ütköző felületet alakítva ki az eddig egysége kultúr téren belül.¹¹ Ez a több mint száz éves folyamat szembe megy az eltelt ezer év értékeivel: az összefűző áramlási rendszerrel, a mozaikos befogadó etnikai struktúrával, az összefonódó kulturális, vallási térrel és a közös történetiséggel.¹² A történeti tanulság szerint azonban a migrációs tér csak időlegesen fojtható le, nem lehet éles, lezáró politikai határokkal tartósan szétbontani, mivel csak összekapcsolódóan életképes.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szabó A. (szerk.): A nagy terek politikai földrajza. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK, Pécs. 334-341. old.
- Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok V. évfolyam 1-2. szám. 181-186. old.
- Demeter G. – Radics Zs. (2009): Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján. In: Közép-Európai Közlemények II. évfolyam 2-3. szám 2009/2-3.. No.4-5. 151-160. old.
- Gulyás L. (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag L. (szerk.) Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola évkönyve Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2002. 168-188. old.
- Gulyás L. (2004): A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.
- Gulyás L. (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück R. - Gyimesi G. (szerk.) A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve.: 2004-2005. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, 2005. 17-25. old.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gy. (szerk.): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs-Budapest. 2009. 25-44 old.
- Hardi T. (2012): Dunai térség-koncepciók a múltban és a jelenben. Mediterrán és Balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám. 10-19. old.
- Kocsis, K. (2004): A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács N - Osvát A. - Szarka L. (szerk.) Tér és teret. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III. Akadémiai Kiadó, Budapest. 23-28. old.
- Kovács P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. Mediterrán és Balkán Fórum VI. évfolyam 1. szám 2012. 2-10 old.
- Nagy M. M. (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: Közép-európai Közlemények 2008/1. 80-85. old.
- Pándi L. (1997): Köztes-Európa (Térképgyűjtemény). Osiris Kiadó, Budapest. 803. old.
- Roberts, B. K. (2006): Európa vidéki területeinek benépesülése 400-1500. In: Butlin, R. A. – Dodgshon, R. A. (szerk.) Európa történeti földrajza. Akadémiai Kiadó. 103-142. old.

JEGYZETEK

1. Kovács P. (2012): A Duna, mint közép- és délkelet-európai geopolitikai tengely. *Mediterrán és Balkán Fórum* VI. évfolyam 1. szám. 2-10. old.
2. Hardi T. (2012): Dunai térség-koncepciók a múltban és a jelenben. *Mediterrán és Balkán Fórum* VI. évfolyam 1. szám. 10-19. old.
3. Roberts, B. K (2006). Európa vidéki területeinek benépesülése 400-1500. In: Butlin, R. A. – Dodgshon, R. A. (szerk.) *Európa történeti földrajza*. Akadémiai Kiadó. 103-142. old.
4. Csüllög G. (2008): Az európai áramlási terek hatása a Kárpát-medence területi tagolódásának történeti folyamatára. In: Reményi P. – Szebényi A. szerk. (2008): *A nagy terek politikai földrajza*. PTE TTK Földrajzi Intézet KMBTK. Pécs. 334-341. old.
5. Nagy Miklós Mihály (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. In: *Közép-európai Közlemények* 2008/1. 80-85 old.
6. A Bánság betelepítéséről lásd Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig. In: Horváth Gy. (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói* 9. Dialóg Campus. Pécs-Budapest. 25-44. old.
7. Kocsis, K. (2004): A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései. In: Kovács N - Osvát A. - Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. Akadémiai Kiadó, Budapest 23-28. old.
8. Csüllög G. (2010): Birodalmi térszerkezetek a Kárpát-medencében. In: *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* V. évfolyam 1-2. szám. 181-186. old.
9. Pándi L. (1997): *Köztes-Európa (Térképgyűjtemény)*. Osiris Kiadó, Budapest. 803. old.
10. Gulyás L. (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.) *Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola évkönyve* Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. 168-188. old.
11. Demeter G. – Radics Zs (2009): Centrumok és perifériák a Monarchia szétesése után – az új határok racionalitásának vizsgálata gravitációs modellek alapján. In: *Közép-Európai Közlemények* II. évfolyam 2-3. szám 2009/2-3.. No.4-5. 151-160. old.
12. Gulyás L (2005): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück R. - Gyimesi G. szerk. (2005) *A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. 2004-2005. Pécs: PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. 17-25. old. Ilyen szempontból érdekesek az eurorégiók, lásd például Gulyás L (2004): *A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében*. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5-14. old.

Imre Gabriella*

A MAGYAR TŐKEBEFEKTETÉSEK SZEREPE KÁRPÁTALJA GAZDASÁGÁBAN

*THE ROLE OF THE HUNGARIAN FDI IN THE ECONOMY OF
TRANSCARPATHIA*

ABSTRACT

While Transcarpathia has never been the main destination for Hungarian outward FDI, in 2009 Hungary became the fourth largest investor in the economy of the Ukrainian border county accounted for a share of 10 per cent of total capital investments. The real interest of the Hungarian investments in Transcarpathia lies not in the amount of the invested capital but in the number and the size of the investing companies. According to the data of the Hungarian Investment and Trade Development Agency, in 2009 the number of companies with Hungarian participation in Transcarpathia increased to over 250 which can presume the high proportion of the Hungarian-owned SMEs among the investors.

In our research the motivations and experiences of the Hungarian companies investing in Transcarpathia were analysed. In the first part of the paper, the IDP paradigm explaining the outward foreign direct investments of less developed countries is presented. In the following sections we briefly resume the research results concerning the FDI outflows of Central and Eastern European countries and especially concerning the Hungarian investments abroad. Finally, after dealing with the general characteristics of the Hungarian FDI in Transcarpathia we present the results of our survey. Our objective is to describe the region specific features of the Hungarian investments in Transcarpathia while the similarities with the FDI outflows of other new EU member states can also be detected.

Bevezetés

A II. világháború óta tartó időszak egyik legfontosabb gazdasági jelensége az országok közötti tőkeáramlás ugrásszerű növekedése, melynek háttérében elsősorban a multinacionális vállalatok tevékenysége áll. Az olyan kevésbé fejlett, felzárkózó gazdaságok esetében, mint az Európai Unió új tagállamai (köztük Magyarország) a hangsúly eddig leginkább a tőkevonzási képességre és a beáramló működőtőke mennyiségére esett, hiszen az FDI a gazdasági fejlődés fontos forrása. Sokkal kevesebb figyelem irányult a kifelé áramló működőtőkére elsősorban azért, mert ennek összege a kilencvenes években elhanyagolható volt. Az új uniós tagországok vállalatainak működőtőke-befektetései a világ összes befektetését tekintve ugyan ma is nagyon szerény részarányt képviselnek, de az elmúlt évtized-

* Főiskolai tanársegéd, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar; PhD-hallgató

ben a kiáramló FDI mennyisége dinamikusan nőtt és ez a tendencia a jövőben is folytatódhat a globalizációs trendek erősödésének, a liberalizációs folyamatok előrehaladásának és az uniós tagságból fakadó előnyök kiaknázásának köszönhetően.

Magyarország külföldre irányuló tőkebefektetései 1997-től kezdődően indultak dinamikus növekedésnek és rövid idő alatt hazánk a közép-kelet-európai régió egyik legjelentősebb befektető országává vált. Kárpátalja sosem szerepelt a Magyarországról kiáramló tőke legfontosabb befektetési célpontjai között, mégis a befektető vállalatok száma illetve Kárpátalja sajátos adottságai miatt figyelmet érdemel a térségbe irányuló hazai befektetői aktivitás. A magyar tőkével működő vállalatok nagy száma a befektetők között a ténylegesen magyar tőketulajdonban lévő kis- és középvállalatok magas arányát valószínűsíti, akiknek tevékenysége ráadásul egy más térségekkel aligha összevethető környezetben valósul meg. Az Európai Unió külső határa mentén elhelyezkedő terület súlyosan periférikus jellege és Magyarországhoz való közelsége folytán, illetve az itt élő jelentős számú magyar kisebbségnek köszönhetően egyedi versenyelőnyöket nyújt a magyar vállalatok számára, akik azonban ezzel egyidejűleg a befektetési környezet európai normáktól eltérő jellemvonásai miatt sajátos kihívásokkal, problémákkal is szembesülnek.

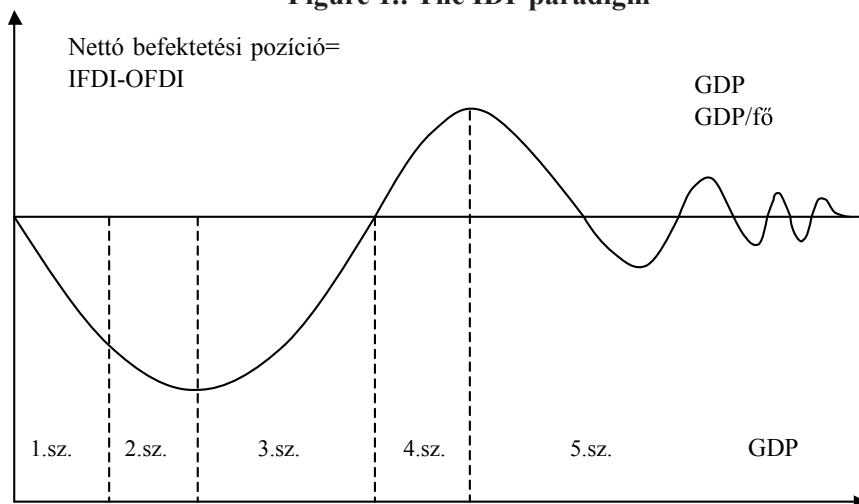
Tanulmányomban a Kárpátalján befektető magyar vállalatok motivációira és tapasztalataira irányuló kérdőíves kutatás eredményeit szeretném összefoglalni. Az elemzés első részében az alacsonyabb fejlettségű országok kiáramló működőtőke-befektetései alakulását magyarázó IDP-paradigmát mutatom be. Ezt követően megvizsgálom az elmélet alkalmazhatóságát a közép-kelet-európai országok működőtőke-befektetéseivel kapcsolatosan, illetve ismertetem a térségből kiáramló FDI-ra vonatkozó kutatások eddigi eredményeit. A harmadik rész a magyar vállalatok külföldi működőtőke-befektetései jellemzőit foglalja össze, végül az Ukrajnába és Kárpátaljára irányuló tőkebefektetések általános jellemzése után rátérek a kérdőíves kutatás eredményeinek részletes ismertetésére. Céлом, hogy a tanulmány bemutassa a kárpátaljai magyar működőtőke-befektetések sajátos (térségspecifikus) jellemvonásait, ugyanakkor a térség országaiból kiáramló működőtőke-befektetések jellemzőit megismerve a hasonlóságok is felfedezhetők legyenek.

1. Elméleti alapok: az IDP-paradigma

Az IDP-paradigma (investment development path, befektetési fejlődési pálya) azt vizsgálja, hogy az alacsonyabb fejlettségű országok miért és mikor kezdenek külföldön befektetni. A modellt John H. Dunning dolgozta ki 1979-ben, aki szerint a kiáramló közvetlen külföldi befektetések megindulása elsősorban a gazdasági fejlettség (a GDP illetve az egy főre jutó GDP) függvénye. Az IDP-paradigmát Dunning később továbbfejlesztette: Dunning és Narula 1996-ban megjelent könyve szerint a nettó befektetési pozíció (a kiáramló és beáramló FDI-állományának különbsége) már nemcsak a GDP nagyságától függ, egyéb tényezők, például az adott ország vállalatainak más országok vállalataihoz viszonyított

tulajdonspecifikus előnyei, lokációs specifikus előnyeinek versenyképessége, az internalizációs előnyök különbségei és más országspecifikus tényezők is meghatározók lehetnek.

1. ábra: Az IDP-paradigma
Figure 1.: The IDP paradigm

Forrás: . J. H. Dunning-R. Narula (1996): The investment development path revisited - Some emerging issues, in: John H. Dunning-Rajneesh Narula: Foreign Direct Investment and Governments, Catalysts for economic restructuring, Routledge London, p.2.

Az IDP-paradigma szerint az országok öt fejlődési szakaszon mennek keresztül abból a szempontból, hogy mennyire képesek működőtőke-befektetéseket realizálni illetve vonzani. Az első szakaszban a beáramló és kiáramló közvetlen külföldi befektetések mennyisége egyaránt elenyésző. Az ország lokációs specifikus előnyei csak a természeti erőforrások kiaknázását célzó befektetések esetében elégségesek a beáramló FDI vonzásához. A kiáramló befektetéseket a technológiafelhalmozás alacsony szintje, a hazai vállalatok tulajdonspecifikus előnyeinek hiánya korlátozza. A második szakaszban a beáramló FDI összege emelkedni kezd, miközben a kiáramló FDI összege továbbra is elhanyagolható marad. A külföldi vállalatok által végzett helyi termelést a hazai piacok növekvő vásárlóereje és az ország által időközben megteremtett lokációs specifikus előnyök (közlekedési és kommunikációs infrastruktúra, képzett munkaerő) ösztönözhetik. A hazai vállalatok tulajdonspecifikus előnyei növekednek az előző szakaszhoz képest, ami a kiáramló működőtőke-befektetések megindulásához vezet. A kiáramló FDI Dunning és Narula szerint kezdetben olyan szomszédos országokba irányul, amelyek a befektetési fejlődési pálya alacsonyabb szakaszában vannak. A befektetések

célja elsősorban a piacszerzés, mértéke pedig függ az ország kormánya által bevezetett ösztönző intézkedésektől illetve az ország változó lokációs-specifikus előnyeitől. A harmadik szakaszban lévő országokat a beáramló FDI növekedési rátájának folyamatos csökkenése jellemzi, míg a kiáramló FDI növekedési rátája nő. Az országban befektető külföldi vállalatok elveszítik eredeti tulajdonspecifikus előnyeik egy részét, mivel a hazai vállalatok - a kutatásra és innovációra fordított kiadások következtében – saját versenyelőnyökre tesznek szert. A kiáramló FDI továbbra is jellemzően az alacsonyabb fejlettségű országokba irányul, mivel a hazai bérek emelkedése következtében az ország munkaintenzív tevékenységekkel kapcsolatos komparatív előnyei romlanak. A negyedik szakaszt az jellemzi, hogy a kiáramló FDI állománya nagyjából megegyezik a beáramló FDI állományával, növekedési rátája pedig meghaladja a beáramló működőtőke-befektetések növekedési rátáját. A hazai vállalatok tehát már nemcsak a hazai piacon versenyeznek eredményesen a külföldi vállalatokkal, hanem külföldi piacokra is képesek behatolni. A kiáramló működőtőke-befektetések mennyisége folyamatosan nő, mivel a hazai vállalatok kevésbé versenyképes tevékenységeiket alacsonyabb fejlettségű országokba helyezik át. Az ötödik szakaszban a kiáramló és beáramló FDI állománya is folyamatosan nő, mennyiségük közel azonos. Dunning és Narula szerint ez a fejlődési szakasz napjainkban a fejlett ipari országokra jellemző¹, míg az Európai Unió új tagjai (így Magyarország is) az IDP-paradigma második és harmadik szakasza között helyezkednek el. (1. ábra)

2. Az új EU-tagállamok vállalatainak működőtőke-befektetései

Az új EU-tagállamok számára az IDP-modell tényleges érvényessége a rendszerváltás után kezdődik, amikor a kiáramló közvetlen tőkebefektetések már ténylegesen piaci szempontokat vettek figyelembe.² Az országok befektetési fejlődési pályája némiképp még így is eltér az IDP-paradigma előrejelzéseitől: minden sokkal gyorsabban történik, a fejlődési szakaszok sorrendje nem mindig a vártnak megfelelően alakul, sőt egyes szakaszok akár ki is maradhatnak. Ez azzal magyarázható, hogy a globalizációs kihívások és a térség országainak küszöbön álló EU-tagsága arra kényszerítette a nemrégiben privatizált vállalatokat, hogy a nemzetköziesedési folyamatot korábban elkezdjék, mint ezek nélkül a külső nyomások nélkül tették volna.³

Az egykori átmeneti gazdaságok vállalatainak kiáramló működőtőke-befektetései elsősorban azokba a földrajzi, kulturális (nyelvi) és történelmi szempontból közeli szomszédos országokba irányulnak, amelyeknek a gazdasági fejlettsége a befektető országhoz hasonló vagy alacsonyabb annál. Ezek az országok a kulturális távolság rövidsége, a korábban kiépült üzleti kapcsolatok, vagy a befektető nemzet itt élő kisebbségei miatt jelentenek ideális befektetési célpontot, hiszen ezek a tényezők csökkentik a nemzetköziesedéssel járó kockázatokat és költségeket. A legfontosabb befektetési motiváció a piacszerzés: az átmenet elő-

rehaladott szakaszában a vállalatok elsősorban azért döntenek tehát a külföldi befektetés mellett, hogy megőrizték piacaikat vagy újakat nyerjenek. A fogadó országok jellemzői közül a telepítési döntéseknél leginkább a piac mérete, a vásárlóerő nagysága és az ország földrajzi közelsége (az alacsony szállítási költségek) játszanak fontos szerepet.⁴

Svetličič–Jaklič–Burger 2007-ben publikált tanulmányukban arra hívják fel a figyelmet, hogy az átmeneti gazdaságok külföldön befektető vállalatai között egyre nő a kis-és középvállalatok száma. A kutatások több hasonlóságot, mint különbözőséget mutattak ki a két vállalatípus befektetései között, ami a fejlett országok esetében nem jellemző. A közép-kelet-európai nagyvállalatokhoz hasonlóan a kis- és középvállalkozások külföldi befektetései is elsősorban piacorientáltak. A KKV-k és nagyvállalatok közti különbségek az eltérő vállalatmérettel magyarázhatók. A nagyobb vállalatok befektetési motivációja természetesen sokkal diverzifikáltabb és gyakrabban szeretnének stratégiai előnyökre szert tenni, mint a kis- és középvállalatok. A költséghatékonyság fontosabb a nagyvállalatok számára, míg a kisvállalkozások jobban építenek a specializációra, az adaptációra és a szorosabb vevőkapcsolatokra. Mindkét vállalatípus először értékesítési leányvállalatokat létesít a külföldi piacon, de a nagyvállalatok később nagyobb valószínűséggel folytatnak termelő tevékenységet is. A kis- és középvállalatok versenyelőnyei a technológiai ismeretekhez, a szervezeti rugalmassághoz és a fogyasztókkal való szorosabb kapcsolatokhoz köthetők, míg nagyobb versenytársaik a technológiai ismeretek mellett elsősorban méretgazdaságossági és marketingelőnyökre támaszkodnak. A befektetés során mindkét vállalatípus számos akadállyal szembesül (pénzügyi és kapacitásbeli problémák), amelyek értelemszerűen a KKV-k számára nehezebben felülmúlhatók. A kis- és középvállalatok ezért külföldi befektetései során jobban igényelik a kiegészítő helyi tőkét és képességeket, ennél fogva a megbízható helyi partnerek hiánya számukra sokkal erősebb akadályt jelent és a célországok jogi rendszerének átláthatatlansága, a szellemi tulajdonjogok gyenge védelme esetén jobban ösztönözve vannak tevékenységeik internalizálására. A nagyvállalatok főként a gyors és hatékony piacra lépéshez szükséges mozgékony-ság hiányát érezték akadállyal külföldi befektetései során.⁵

3. A magyar vállalatok kiáramló működőtőke-befektetései

Az UNCTAD 2009.évi adatai szerint a kiáramló FDI (outward FDI, OFDI) állomány tekintetében Magyarország (Lengyelország, Csehország, Szlovénia és Észtország mellett) az egyik legjelentősebb külföldi befektető az Európai Unió új tagállamai közül. A pontosabb összehasonlítást lehetővé tevő egy főre jutó OFDI-állományt, valamint a GDP-hez viszonyított OFDI-állomány tekintve Magyarország vezető szerepe a régióban még hangsúlyosabb és hazánk mellett csak Észtország és Szlovénia rendelkezik a régióban kiemelkedően magas értékekkel.

Magyarország kiáramló működőtőke-befektetései 2003 után indultak dinamikus fejlődésnek. A Magyar Nemzeti Bank adatai szerint a kiáramló tőkebefektetések összege ebben az évben haladta meg először az 1 milliárd USD-t, 2006-ban és 2007-ben pedig elérte a 4 milliárd USD-t. A globális pénzügyi és gazdasági válság hatására azonban a magyarországi kiáramló tőkebefektetések összege jelentősen (2008-ban 21 %, 2009-ben 18 %-kal) csökkent. Ami a kiáramló tőkebefektetések állományát illeti, itt 2008-ban még növekedés figyelhető meg, 2009-ben azonban 27 %-os csökkenés történt. A 2010-es év előzetes adatai szerény fellendülést mutatnak.

Míg 1996 és 1998 között - elsősorban értékesítési és adóelkerülési motivációból - az EU államai voltak a kiáramlás legfontosabb célterületei, addig a kétezres években már a befektetések nagy része Közép- és Dél-Kelet Európa országaiba áramlott. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a térség gazdasági növekedése tartósan magas és a privatizációs folyamat jó alkalmat kínál a nemzetköziesedésre törekvő magyar cégeknek. A földrajzi szempontból közeli térséget erős történelmi-kulturális szálak is kötik hazánkhoz. Magyarország külföldi működőtőke-befektetései regionális megoszlását tekintve napjainkban is a szomszédos országok (Szlovákia, Románia, Horvátország) dominanciája figyelhető meg. A régió többi országa (Bulgária, Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Ukrajna, Oroszország, Macedónia és Szerbia) szintén fontos befektetési célpont. Hollandia, az Egyesült Királyság, Luxemburg, Svájc és Ciprus főként közvetítő szerepet játszik a más célországokba irányuló befektetésekben vagy pedig adóelkerülési célokat szolgál. (Dél-Korea egyetlen tranzakció következtében vált fontos befektetési célországgá. (1. táblázat)

1. táblázat: A magyar vállalatok működőtőke-befektetései regionális megoszlása

Table 1.: The regional distribution of the FDI of Hungarian companies

	1998		2009	
	millió euró	%	millió euró	%
EU 15	379,2	65,1	1211,8	9,2
EU 9 (a közép-kelet-európai új EU-tagállamok Magyarország kivételével)	98,7	16,9	3567	27,1
ebből Magyarország közvetlen szomszédai (Szlovénia, Szlovákia, Románia)	73,8	12,6	2319,8	17,6
Szerbia, Horvátország, Macedónia, Montenegró	n.a.	n.a.	2310,1	17,5
Ukrajna	10,4	1,8	362,5	2,7
Oroszország	1,5	0,2	231,6	1,7
Egyéb	92,6	16,0	5472,4	41,8
Összesen	582,4	100	13155,4	100

Forrás: Magyar Nemzeti Bank

Ágazati megoszlás szempontjából a magyar vállalatok kiáramló működőtőke-befektetéseit a szolgáltatások dominanciája jellemzi, a Magyar Nemzeti Bank 2009. évi adatai szerint az OFDI-állomány 54 %-a tercier szektorba irányult. A szolgáltatásokon belül a pénzügyi tevékenységekbe (23,4 %) és az üzleti szolgáltatásokba (22,1 %) irányuló befektetések a meghatározók. A feldolgozóipari tevékenységek részesedése rendkívül dinamikus (2000 és 2009 között 26-szorosára) növekedett, 2009-ben már a kiáramló működőtőke-befektetések 35 %-át ez az ágazat biztosította. A feldolgozóiparban a kokszyártás és kőolajfeldolgozás (10,8 %) és a villamos gép és műszergyártás (18,1 %) részaránya kiemelkedő.⁶

A Magyar Nemzeti Bank adatai alátámasztják, hogy Ukrajna nem szerepel a magyar befektetők elsősorú célpontjai között. Az ország kétezres évek eleje óta tartó gazdasági fellendülése azonban új perspektívákat nyitott a külgazdasági kapcsolatokban: 2000 és 2009 között a magyar-ukrán üzleti kapcsolatok soha nem látott intenzitással bővültek. A magyar vállalatok ukrán működőtőke-befektetései 2009-ben 362,5 millió eurót, a Magyarországról kiáramló összes FDI 2,7 %-át tették ki. A tőkekapcsolatok tehát a válság hatására sem szűkültek és Ukrajna a magyar FDI kilencedik legfontosabb fogadóországvá vált. Ukrán statisztikai adatok szerint a Magyarországról érkezett közvetlen befektetések értéke 2009-ben 723 millió USD-t tett ki, így hazánk 1,4 %-os részesedéssel tizennegyedik volt a befektető országok sorában. A tőkekapcsolatok fejlődése ukrán értékelés szerint elmarad mind a lehetőségektől, mind a szükségletektől. Az ukrán statisztika 2010. év végén 687 magyar-ukrán vegyes vállalatról tartalmazott adatokat, ebből 471 volt a működő cégek száma. A legtöbb ukrán-magyar közös vállalkozást Kárpátalján és Kijevben jegyezték be.⁷

4. A magyar FDI szerepe Kárpátalja gazdaságában

1995 és 2011 januárja között a Kárpátalja gazdaságába befolyt külföldi működőtőke-állomány elérte a 362,6 millió USD-t. A globális pénzügyi válság hatására 2009-ben kismértékű visszaesés volt tapasztalható, 2010-ben azonban újra nőtt a megyében befektetett FDI állományának összege. A külföldi működőtőke-vonzásban nagy szerepe volt annak az 1999 januárjában életbe lépett törvénynek, amely tizenöt éves futamidővel kedvezményeket nyújtott azoknak a befektetőknek, akik 250 ezer USD fölötti tőkét ruháznak be a térségben. A másik kedvezmény elnöki rendeletként lépett életbe és 30 éves futamidőt biztosított azoknak a beruházóknak, akik 1 millió USD-t fektetnek be a Kárpátaljai Különleges Gazdasági Övezet területén, azaz a Tiszamenti Csap térségében, az ungvári vasúti csomóponton, a munkácsi hadi repülőtéren és környékén. A szabad gazdasági övezetek által nyújtott kedvezményeket azonban a Timosenko-kormány 2005. április 1-jén rendeletileg megszüntette, aminek következtében a megyei FDI-állomány dinamikus növekedése lefékeződött. A működőtőke-befektetések ágazati megoszlását tekintve az ipar áll az élen, ahova 2008-ban az összes külföldi működőtőke

73,8 %-a irányult. Az elmúlt másfél évtizedben a külföldi beruházások legfontosabb célpontja az ungvári járás, ezen belül elsősorban Ungvár volt a képzett munkaerőnek és a viszonylag jól felszerelt vállalatoknak köszönhetően. Hasonló okok miatt telepedett meg a külföldi működőtőke Munkácson és annak környékén.

Kárpátalja gazdaságába 48 országból érkeznek működőtőke-befektetések, de ezek közel 60 %-át öt ország adja. Magyarország a Kárpátalján tőkét befektető országok rangsorában a 2009. januári adatok szerint még a negyedik helyen állt Japán, az Egyesült Államok és Németország mögött. A globális pénzügyi válság hatásaként Magyarország befektetői pozíciója romlott, hazánk a 2011. januári adatok szerint 31,7 millió USD tőkerészesedéssel már csak a hatodik helyet foglalta el a befektető országok rangsorában. (2. táblázat)

2. táblázat: A Kárpátalja FDI állományának megoszlása befektető országok szerint

Table 2.: The regional distribution of the FDI stock invested in Transcarpathia

2009			2011		
Befektető országok	millió USD	%	Befektető országok	millió USD	%
Japán	48,1	13,5	Japán	n.a.	n.a.
Egyesült Államok	47,9	13,5	Egyesült Államok	44,6	12,3
Németország	42,7	12,0	Németország	39,4	10,9
Magyarország	34,7	9,7	Lengyelország	32,6	9,0
Lengyelország	33,1	9,3	Ausztria	32,0	8,8
Ausztria	29,8	8,4	Magyarország	31,7	8,7
Hollandia	22,2	6,2	Hollandia	25,1	6,9
Olaszország	16,0	4,5	Olaszország	17,4	4,8
Svájc	9,9	2,8	Ciprus	15,5	4,3
Egyéb	60,2	16,9	Egyéb	78,4	21,7
Összesen		100	Összesen		100

Forrás: www.stat.uz.ua

Kárpátalja Megye Statisztikai Hivatalának legfrissebb, 2011. októberi adatai szerint hazánk 31 millió USD befektetett tőkével (a megyei FDI-állomány 9,1 %-a) visszakapaszkodott az ötödik helyre, amelyet Ausztriával oszt meg.

A kárpátaljai magyar működőtőke-befektetések 1995 és 2000 között növekedtek a legdinamikusabban, amikor a befektetett tőke mennyisége meghétszereződött. Noha 2000 és 2009 között folytatódott a Kárpátalján befektetett a magyar FDI-állomány összegének emelkedése, a növekedés dinamikája mérséklődött. Miközben ugyanis a magyarországi privatizációs folyamat előrehaladásának és az ukrán gazdaság növekedési pályára állásának köszönhetően az Ukrajnában befektetett magyar tőke összege a hússzorosára növekedett a fenti időszakban, a Kárpátalja gazdaságába érkező magyar működőtőke mennyisége csupán meg-

kétszereződött. (3. táblázat) A Magyar Nemzeti Bank és a Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal adatainak összevetése alapján készített becslések megerősítik, hogy míg a kilencvenes években az ukrainai magyar befektetések többségét a határ menti ukrán megye gazdaságában realizálták⁸, addig 2009-ben az Ukrajnában befektetett működőtőkének már csupán 7-10 %-a irányult Kárpátaljára.⁹

3. táblázat: A magyar FDI állomány alakulása Kárpátalján és Ukrajnában (1995-2011)

Table 3.: The Hungarian FDI stock invested in Transcarpathia and in Ukraine (1995-2011)

	1995	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Kárpátalja (millió USD)	2,4	16,4	25,8	27,2	30,2	32,3	34,7	32,0	31,7
Ukrajna (millió euró)	n.a.	16,2	28,3	213	272,1	337,2	362,5	n.a.	n.a.

Forrás: Статистичний щорічник Закарпаття 2007, p.242-243.; www.stat.uz.ua; www.mnb.hu

Napjainkban tehát az Ukrajnában befektető magyar vállalatoknak nem Kárpátalja az elsődleges célpontja, hanem a fejlettebb ipari termeléssel rendelkező távolabbi ukrán megyék, mivel a nagyobb tőke befektetésére és nagyobb kockázatok elviselésére képes magyarországi nagyvállalatok nem a határ menti szomszédos területeken létesítenek leányvállalatokat, hanem az ország belső területein. A magyar befektetések jelentőségét Kárpátalja esetében azonban nem a befektetett tőke mennyisége, hanem a magyar tőkével működő vállalatok száma adja (2009-ben 254 vállalat), ami a befektető vállalatok között a kis- és középvállalatok nagy részarányát valószínűsíti.

Mindezek után magyarázatra szorul, hogy a piacgazdasági átmenet időszakában milyen magyar befektetői körnek nyílt lehetősége a határ menti ukrán megyében külföldi működőtőke-befektetéseket realizálni. Az interjúk során világossá vált, hogy a kilencvenes években a kárpátaljai vállalkozásokba érkező statisztikailag magyar nemzetiségüként nyilvántartott tőkét sok esetben a round tripping FDI jelensége magyarázza. Ez azt jelenti, hogy a magyar kapcsolatokkal rendelkező kárpátaljai vállalkozók tőkéjüket magyarországi (ún. speciális célú) vállalatba fektették, majd az immár statisztikailag magyarnak számító tőkét a Kárpátalján működő saját vállalatukba áramoltatták vissza, hogy a külföldi tőkével működő vállalkozások számára Ukrajnában biztosított adókedvezményeket megszerezék.¹⁰ A kilencvenes évek folyamán a magyar-ukrán határ nyitottabbá válása is elősegítette az FDI-áramlás e sajátos formájának megjelenését.

A magyar FDI-nak látszó, eredetileg azonban ukrán tőke ugyan napjainkra sem tűnt el Kárpátalja gazdaságából, részaránya azonban jóval kisebb, mint a kilencvenes években, mivel az ukrán kormány a külföldi tőkével működő vállalkozások

számára igénybe vehető adókedvezményeket megszüntette. A jogszabályi változásoknak, az ukrán és a kárpátaljai gazdaság ezredfordulótól kezdődő egyidejű növekedésének és az ugyan ellentmondásokkal terhelt, de mégis megszilárdulóban lévő piacgazdasági viszonyoknak köszönhetően a kétezres évektől kezdődően a ténylegesen (nemcsak statisztikailag) magyar valódi FDI is megjelent a térségben, amelynél a befektetői motivációk már a működőtőke-áramlásra vonatkozó nemzetközi elméletek segítségével is vizsgálhatók.

5. A kérdőíves kutatás eredményei

A 2010 nyarán és őszén végzett kérdőíves kutatás a Kárpátalján befektető magyar vállalatok motivációit és tapasztalatait térképezi fel. A kérdőíves felmérés során körülbelül 200 ténylegesen működő magyar tőkét bevonó vállalkozással számoltunk, amelyek közül 20 vállalkozást sikerült személyesen illetve telefonon keresztül felkeresni. A mintából a kérdőíves megkérdezés előtt lebonyolított interjúk segítségével zártuk ki azokat a vállalkozásokat, amelyek esetében round tripping FDI valószínűsíthető, mivel a kérdőív alapjául szolgáló működőtőke-áramlást magyarázó nemzetközi elméletek az ennek hátterében meghúzódó befektetői motivációk esetére nem alkalmazhatók. Kutatásunk a megkérdezett vállalatok alacsony száma miatt nem tekinthető reprezentatívnak, azonban a vállalatok nehéz elérhetősége, alacsony válaszadási hajlandósága és a térséget a kilencvenes évek óta jellemző illegális tevékenységek miatt a kárpátaljai magyar befektetők motivációit felmérő kutatásra eddig nem került sor.

5.1 A Kárpátalján befektető magyar vállalatok jellemzése

A kutatás igazolta azt a feltevést, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében illetve az Észak-Alföldi régióban székhellyel rendelkező vállalatok az ország más területén működő vállalkozásoknál gyakrabban végeznek befektető tevékenységet Kárpátalján. A megkérdezett vállalatok 45 %-ának (9 vállalatnak) az Észak-Alföldi régióban, ebből egy kivételével minden vállalkozásnak a Kárpátaljával közvetlenül szomszédos Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (döntően Nyíregyházán) volt a központja. A megkérdezett vállalatok további 20 %-a Budapesten működik. Kiemelhető még az Észak-Magyarországi és a Dél-Alföldi régió vállalkozásainak befektetői aktivitása: a Kárpátalján befektető összes megkérdezett vállalat 10 illetve 15 %-a rendelkezik székhellyel az ország e területein. A fejlettebb (és távolabbi) dunántúli régiókból mindösszesen a Kárpátalján befektető vállalkozások 10 %-a érkezett.

Kárpátalja földrajzi közelsége tehát fontos szerepet játszott a befektetési döntésekben. A megkérdezett befektető vállalatok felének a magyar-ukrán határtól 2-3 órára, 80-170 km-es távolságban található a székhelye, ami - a határátlépés nehézségeit nem számítva - könnyebb kapcsolattartást tesz lehetővé az anyavállalat

lat és leányvállalat illetve a befektető magyar cég és a magyar tőkerésszel működő kárpátaljai leány- vagy vegyesvállalat között. A vállalatok kezdetben a hazai piacon növekedtek és csak egy bizonyos fejlettségi szintet elérve hajtottak végre külföldi működőtőke-befektetést, ami alátámasztja a skandináv iskola fokozatos nemzetköziesedési modelljét.

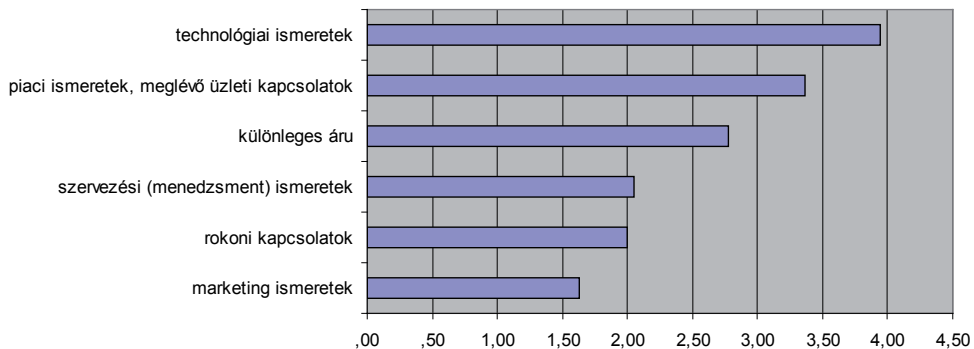
A Kárpátalján befektető magyar vállalatok többsége (75 %-a) korlátolt felelősségű társaságként, 25 %-a részvénytársaságként működik. Foglalkoztatotti létszámukat tekintve a vállalatok 30 %-a 250-nél több főt alkalmazó nagyvállalat, 70 %-a pedig mikro-, kis- és közepes méretű vállalat. Ez igazolja azt a magyar tőkével működő vállalatok száma alapján korábban megfogalmazott feltevést, mely szerint a térség elsősorban a KKV-k számára kínál ígéretes befektetési lehetőségeket. A tulajdonosi szerkezetet is megvizsgálva kiderül, hogy a befektető vállalatok többsége (80 %-a) kizárólagos, míg 10 % (két vállalat) többségi magyar tulajdonban van (egykori állami tulajdonban lévő tőzsdén privatizált vállalatok). A megkérdezett vállalatok közül mindössze két vállalat hajtotta végre a kárpátaljai befektetést külföldi tulajdonú cég magyarországi leányvállalataként.

5.2 Befektetői motivációk

Dunning OLI-paradigmája és több külföldi befektetések motivációjával foglalkozó üzleti elmélet hangsúlyozza, hogy a vállalatok külföldi terjeszkedését egyedi kompetitív előnyeik teszik lehetővé. A termelő és szolgáltató vállalatok kárpátaljai tőkekihelyezései esetében (a megkérdezett vállalatok fele illetve 20 %-a) elsősorban a műszaki-technológiai ismeretek biztosítottak versenyelőnyt a magyar cégek számára a helyi piaci szereplőkkel (esetleg más külföldi versenytársakkal) szemben, de termelési és szolgáltatási tapasztalataik is szerepet játszottak a külföldi befektetés megvalósulásában. A tőkét kihelyező magyar vállalatok 90 %-a ugyanis az 1989-1997 közötti időszakban létesült (részben a már korábban is működő állami nagyvállalatok privatizáció során történő újraszervezésével), tehát a befektető cégek komoly műszaki tudással, termelési tapasztalattal, ismert márkákkal (esetenként szabadalmi védettséget élvező termékekkel) rendelkeztek. A magyar vállalatok tapasztalatai és technológiai ismeretei a modernizáció lehetőségét kínálták Kárpátalja alacsony hatékonysággal működő gazdasági ágazatai számára. Az ukrán (ezen belül is az országos átlagnál alacsonyabb fejlettségű kárpátaljai) piacon realizált működőtőke-befektetések ténye ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a befektető magyar KKV-k és nagyvállalatok technológiai ismeretekhez és tapasztalathoz köthető tulajdonspecifikus előnyei ahhoz voltak elegendők csupán, hogy egy kevésbé nagy fogyasztói igényeket támasztó piac vállalatainak hasonló típusú előnyeit felülmúlják. A magyar cégek külföldi terjeszkedését felgyorsíthatta a vállalatspecifikus előnyök elavulásától való félelem is, de a folyamatot elsősorban a külső környezet (szűk magyar piac, globalizációs trendek) motiválták.

Az értékesítéssel foglalkozó leány- illetve vegyesvállalatok esetében (a minta 30 %-a) a jó minőségű (és a fejlettebb országok termékeinél olcsóbb) áruk nyújtottak a magyar cégek számára egyedi és fenntartható kompetitív előnyöket. A magyar befektetők vállalatspecifikus előnyei közül ki kell emelni még a térség gazdasági szereplőivel korábban kiépített üzleti (esetlegesen rokoni) kapcsolatokat is. A szabolcsi vállalatok dominanciája a befektetők között így elsősorban arra vezethető vissza, hogy földrajzi közelségüknek és korábbi kapcsolatoknak köszönhetően szélesebb körű és pontosabb piaci információkkal rendelkeztek az ország más pontjain működő (esetlegesen tőkeerősebb) versenytársaiknál. A szervezési és menedzsment illetve a marketing ismeretek csak a nagyvállalatok esetében számítottak fontos tulajdonspecifikus előnynek. (2. ábra)

2. ábra: A Kárpátalján befektető magyar vállalatok egyedi, kompetitív előnyei
Figure 2.: The unique competitive advantages of the Hungarian companies investing in Transcarpathia

Forrás: saját szerkesztés

A magyar vállalatok kárpátaljai befektetéseit döntően piaci jellegű tényezők motiválták, hiszen a tőkekihelyezések révén elsősorban a 46 millió fős ukrán piachoz szerettek volna hozzáférni. A hazai befektetők egy részének céljai között ugyanakkor a kelet-európai (elsősorban orosz) piacra történő belépés is szerepelt. A mintában szereplő kárpátaljai vegyes- és leányvállalatok 75 %-a kelet-európai piacokon bonyolította eladásait, ebből 55 % csak az ukrán piacon volt jelen, 10 % az ukrán mellett az orosz piacot is ellátta, további 10 %-uk pedig csak az orosz piacra termelt. Az ukrán piacot megcélzó vállalatok egy csoportja (15 %) csak Kárpátalján értékesít: ezek a vállalatok helyhez kötött szolgáltató tevékenységet (ivóvízszolgáltatás, hulladékkezelés) folytatnak, amelyhez részben a térségben korábban kiépített infrastrukturális hálózatot veszik igénybe.

A piac mérete mellett a magyar befektetőket leginkább az ukrainai viszonylatban is olcsó munkabérek vonzották (a kárpátaljai átlagbér 2010-ben az ukrán átlagbér

mindössze 82 %-át tette ki). A befektetési döntésekben – a vállalat tevékenységének jellegétől függően – az alacsony szállítási, termelési vagy infrastrukturális költségek játszottak további szerepet, ezek azonban a munkaerőköltségeknél sokkal kisebb jelentőséggel bírtak. Az ukrán állam által nyújtott kedvezmények és az alacsonyabb vámok szerepe elhanyagolható volt és a stratégiai indokok sem játszottak döntő szerepet a befektetési döntésekben, tekintettel arra, hogy a megkérdezett befektető vállalatok között nagy arányban voltak kis- és középvállalatok, amelyek Kárpátalján kívül más külföldi régiókba nem helyeztek ki tőkét.

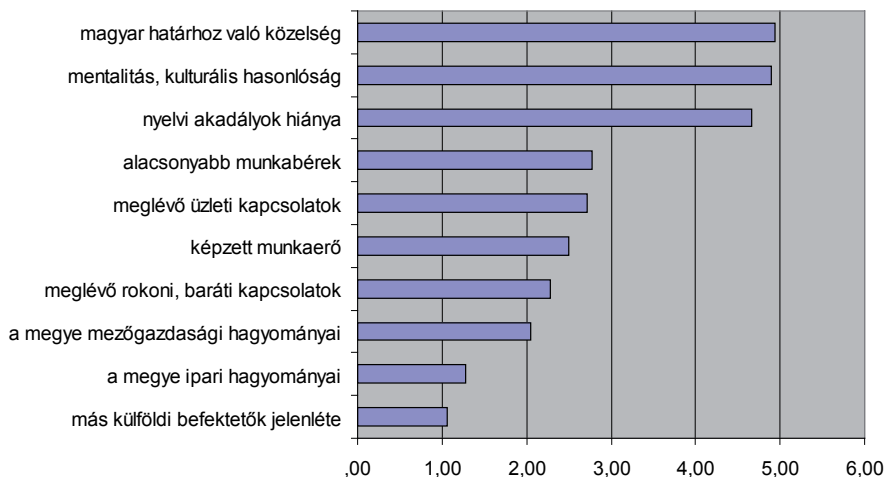
A KKV-k és a nagyvállalatok motivációi közt nem mutatható ki lényeges különbség: a piachoz való hozzáférés vállalatmérettől függetlenül a tőkekihelyezések legfontosabb indokának tekinthető. Emellett a kisebb méretű vállalatok esetében nagyobb hangsúlyt kaptak a rokoni-baráti kapcsolatok (ez a megkérdezett KKV-k 55 %-a esetében mutatható ki), amelyek azonban a piaci motivációk és a térség adottságai nélkül nem szolgáltattak volna elégséges alapot a beruházások megvalósítására. Az alacsony munkaerő- és szállítási költségek szintén a KKV-k számára tűnnek fontosabbnak.

A működőtőke-befektetéseket az ukrán megye további (elsősorban magyar befektetők számára kiaknázható) adottságai tették még vonzóbbá a hazai vállalatok számára. A magyar befektetők a térség nyújtotta lokációs-specifikus előnyök közül elsősorban a határhoz való közelséget emelték ki. A schengeni határőrizeti rendszer bevezetése ugyan nehezítette a Kárpátalján működő leány- illetve vegyesvállalattal történő kapcsolattartást, de a vállalatok többsége képes volt alkalmazkodni a kialakult helyzethez. A földrajzi közelség mellett a megkérdezett vállalatok 90 %-ánál a magyar kisebbség jelenléte és a nyelvi akadályok hiánya játszott döntő szerepet abban, hogy Ukrajnán belül Kárpátalja megyét választották telephelyként. A vizsgált magyar vállalatok (egy külföldi cég magyarországi leányvállalatától eltekintve) nem eszközöltek működőtőke-befektetést Ukrajna más belső területein. A kis távolság tehát nemcsak fizikai, hanem kulturális értelemben is fontos volt a magyar vállalkozások számára. A hasonló mentalitás és az egy nemzethez tartozás különösen hiányzó piaci ismeretek esetén könnyítette meg a befektető vállalatok helyzetét, amelyek a 100 %-ban magyar tulajdonú vállalatok mellett többségében a helyi gazdasági szereplőkre támaszkodó vegyesvállalatokat hoztak létre a megyében, amelyekbe partnerként gyakran az ott élő magyar kisebbség tagjait vonták be. A rokoni-baráti kapcsolatok elsősorban a kisebb méretű vállalkozások tőkekihelyezéseinél számítottak: a minta 70 %-át alkotó mikro-, kis- és közepes méretű vállalkozások fele nyilatkozott úgy, hogy a befektetési döntés során fontos szerepet játszottak a kárpátaljai személyekhez fűződő személyes kötődések. A rokoni-baráti szálak ugyanakkor a minta 30 %-át alkotó nagyobb méretű (több mint 250 foglalkoztatottal rendelkező) befektető vállalatok esetében is megjelentek, de csak a vállalatok 10 %-ánál kerültek említésre.

A válaszadók a Kárpátalja által nyújtott lokációs-specifikus előnyök közül ismételtelen kiemelték az ukrán viszonylatban is alacsony munkabérek, a térség gaz-

dasági szereplőikhez fűződő korábbi üzleti (esetleg rokoni és baráti) kapcsolatokat, melyek azonban a földrajzi és kulturális közelségnél kevésbé befolyásolták a befektetési döntéseket. A többi külföldi befektető jelenléte elhanyagolható jelentőséggel bír a magyar befektetések szempontjából. (3. ábra)

3. ábra: A Kárpátalja által nyújtott lokációspecifikus előnyök
Figure 3.: The location-specific advantages offered by Transcarpathia

Forrás: saját szerkesztés

5.3 A kárpátaljai leányvállalatok illetve magyar-ukrán vegyesvállalatok jellemzése

A megkérdezett magyar vállalkozások (egy kivételével) a magyar határral közvetlenül szomszédos területeken (az ungvári, beregszászi, munkácsi és nagyszőlősi járásban) hajtották végre befektetéseiket, amit a földrajzi közelség és a magyar kisebbség magas részaránya mellett az is magyaráz, hogy ezek a járássok az ukrán megye legfejlettebb területei, itt található Kárpátalja legjelentősebb városai és a megye ipari és a mezőgazdasági termelési kapacitásainak nagy része is itt koncentrálódik. A magyar befektetők többsége (55 %-a) nem a gazdasági szempontból legdinamikusabban fejlődő Ungvárt és az ungvári járást preferálta, hanem a magyar többségű Beregszász városában és a beregszászi járásban létesített egyes- illetve leányvállalatokat. A kárpátaljai vegyes- illetve leányvállalatok elhelyezkedése alapján kijelenthetjük, hogy a magyar befektetőket nem érintette a Tymosenko kormánynak az a 2005-ös rendelete, amelyben megszüntették a Kárpátaljai Különleges Gazdasági Övezetben működő vállalkozásoknak nyújtható adókedvezményeket, mivel befektetéseiket nem a kijelölt területeken (Ungvár és Munkács környéke) hajtották végre.

A megkérdezett magyar tőkével működő kárpátaljai vegyes- és leányvállalatok 80 %-át a 2002-2008 közötti időszakban alapították, a mintában mindössze 4 olyan vállalkozás volt, amelyet 1996-2000 folyamán hoztak létre. A magyar tőkével működő vállalatok 30 %-a teljesen magyar tulajdonban van, míg 70 %-uk számára a helyi partnert is bevonó vegyesvállalati forma volt megfelelőbb - ezen belül a vállalatok fele többségi magyar tulajdonban működik. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyar befektető vállalatok 65 %-a a kizárólagos vagy többségi tulajdont részesítette előnyben a Kárpátaljára történő tőkekihelyezés során. A magyar tőke részaránya csak a mintában szereplő vállalatok 35 %-a esetében volt 51 % alatti. Véleményem szerint a teljes vagy többségi tulajdon előnyben részesítésének elméleti magyarázata az lehet, hogy az ilyen tulajdonosi szerkezet biztosítja leginkább a tulajdonspecifikus előnyök védelmét. A teljes vagy többségi tulajdon választása gyakoribb az ukrán piacról nagyobb ismerettel rendelkező vállalkozások körében, de az asszimmetrikus kapcsolatok kialakítására magyarázatot jelenthet a megbízható helyi partnerek hiánya valamint a magyar vállalatok nem túl erős tulajdonspecifikus előnye is. Azokat a vállalatokat, amelyek a helyi partner nagyobb mértékű bevonása mellett döntöttek, elsősorban az üzleti környezet ismeretének a hiánya illetve a partner helyi adminisztrációs és üzleti kapcsolatai motíválták. A kisebbségi magyar tulajdon elsősorban a helyi önkormányzati partnereket bevonó, illetve értékesítési leányvállalatok esetében volt jellemző. A magyar tőke részaránya és a befektető vállalat mérete között nem mutatható ki összefüggés.

6. Összegzés

A határ mentén fekvő ukrán megye, Kárpátalja fontos szerepet tölt be a magyar-ukrán gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokban, hazánk ugyanis a terület lakosságának kb. 12 %-át kitevő magyar kisebbségnek köszönhetően privilegizált helyet foglal el Kárpátalja külgazdasági kapcsolataiban. A magyar tőke Kárpátaljára áramlása a kilencvenes évek második felében volt a legdinamikusabb, ezeket a tőkekihelyezéseket azonban még nem a magyar gazdasági szereplők valós ukrán befektetési szándéka magyarázza (round tripping FDI). A magyar vállalatok megerősödésének, az ukrán piacgazdasági viszonyok megszilárdulásának és a határőrizeti rendszer szigorodásának együttes eredményeképpen a round tripping jellegű tőkebefektetések jelentősége fokozatosan csökkent és napjainkra már a ténylegesen befektetési céllal kihelyezett magyar eredetű külföldi működőtőke is megjelent Kárpátalján.

A magyar vállalkozók befektetési döntései során elsősorban a piaci motivációk voltak meghatározók, hiszen a termelés és értékesítés külföldre történő kihelyezése révén megnyílt számukra az ukrán, valamint a FÁK-térség belső vámkedvezményeinek köszönhetően az orosz piac is. A kárpátaljai magyar tőkebefektetések kapcsán nem is annyira ukrán-magyar, mint inkább magyar-magyar tőkekapcsolatokról beszélhetünk. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a megkérdezett vállalatok

működőtöke-befektetések döntő többségét az ukrán megye magyarlakta területein, elsősorban Beregszász városában és a beregszászi járásban valósították meg.

A Kárpátalján befektető magyar vállalatoknak számolniuk kell azzal, hogy a hazaitól teljes mértékben eltérő, bizonytalan befektetési környezetbe kerülnek. Ebben a kockázatos és bizonytalan üzleti környezetben a magyar vállalkozások tökeerősebb nyugat-európai (pl.: osztrák) versenytársakkal szembeni előnye abból származik, hogy a térségben élő magyar kisebbség tagjaihoz fűződő vagy a rendszerváltás előttre visszanyúló üzleti kapcsolataiknak köszönhetően rendelkeznek azokkal a piaci információkkal, amelyek befektetések biztonságát és sikerességét biztosíthatják. A Kárpátalja által nyújtott komparatív előnyöket tehát a magyar vállalatok egy olyan csoportja tudja kihasználni, amely jól ismeri a helyi viszonyokat, tisztában van az ukrán gazdaság íratlan szabályaival és/vagy megbízható partnereinek köszönhetően el tud igazodni a jogi bizonytalanságok útvesztőiben. A földrajzi közelség a kérdőíves vizsgálat tanúsága szerint meghatározó tényező a piaci informáltság szempontjából, hiszen a Kárpátalján befektető vállalatok többségének az Ukrajnával szomszédos magyar megyében, Szabolcs-Szatmár-Beregben van a telephelye. A magyar-ukrán határtól távolabb fekvő területekről érkező vállalkozásoknál pedig az esetek többségében kimutatható valamiféle kárpátaljai magyar kisebbség tagjaihoz fűződő személyes (rokonai, baráti), esetleg korábbi üzleti kapcsolat.

Ahhoz, hogy a jövőben tovább folytatódjon a Kárpátaljára kihelyezett magyar tőkeállomány növekedése, illetve hogy még több magyar KKV lásson perspektivikus befektetési lehetőséget a határ menti ukrán megyében, mindenekelőtt az Ukrajnában általánosan jellemző üzleti környezetnek kell befektetőbaráttá válnia. Ezen pedig elsősorban nem a befektetők vonzását szolgáló törvények javítása tud segíteni, hanem a piacgazdasági viszonyok meggyőző jelenléte, a reformfolyamat eddigénél következetesebb és hatékonyabb megvalósítása. Ukrajna potenciálisan ígéretes befektetési piac a magyar vállalkozások számára, már csak méretéből adódóan is, hiszen önmagában akkora, mint az összes többi szomszédunk együttvéve. Az ukrán gazdaság a válságot követően feltehetően ismét az európai átlagot meghaladó fejlődési pályára áll, amelyből megfelelő feltételek esetén tehát a magyar vállalkozói réteg is profitálhat. Mivel a hazai piac vásárlóereje feltehetően nem változik jelentősen az elkövetkező időszakban, a tőke kivitel (az egyértelmű kockázatok mellett) növekedési és jövedelemstabilizációs lehetőséget jelent a külpiacra lépésre érett magyar kis- és középvállalkozások számára, különösen az olyan ágazatok esetében, mint az agrárium, az IT, a szolgáltatási szektor, az élelmiszeripar, vagy a gépgyártás. A magyar-ukrán határ feltehetően hosszabb ideig az EU külső határa, gazdasági rendszerváltó határ marad, éppen ezért mindkét oldal számára kulcskérdés a határ menti gazdasági együttműködés fejlesztése.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- John H. Dunning-Rajneesh Narula (1996): The investment development path revisited - Some emerging issues, in: John H. Dunning-Rajneesh Narula: Foreign Direct Investment and Governements, Catalysts for economic restructuring, Routledge London, 1-34 old.
- Andreja Jaklič –Marjan Svetličič (2001): Does transition matter? FDI from the Czech Republic, Hungary and Slovenia, in Transnational Corporations, 2. 67-105 old.
- Zsuzsa Ludvig (2007): Hungarian-Ukrainian Economic Relations: Overview of the past one and half decade, in: EU Working Papers 3. szám, 30-52 old.
- Magdolna Sass-Olivér Kovács (2011): Hungarian Multinationals – A strong Presence in Neighbourhood in 2009, ICEG European Center, Research Report
http://www.icegec.hu/download/publications/emgp_2009.pdf
- Статистичний щорічник Закарпаття 2007, Державний комітет статистики України , Головне управління статистики у Закарпатській області, Ужгород 2008
- Marjan Svetličič (2003): Theoretical Context of Outward Foreign Direct Investment from Transition Economies, in: Marjan Svetličič-Matija Rojec (eds.) :Facilitating Transition by Internationalization: Outward Direct Investment from Central European Economies, Ashgate Publishing, Aldershot 3-16. old.
- Marjan Svetličič – Andreja Jaklič – Anže Burger (2007): Internationalization of Small and Medium-Size Enterprises from Selected Central European Economies, In: Eastern European Economics, vol. 45., no. 4., 36-65 old.
- Versenyben a világgal, Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén (2009), szerk.: Chikán Attila-Czakó Erzsébet, Akadémiai kiadó, Budapest
www.mnb.hu, a Magyar Nemzeti Bank weboldala
www.stat.uz.ua, a Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal weboldala

JEGYZETEK

1. John H. Dunning-Rajneesh Narula (1996): The investment development path revisited - Some emerging issues, in: John H. Dunning-Rajneesh Narula: Foreign Direct Investment and Governements, Catalysts for economic restructuring, Routledge London, 2-6 old.
2. Az egykori szocialista országok vállalatainak rendszerváltás előtti működőtőkebefektetései ugyanis nem üzleti megfontolások eredményeként és nem valódi vállalatspecifikus előnyök kiaknázásának köszönhetően valósultak meg, ennél fogva az IDP-paradigma esetükben nem alkalmazható.
3. Andreja Jaklič –Marjan Svetličič (2001): Does transition matter? FDI from the Czech Republic, Hungary and Slovenia, in Transnational Corporations, 2. 73-74 old.; Marjan Svetličič (2003): Theoretical Context of Outward Foreign Direct Investment from Transition Economies, in: Marjan Svetličič-Matija Rojec (eds.): Facilitating Transition by Internationalization: Outward Direct Investment from Central European Economies, Ashgate Publishing, Aldershot 10-11 old.

4. Andreja Jaklič –Marjan Svetličič (2001): Does transition matter? FDI from the Czech Republic, Hungary and Slovenia, in *Transnational Corporations*, 2. 83-87 old. *Versenyben a világgal, Vállalataink versenyképessége az új évezred küszöbén (2009)*, szerk.: Chikán Attila-Czakó Erzsébet, Akadémiai kiadó Budapest, 146-147 old.
5. Marjan Svetličič – Andreja Jaklič – Anže Burger (2007): Internationalization of Small and Medium-Size Enterprises from Selected Central European Economies, In: *Eastern European Economics*, vol. 45., no. 4., 36-65 old.
6. Magdolna Sass-Olivér Kovács(2011): Hungarian Multinationals – A strong Presence in Neighbourhood in 2009 ICEG European Center, Research Report, 10-11 old.; Magyar Nemzeti Bank
7. Ukrajna Magyarországi Nagykövetsége
8. Zsuzsa Ludvig (2007): Hungarian-Ukrainian Economic Relations: Overview of the past one and half decade, in: *EU Working Papers* 3. szám, 30-52 old.
9. A két országban a beáramló FDI összegének kiszámítására vonatkozó módszertan eltérő, ezért a becslések csupán közelítő képet adhatnak. Mivel azonban a Magyar Nemzeti Bank csak az Ukrajnába irányuló magyar FDI összegét tartja nyilván és nem közli ennek regionális megoszlását, a Kárpátalján befektetett magyar működőtőkének az Ukrajnában realizált összes magyar FDI-állományhoz viszonyított részaránya csak az ukrán megye statisztikai hivatalának adatai segítségével megbecsülhető.
10. A „round tripping FDI” jelensége kapcsán gyakran hivatkozott nemzetközi példa a Kínában befektetett statisztikailag tajvani, eredetét tekintve azonban helyi kínai tőke, amelyet ugyancsak a külföldi vállalkozásoknak nyújtott előnyök megszerzése illetve az ellenőrzések kikerülése céljából fektetnek vissza kínai vállalkozásokba.

Takács Gyula*

KRASZNOJARSZK, 1919. AUGUSZTUS 1–2.*KRASNOYARSK 1ST AND 2ND AUGUST 1919***ABSTRACT**

On 1st and 2nd August 1919 the military court of the 12th Rifle Regiment of the Czech Legion sentenced to death 17 Hungarian prisoners of war in Eastern Siberia, who were executed in the military camp near Krasnojarsk. As members of the Hungarian Alliance, five of them were accused of political conspiracy against the Czechoslovak state and hostile intentions against the Czech Legion. The accusation against three indictees was supporting rebel soldiers and nine persons were executed as former red guardist. This article summarizes the events and circumstances of the last days of July in the prisoners of war camp. It tries to find the prelude of this unfortunate case. It also gives some information about memoirs of witnesses and mentions the conditions within the camp. This article is only a brief overview of the issue based on some secondary sources. It is an edited variant of a conference lecture.

1. 1919. augusztus 1–2.

1919. augusztus 1–2-án a kelet-szibériai a Krasnojarszktól mintegy hat versztynyire északkeletre található² Vojenni Gorodok elnevezésű katonai táborban a 12. csehszlovák lövészezred hadbíróháza hivatalosan kommunista összeesküvés és a cseh állam ellen irányuló magatartás miatt 17 magyar hadifogoly vádlottat kivégeztetett.³ Az áldozatok névsora:⁴ Dukesz Artúr (hadapród, budapesti joghallgató), Fekete Emil (tart. hadnagy, ó-écskai községi jegyző), Forgács Dezső (tart. zászlós, bácskai ügyvéd), Gáspár Béla (hadapród, budapesti hivatalnok), Katona Gyula (tart. hadnagy, gyöngyösi tanár), Kraszovszky Dezső (tizedes, budapesti hivatalnok),⁵ Ludwig Kálmán (tart. zászlós, veszprémi író),⁶ Molnár Alajos (hadapródjelölt, nagyatádi ügyvéd), Pap János (honvéd, lévai ékszerész), Pavel György (honvéd, budapesti szerelő), Pély Géza (tart. hadnagy, galántai ügyvéd), Saj Jenő (honvéd, kökényesdi hivatalnok), Skoff Béla (hadapródjelölt, alsóalmási gazdász), Száva István (tart. hadnagy, csíkszeredai ügyvéd), Székér Károly (tart. zászlós, aradi tanító), Székely Lajos (tart. főhadnagy, marosvásárhelyi tanár), Zsedér Sándor (tizedes, porcsalmai gazdász).⁷

A hadifogolytábor cseh parancsnoka⁸ (Skrivanek) 1919. augusztus 10-én kelt jelentésében megjegyezte, hogy a táborban végzett házkutatáskor előkerült iratok alapján öt fő bűnösségét bizonyítottanak találták politikai összeesküvés vétségében

* Takács Gyula, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem; könyvtári asszisztens, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

(Fekete Emil, Katona Gyula, Pély Géza, Száva István, Székely Lajos). Az indoklás szerint a táborban működő Magyar Szövetség május 27-i – Pély Géza által aláírt – felhívása a háború során elvesztett területek visszaszerzést pártolta. A hadbíróság megállapítása szerint kilenc személy a bolsevik párthoz tartozott (Dukesz Artúr, Forgács Dezső, Gáspár Béla, Kraszovszky Dezső, Ludwig Kálmán, Molnár Alajos, Pap János, Pavel György, Skoff Béla), és mint volt vörösgárdistákon hajtották végre az ítéletet; további három illető pedig lázadó bujtatásának büntetetté követte el (Saj Jenő, Székér Károly, Zsedér Sándor).⁹

Az üggyel kapcsolatban a cseh kormány irkutszki meghatalmazottja (Blagosch) az irkutszki dán alkonzulnak – november 7-i dátummal – küldött levelében a 3. csehszlovák dandárparancsnokság jelentését közölte. A dokumentum kijelentette, hogy egyrészt a tábor átkutatásakor megtalált feljegyzésekkel igazolódott az az előzetes információ, miszerint a táborban bolsevik eszméket követő társaság céljai valójában az oroszországi csehszlovák hadsereg ellen irányultak, másrészt (az előbbivel összefüggésben) a hadifoglyok zendülésben voltak érintettek. Az irat támadó szövetkezésnek minősítette az egyesületet, és felrótta annak, hogy a cseh és magyar államok között akkor fennálló hadiállapot tudatában fegyveres támadásra készült.¹⁰

2. Mi történt?

1919. július 30-án éjszaka¹¹ a krasznojarszki katonai és hadifoglytábor területén állomásozó, Alekszandr Vasziljevics Kolcsak admirális haderejébe¹² tartozó egyik¹³ ezred állománya megtagadta az engedelmességet. A kényszersorozás, feljebbvalóik bánásmódja, továbbá a politikai agitáció következtében a nagyrészt újoncokból álló legénység szembe szállt a tisztekkel. Az ellenszegülők ellen a helyőrség ágyúkat fordított, majd (egy mintegy 100-150 fős csoport kivételével, amelynek sikerült a partizánokhoz eljutni)¹⁴ csaknem az egész egységet kozák csapatok zárták körül.¹⁵

A hadifoglyok nagy részét váratlanul érték az események. Lengyel József leírása leginkább egy zűrzavaros hajnalt elevenít meg az eseményekkel kapcsolatban. Társai aggodalmas beszélgetésére felriadva közeledő tömeg morajlására és fegyverek dörrenésére lett figyelmes. Bajtársaihoz csatlakozva a barakk ablakánál figyelte a nehezen kivehető történéseket. A raktárak irányában rajvonalat vett észre, folyamatosan hallható volt a puskaropogás a kerítésen túlról. Az udvarra nem merészkedett senki, majd a legénységi barakkok felől érkező férfítól egy kiáltás hangzott – „Emberek! Gyerünk segíteni!” –, és az illető nyomában öt-hat ember tűnt el a kapu irányában, ahol nem állt ő. A megélnékülő udvaron ekkor már többen a kapu felé rohantak, ahol a nyitott táborkapu láttán megtorpantak, majd miután ráeszméltek, hogy nincs értelme kimenni, visszahúzódtak az épületekbe. Már kivilágosodott, amikor a város felől ágyúlövés érte a tábor. Menekülő katonák rohantak be az udvarra, azonban a foglyok nem engedték be őket a barakkokba. Rajvonal jelent meg a tábor szélén, a bent lévők megadták magukat. Lassan elhal-

tak az ordítások, megszűnt a felfordulás zaja, a foglyok megnyugodhattak – vége volt, és nem keveredtek bele. Váratlanul egy orosz század vonult az udvarra, géppuskákat a barakkokkal szemben állították fel. A tanácstalan foglyok kitódultak, azonban egy katona pofon vágott egy társával beszélgető illetőt, majd mindenkit az épületekbe zavartak.¹⁶

Stessel Ernő ismeretei szerint a táborba beszökött orosz katonáktól a hadifoglyok még hajnalban megtudhatták, hogy a pár idősebb altiszt tanácsára fellázadt katonák néhány tisztet lelőttek, és a raktárakból kocsikon fegyvereket és lőszer szállítottak a környező erdőkbe. A nagyjából újonc legénység egy része tulajdonképpen minden szervezetség nélkül lövöldözött az orosz tiszti épületekben elbarikádozva védekezőkre, másik része pedig a város felé rajvonalat alakítva beásta magát. Olyan hírek is eljutottak foglyokhoz, hogy a városban állomásozó orosz egység szintén fellázadt, a cseheket lefegyverezve birtokba vették a várost, a közeli nyári táborból segítség érkezik a felkelők támogatására; sőt volt, aki biztatta őket, hogy itt az idő a cseh uralom lerázására. A hadifoglytábor lakói azonban jobbára csupán passzívan szemlélték az eseményeket. Mire kivilágosodott, a felkelőkkel szemben felfejlődött a város orosz helyőrsége (amelynek tartalmát egy cseh zászlóalj képezte anélkül, hogy harcba bocsátkozott volna), illetve a nyári tábor felől támadás érte a fellázadt katonákat, akik rövidesen megadták magukat, így reggel nyolc órára befejeződött a harc.¹⁷

Lengyel József megjegyezte: egy orosz katona később azt állította, hogy a felkelést a minuszinszki vörösök készítettek elő, mert zűrzavart kihasználva lőszer akartak zsákmányolni a helyi raktárakból. Megtámadták a tiszti lakásokat és az étkezőt is, majd miután céljukat elérték, elmenekültek, és sorsukra hagyták a felbujtott legénységet.¹⁸

Miután felmerült a hadifoglyok zendülés előkészítésében való részvételének gyanúja, a kozák katonák a foglyok megtizedelését indítványozták, aminek elmaradásában nagy szerepe volt egy olasz tisztnak (feltehetően a krasznójarszki olasz ezredparancsnok)¹⁹ közbenjárásának. Végül az esetleges bűnsegédlet kérdésének kiderítését egy cseh egységre bízták, így be is vonult a táborba a 12. csehszlovák lövészezred egyik zászlóalja. Több helyen géppuskákat állítottak fel, az este folyamán létszámenőrzést, durva személyi motozást tartottak, és átvizsgálták a lakóhelyiségeket, ahol leginkább fegyvereket kerestek.²⁰

A kutatást végzők közeledtére föbe lőtte magát egy katona, aki a fellázadt orosz ezred állományába tartozhatott, és addig két földbarakk közti árokban húzta meg magát. Miután a hadifoglyok által viselt köpenyt találtak rajta, a cseh járőrparancsnok felszólította a legközelebbi barakkban lakókat, hogy tíz percen belül jelentkezzen, akitől a felfedezett személy a ruhadarabot kapta. Mindezt tette annak ellenére, hogy az illető reggel óta bujkálhatott az udvaron, továbbá a köpenyt máshol is szerezhette. Mivel senki nem vállalta az esetet, néhány felvidéki születésű, illetve német származású hadifogoly elkülönítése után három magyar személyt kiválasztottak a barakkhoz tartozók közül, és a tábor szélén lévő ároknál kivégezték őket.²¹

Így merülhetett fel a jelentésben leírt bujtatással történő bűnpártolás gyanúja. A felbujtókat kereső orosz és cseh tisztek értesülései szerint az ezredben is szolgált egy volt magyar hadifogoly, aki a zavargás során géppuskával veszteségeket okozott mind kozákok, mind a csehek soraiban.²² Egyes adatok szerint a hadifoglyok közül Kis Ferenc (korábbi vasöntödei munkás) géppuskával harcolt a felkelők oldalán.²³ A 3. csehszlovák dandárparancsnokság jelentése egy magyar személyről tesz említést, aki felfedezésekor a tábor területén lévő rejtkehelyén, egy gödörben követett el öngyilkosságot. Lengyel József emlékei szerint egy orosz illetőről lehetett hallani, aki a barakkok közt menekülés közben agyonlőtte magát, miután felfedezték, hogy a foglyok között rejtőzködött.²⁴

Másnap reggel a leverten várakozó foglyok közt Lengyel József is ráláthatott a barakkból a kerítésen túl álló orosz parancsnokság épületére,²⁵ amely mellett a nap folyamán nagyjából ötszáz felkelőt agyonlőttek.²⁶ Nem sokkal később kitudódott, hogy cseh járőrök névsorral keresték, és kihallgatásra vitték a Magyar Szövetséget vezető tiszteket; mindazokat, akik a polgárháborúban a vörösök oldalán harcoltak, sőt még egy fiatal zászlóst is, aki egyszer részegen becsmérlő megjegyzést tett a csehekre... Stessel Ernőtől a hadifogoly temető tervrajzát, Pély Gézától pedig az egyesület üléseiről vezetett jegyzőkönyvet kobozták el, akit néhány társával együtt letartóztattak.²⁷

A Magyar Szövetség – többek között – Vértes Géza százados és Pély Géza indítványára kb. 1000 taggal alakult meg.²⁸ A tagok járandóságukból legalább havi 5 rubel befizetését vállalták a rászoruló, főként munkaképtelen magyar legénységnek születési helyre, nemzetiségre és vallási hovatartozásra való tekintet nélkül. A támogatás ezen felül egyéb formában is történhetett, például előadások szervezésében. A kezdeményezést indokoltá tette a foglyok között érezhető elkeseredettség, illetve a fel-felbukkanó elégedetlenség, amely a tisztek magasabb illetményét nehezítette. Az alakuló választmányi gyűlésen ügyvezető elnöknek Pély Gézát, díszelnöknek Stessel Ernőt választották, aki ragaszkodott az egyesület politikailag semleges működéséhez (ennek nyomán ezt az alapszabály is rögzítette), és jelezte: a szövetség működésében csak pénzbeli támogatással vesz részt. Beszédében hozzászólt Pély Géza 20 milliós magyar állam megalakításának lehetőségéről írt fejtegetéséhez, azonban az ülés ilyen témával érdemben nem foglalkozott.²⁹

Stessel Ernőt augusztus 1-én este kilenc óra körül szállásáról átkísérték a parancsnoki irodába, ahová folyamatosan hozták a magyar, osztrák és német tiszteket. A magyarokat éjjel 11 órakor átkísérték a cseh parancsnokságra, a többieket pedig motozást követően helyben különszobába zárták. Stessel Ernő a szobában tartózkodott a személyek átvizsgálásakor. A ki-be járkáló cseh tisztek közül egy odalépett hozzá, halkán megkérdezte, hogy miért van ott, esetleg épületparancsnok volt-e. Miután nem tudom, illetve nem válaszokat kapott, kiment. Nem sokkal később egy másik illető lépett be, néhány percig az ablaknál állt, majd amikor nem volt senki a magyar tiszt közelében, odasúgta, hogy ne aggódjon, nem esik bántódása. Stessel Ernő nem válaszolt. (Másnap értesült arról, hogy Pély Gézát és

néhány társát már aznap este nyolc órakor kivégezték.) Az irodából egymás után szólították a letartóztatottakat szomszédban üléső haditörvényszék elé. Stessel Ernőre éjfél után került sor. (Előtte Katona Gyulát, utána Száva Istvánt hallgatták ki, mindkettőjükön másnap végrehajtották az ítéletet.) A szobában hat cseh tiszt tartózkodott, közülük három beszélt magyarul. Egy hadbíró századosnak tűnő illető tette fel a kérdéseket németül. Leginkább a szövetségről kérdezett, annak csehszlovákellenes célját sugalmazva. Tájékozottak voltak az egyesülettel kapcsolatban, tudtak Stessel Ernő díszelnöki tisztségéről, sőt szembesítették a választmányi ülésen általa elmondott pár mondattal. (Csak ekkor jutott tudomására, hogy Pély Géza vezetett jegyzőkönyvet.) A törvényszék magyarul beszélő tagjai a jegyzőkönyvben leírtak alapján faggatták, igyekeztek az elhangzottakat terhelő módon értelmezve zavarba hozni. (Az egyik kérdés arra vonatkozott, hogy Magyarország alatt a korábbi nagy vagy a jelenlegi kisebb országot értették-e.) Végül a testület vezetője kijelentette: ettől a vallomástól függetlenül is már megállapítható az egyesület irányultsága, és (a már megtörtént kivégzésekre utalva) közölte, hogy ez a tény már következményekkel is járt. Ezt követően egy ór kíséretében elbocsátották, és csak akkor könnyebbülhetett meg, amikor a táborba érve a katona magyarul megkérdezte, magyar nemzetiségű-e, és merre található a szállása.³⁰

Bár az egyesületnek nem sok köze lehetett a felkeléshez, a jelentésekben felrótt bűncselekmények között szereplő kommunista szervezkedés vétségének felmerüléséhez alapot adhatott az a tény, hogy a szövetségen kívül a táborban működött egy forradalmi csoport is. Farkas Gábor ismeretei szerint Ludvig Kálmán³¹ Dukesz Artúr és Forgács Dezső oldalán vállalt szerepet az 1919. január 8-án vagy 28-án alakult a csoport vezetőségében,³² amelyről Lévai Jenő úgy látta, hogy ideológiai alapon szembehelyezkedett a Magyar Szövetséggel.³³ Ludvig Kálmán a mindössze két példányban,³⁴ titokban terjesztett,³⁵ Jenyiszej című kézírásos lap egyik szerkesztője volt,³⁶ amelynek egyik számában Dukesz Artúr Székely Lajos hadifoglyoknak tartott egyik előadását kritizálta.³⁷ Pogonyi Antal³⁸ és Dornbusch Richárd³⁹ marxista szellemiségű, illetve osztályharcos hangvételű újságként emlékezett meg a Jenyiszejről.⁴⁰

Bizonyos adatok szerint a csoportosulás kapcsolatban állt az egyik orosz ezred illegális tömörülésével⁴¹ (szemben a szövetséggel, amely Farkas Gábor szerint a bolsevikok felfedésében segédkezett),⁴² az orosz kommunista szervezethez tartozott,⁴³ és korábban mintegy 30 foglyot szöktetett a partizánokhoz.⁴⁴ Egyes források szerint 1919. július 29-én a magyar hadifoglyok képviselőinek jelenlétében döntöttek az ezred illegális szervezetének vezetői a fegyveres felkelésről,⁴⁵ sőt a lázadásban (Konsztantin Szaharov és Stessel Ernő információitól eltérően) a 3. hegyi lövészezred és a 30. lövészezred frontra vonulást megtagadó katonái mellett (a bolsevik csoport vezetésével) – a többségtől elszigetelten és kis számban –⁴⁶ a magyar hadifoglyok is részt vettek.⁴⁷ A felkelést az oroszországi kommunista párt krasznajarszki bizottságának Vojenni Gorodokban működő illegális pártszervezete készítette elő. Miután azonban májusban lebukott a második bizottság, a partizá-

nok pedig június 14-én visszavonultak a Badzsej sztyeppéről, elhalasztották az akciót. A munkásokkal tudatták az időpont megváltoztatását, azonban az illegális bizottságot nem sikerült értesíteni, ráadásul a parancsnokság a felkelés előestéjén tudomást szerzett a készülődésről, így az ezred lázadása elszigetelődött. A felkelő katonák a raktárakból felfegyverkeztek, bevették magukat a gyakorló sáncokba, majd nyolcórás harc kezdődött a városból érkező kozákokkal és katonai alakulatokkal,⁴⁸ amelynek befejeződését követően megkezdődött rögtön megkezdődött a felelősségre vonás.⁴⁹

Stessel Ernő megemlékezett Elza Brändström közbenjárásáról, és ennek tulajdonítja azt az Irkutszkból érkezett utasítást, amely nyomán beszüntették az eljárást, így megmenekülhetett – többek között – Nagy Kálmán református lelkész, a szövetség egyik aktív tagja. Stessel Ernő tudomása szerint is a cseh parancsnok által jóváhagyott alapszabálynak megfelelően működött az egyesület, ezért annak felfedezésére vonatkozó állítást ugyanúgy valótlanágnak tartotta, mint az eseményeket követő napokon megjelent orosz lapok állítását a hadifoglyok lázadásban történt részvételéről. Az elítélt személyek ellen felhozott terhelő körülményekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy ezeket már ismerhették a parancsnokságon, és már korábban is felróhatták volna az érintetteknek, amennyiben olyan súlyos vádaknak lehetett volna minősíteni azokat, mint ahogy tették azt a felkelést követően. Pável György például csupán néhány hónapja szabadult az orosz vizsgálati fogságból, mint korábbi vörös katona; három illetőről tudvalévő volt kommunista kötődése; az egyik kivégzett hadapród pedig köztudottan pár hét után megtagadta a további szolgálatot a csehek kötelékében.⁵⁰

3. Összegzés

Mindezek alapján összegzésként elmondható, hogy a krasznojarszki magyar hadifoglyok sérelmére elkövetett cselekmények esetében nem vezette egyéni vizsgálat szándéka az ítélezőket, hanem a körülmények felületes ismeretére alapozva érdekeiknek megfelelő általánosító döntéseket hoztak. Így történhetett meg, hogy egy valószínűleg előítélet és eredménykényszer miatt terhelt eljárás során a kel-lőképpen nem tisztázott tényállásokat szándékosan felhasználták mindazok ellen, akiknek elítélésével a vizsgálatot végzők számára megfelelően lezárulhatott az ügy.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baja Benedek et al. szerk. (1930): Hadifogoly magyarok története. 2. köt. Baja Benedek (szerk.): Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest.
- L. I. Jakovlev et al. szerk. (1967–1968): Magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban és polgárháborúban (1917–1922). 1–2. kötet. Kossuth Könyvkiadó. s.l. [Budapest]
- Nyéki Károly (1970): A Bakonytól a Jeniszzejig. Adatok Ludwig Kálmán életrajzához. In. Éri István et. al. szerk.: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. Veszprém. 183–196. old.
- Rátz Kálmán (1930): Az oroszországi cseh-szlovák légió története. Madách. Budapest.
- Renfer Ágnes – Seres Attila (2009): Egy nyilas képviselő hihetetlen kalandjai a Szovjetunióban.
http://www.archivnet.hu/kuriozumok/egy_nyilas_kepviselo_hihetetlen_kalandjai_a_szovjetunioban.html
- Konstantin Sakharov (1992): The Czech Legions in Siberia. Buda Publishing. Akron.
- Jonathan Smele (1996): Civil war in Siberia: the anti-Bolshevik government of Admiral Kolchak, 1918–1920. Cambridge University Press. Cambridge-New York-Oakleigh.
- Stessel Ernő (1925): Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznajarszki hadifogolytábor. Szerzői kiadás. Budapest.
- Szántó Zsuzsa (1967): Magyar internacionalisták a polgárháború befejező szakaszában Szovjet-Oroszországban. In. Csallány Dezső (szerk.): Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 10. Jósza András Múzeum. Nyíregyháza. 7–21. old.
- Terbe Lajos (1966): Oroszországban, illetve a Szovjetunióban megjelent magyar nyelvű lapok 1915–1921. In. Bélley Pál et al. (szerk.): Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963–1964. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 286–298. old.
- Terbe Lajos (1959): Szibériai magyar lapok 1915–1921. In. Bélley Pál et al. (szerk.): Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1958. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest. 258–284. old.
- Zalka Máté (1957): Krasznajarszki emlékek. In. Györkei Jenő – Józsa Antal (szerk.): Magyar internacionalisták a nagy októberi szocialista forradalomban. Kossuth Könyvkiadó. s.l. [Budapest] 214–218. old.

JEGYZETEK

1. Takács Gyula, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem; könyvtári asszisztens, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.
2. Nyéki Károly (1970) 188. old.
3. Baja Benedek (1930) 422. old.

4. Az áldozatok adatait a Hadifogoly Újság 1920. június 15-i száma is közölte. A kimutatás Forgács Dezsőt kiskőrösi illetőségüként jelezte, Pável György keresztneve ebben a leírásban Gábor, továbbá 18. névként szerepel a felsorolásban Krsuly Emil őrzetető, eszéki fényképész is. Lásd Nyéki Károly (1970) 191. old.
5. Más hivatkozás Krasovszky Dezső foglalkozását színészként jelöli meg. A. K. (1929): Tovariscsi vengerci. Krasznójarszkij rabocsij. 1929. július 30. Lásd Szántó Zsuzsa (1967) 10. old. 15. jegyzet.
6. Keresztlevelén vezetéknéve Ludvig formában szerepel. Édesapja által aláírt ügyiratokon a vezetéknév szintén Ludvig leírásban olvasható. Lásd Nyéki Károly (1970) 192. old. 2. jegyzet.
7. Az elhunytak végső nyughelye a tábor közepén később kialakított tömegsír lett, amely fölé emlékművet emeltek. Baja Benedek (1930) 423. old. Konstantin Szaharov úgy tudta, hogy hét magyar vádlotton hajtották végre a halálos ítéletet július 31-én este. Az általa felsorolt kivégzett személyek között nem szerepelt Ludwig Kálmán, helyette Kelemen Lajos neve olvasható, bár a lista összeállításával kapcsolatban szintén a Skrivanek által aláírt dokumentumra hivatkozik. Konstantin Sakharow (1992) 114–116. old. Más forrás szerint harcban elesett húsz magyar internacionalista, a házkutatást követően három embert agyonlőttek, a megtorlás során 28 személyt kivégeztek, egy illető pedig öngyilkos lett. Szántó Zsuzsa (1967) 10. old.
8. A cseh légió csapatai 1918. június 20-án foglalták el Krasznójarszkot. Három nappal később egy század cseh katona megszállta a tábor őrtoronyait, majd kihirdetésre került, hogy a csehszlovákellenes agitációt kötélt általi halállal büntetik. Stessel Ernő (1925) 190–191. old. Rátz Kálmán és Konstantin Szaharov munkái mellett a csehszlovák légió oroszországi történetéről lásd Alekszandr Kotomkin (1930): O csehoszlovackih legionerah v szibiri. 1918–1920. Imprimerie d'Art Voltaire. Paris. Karel Pichlík – Bohumír Klípa – Jitka Zabloudilová (1996): Českoslovenští legionáři. 1914–1920. Mladá Fronta. Praha. Gabriel Župčan (2008): Der Tschechoslowakische Legionär in Russland 1914-1920. Diplomarbeit. Universität Wien. Wien.
9. A dokumentum fordítása megjelent a krasznójarszki vagy omszki Vörös Újság 1920. évi egyik januári, esetleg februári számában. Baja Benedek (1930) 423. old.
10. Baja Benedek (1930) 422–424. old.
11. Baja Benedek (1930) 422. old. Megjegyzendő, hogy Stessel Ernő (aki – három hónap kivételével – 1918 októberétől 1922 tavaszáig a krasznójarszki hadifogolytáborban tartózkodott) memoárjában 30-án hajnalról ír. Stessel Ernő (1925) VII., 201. old.
12. Kolcsak haderejével kapcsolatban lásd Boris Raymond (1972): Victorin M. Moltchanoff – The Last White General. The University of California at Berkeley. s.l.
13. Konstantin Szaharov tábornok emlékei szerint a 31. szibériai lövészezred állományát augusztus elején utánpótlásként indították volna útba a parancsnoksága alá tartozó hadsereg számára. Leírása szerint július 29-ről 30-ra virradó éjszaka (ebben az időszakban, ezen a területen általa jellemzőnek talált) bolsevik és eszer agitáció hatására azonban felkelés tört ki a jobbára szibériai földműves fiatalokból álló legénység soraiban. Sakharow (1992) 114–116. old. A tábornok Kolcsak által 1919. július 14-én elrendelt átszervezés augusztusi megvalósulásáig az ún. Nyugati Hadsereg parancs-

- noka volt. Jonathan Smele (1996) 478, 524. old. Stessel Ernő visszaemlékezésében a 30. ezredet jelöli meg. Stessel Ernő (1925) 201. old.
14. Erről az akkor a táborban tartózkodó Zalka Máté is említést tett 19131. január 13-án Moszkvában, a Szibériai Bajtársi Kör ülésén elmondott beszédében. Zalka Máté (1957) 216–217. old.
 15. Baja Benedek (1930) 422. old.
 16. Baja Benedek (1930) 424–425. old.
 17. Stessel Ernő (1925) 201–202. old.
 18. Baja Benedek (1930) 425. old.
 19. Nyéki Károly (1970) 192. old. Erről Rátz Kálmán is megemlékezett az oroszországi cseh légió történetéről írt munkájában. Rátz Kálmán (1930) 96–97. old. Rátz Kálmán huszártisztként többször megsebesült a keleti fronton, ismeretlen időpontban orosz hadifogságba esett, majd 1917 végén Tomszkból, később Szentpétervárról megszökve még a világháború alatt hazajutott. Renfer Ágnes – Seres Attila (2009) 1. old.
 20. Baja Benedek (1930) 425. old. Stessel Ernő (1925) 202. old.
 21. Baja Benedek (1930) 425. old. Stessel Ernő (1925) 202. old.
 22. Baja Benedek (1930) 422. old.
 23. Szántó Zsuzsa (1967) 10. old.
 24. Baja Benedek (1930) 424–425. old.
 25. A tábor elrendezéséről Stessel Ernő által emlékeztető rajzolt ábra alapján feltételezhető, hogy a tábor alsó részén, mintegy középtájról helyezett (hadifogoly) tiszti barakkokból, illetve a mellettük elhelyezkedő légénységi barakkokból nagyjából rá lehetett látni a templomra, és a környező építményekre. A tábor alaprajzáról készített ábrán a 30. ezred körletei a részben árokkal körbevett téglalap alaprajzú terület bal oldalán láthatóak. Ezekből jobbra a 31. ezred számára fenntartott (kerítéssel körbevett, és egy oldalon részben árokkal elválasztott) épületei találhatóak. (Utóbbi alakulat körleteinek elhelyezkedése mintha tükörképét mutatta volna a másik egység számára fenntartott térségnek.) A vázlat közepétől jobbra a hadifoglyok barakkjait ábrázolta, jobb szélén (mintegy középtájon) a földkunyhó-táborral. Mindegyik részhez tartoztak kiegészítő és gazdasági építmények, mint pl. konyhák, raktárak, istállók stb. Az alaprajz készítője a 30. ezred állománya által lakott terület felső részén, számos raktárépület között – viszonylag közel a tábor felső széléhez – jelezte a lőszer tárolására hasznosított építményeket. Alul, két hosszabb, emeletes légénységi barakkal szemben ábrázolta a kétemeletes tiszti szállásokat. Lásd Stessel Ernő (1925) 1. sz. melléklet.
 26. Baja Benedek (1930) 422. old.
 27. Stessel Ernő (1925) 202–204. old. Baja Benedek (1930) 425–426. old.
 28. A Magyar Szövetség 1919. február 28-án jött létre. Nyéki Károly (1970) 190. old., 193. old. 62. jegyzet.
 29. Stessel Ernő (1925) 200. old. Konstantin Szaharov is önszegélyező és kulturális egyesületként emlékezett meg szövetségről, amelynek vezetőit véletlenül találta az ellenük felhozott vádakban, mind a kibontakozott lázadással, mind a csehszlovákellenes tevékenységgel kapcsolatban. Tudomása szerint a tábor parancsnoka felszólította a

hadifoglyokat, maradjanak a barakkokban, mert igazolható volt, hogy nem vettek részt a lázadásban; a bevonuló cseh katonák parancsnoka pedig azt állította, hogy a foglyok védelmében érkeztek, mert az oroszok őket tervezik megbüntetni a lázadásban való érintettség miatt. Sakharow (1992) 114–116. old.

30. Stessel Ernő (1925) 202–204. old.
31. Ludvig Károly tartalékos zászlósi rangban a veszprémi 31. gyalogezred kötelékében szolgált a keleti fronton 1915 decemberében. A Bruszilov-offenzíva során 1916. július 29-én Kaszonka mellett orosz fogságba esett, és ezután feltehetően a darnicai gyűjtőtáborba került. Szeptemberben a habarovszki fogolytáborba vitték, amelyet novemberben Krasznaja-Rjécskára telepítettek át. 1918. április 14-én a hadifogoly-transzporttal elhagyta a tábor, azonban a feltartóztatott szerelvénnyel utazókat május 25-én a novo-nyikolajevszki hadifogolytáborban kiszállították. Végül 1919 januárjában került a krasznojarszki tábor 6-os vagy 7-es számú barakkjába. Nyéki Károly (1970) 186–188. old.
32. Szántó Zsuzsa (1967) 9. old. 10–11. jegyzet.
33. Lévai Jenő (1934): Éhség, forradalom, Szibéria. 2. kötet. Lenintől Sztálinig 1919–1922. Magyar Hétfő Kiadó [Stádium] Budapest. 67. old. Lásd Nyéki Károly (1970) 193. old. 89. jegyzet.
34. Terbe Lajos (1966) 296. old.
35. Terbe Lajos (1959) 276. old.
36. Az elkészült példányok túlnyomó többsége nem maradt fenn, a hadifoglyok kényszerűségből megszabadultak a birtokukban lévő lapoktól. Terbe Lajos (1959) 260. old.
37. Nyéki Károly (1970) 190. 193. old. 77. jegyzet.
38. 38. Pogonyi Antal (1957): Krasznojarszki folyóiratok. Hadtörténelmi Közlemények. 1957/3–4. szám. 179. old. Terbe Lajos (1959) 276. old.
39. Nyéki Károly (1970) 190. old. Dornbusch Richárd (1931): Hogy fogadtuk a magyarországi proletárdiktatúra hírért Krasznojarszokban. Sarló és Kalapács. 1931/3–4. szám. Lásd Nyéki Károly (1970) 193. old. 69., 80. jegyzet.
40. A Jenyiszzej illusztrációit Baja Benedek készítette, aki 1930-ban Az oroszországi hadifogság és a magyar hadifoglyok hazaszállításának története című kötetet szerkesztette, Dornbusch Richárd pedig Pogonyi Antal leírása szerint a későbbiekben az omszki Vörös Újság szerkesztője lett. Terbe Lajos (1959) 276. old.
41. Nyéki Károly (1970) 190. old. I. Matvejev (1961): Az örök barátság forrásánál. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 112. old. Lásd Nyéki Károly (1970) 193. old. 82. jegyzet.
42. Farkas Gábor (1929): Dejatyelnoszty podpolnoj organizacii vengerszkijh kommunisztov v Krasznojarszkeve 1919. godu. Proletarszkaja revoljucija. 1929/10. szám. 102. old. Lásd Szántó Zsuzsa (1967) 9. old. és 11. jegyzet.
43. Szántó Zsuzsa (1967) 10. old.
44. Lásd Szántó Zsuzsa (1967) 10. old. és 12. jegyzet.
45. Nyéki Károly (1970) 192. old.
46. Nyéki Károly (1970) 192. old.

47. Szántó Zsuzsa (1967) 10. old.
48. [Omszki] Vörös Újság cikke arról, hogy hogyan koncolták fel 1919. augusztus 1-én Krasznajarszkban a magyar kommunistákat. L. I. Jakovlev (1967–1968) 551–552. old. 2. jegyzet.
49. Bizonyos hivatkozások a 2162. számú cseh katonai parancs értelmében végrehajtott kivégzések időpontját – mind a Jenyiszej-csoporthoz, mind a Magyar Szövetséghez tartozó elítéltek esetében – augusztus 1-én, este hét órára tették, helyszínként pedig a téglatelepet jelölték meg. Szántó László (1967): Szibériai nappalok és éjszakák. Új Szó (Pozsony). 1967. május 21. Lásd Nyéki Károly (1970) 192. old. 94. jegyzet. Hadifogoly Újság. 1920. június 15. 2. old. Lásd Nyéki Károly (1970) 192. old. 93. jegyzet.
50. Stessel Ernő (1925) 205. old. Forgács Dezsőt korábban már bebörtönözték bolsevik tevékenysége miatt. L. I. Jakovlev (1967–1968) 641. old.

Nagy Lilla*

NYILVÁNOS DIPLOMÁCIA KÖZÉP-KELET EURÓPÁBAN

PUBLIC DIPLOMACY IN CENTRAL-EASTERN EUROPE

ABSTRACT

Public diplomacy is the ways to communicate and engage with foreign publics in order to create a favorable country image, mutual understanding and to promote foreign policy goals. Public diplomacy is an important aspect of the foreign policy of post soviet eastern-European nations in order to rebrand themselves and truly integrate into the European community. This may not be easy, but nations in the region have created different techniques to cope with invisibility, stereotypes, negative image and to demonstrate being European. Among these nations Hungary has also made the first steps to work on its image. Elements of public diplomacy do exist and we have seen successful public diplomacy initiatives as well. Nevertheless there is still a lot to be learnt in the post Soviet region to develop comprehensive public diplomacy strategies.

In this paper I will try to summarize the efforts and results of Central-Eastern European public diplomacy.

1. Mit jelent a „nyilvános diplomácia”?

A nyilvános diplomácia a tradicionális diplomácia körén kívül eső nemzetközi kommunikáció. A nyilvános diplomácia célja az ország külpolitikai mozgásterének és versenyképességének növelése a diplomata körén kívül eső célcsoportokkal való kommunikáció – azaz információ átadás és kapcsolatépítés – révén. A nyilvános diplomácia a klasszikus diplomácia célkitűzéseit támogatja a partner országokban elfogadó, támogató közeg és kommunikációs hálózatok kialakításával.

A vonzó országimázsra való törekvés nem újszerű jelenség, hanem a körülmények és lehetőségek fényében módosuló gyakorlat, mely a nemzetközi propagandától a legösszetettebb nyilvános diplomáciai stratégiáig terjedhet.

A pozitív országkép kialakítása a külpolitikai törekvések megvalósításának elengedhetetlen eszköze. Különösen igaz ez a „nyugati rendszerbe” integrálódni kívánó közép-kelet-európai államokra, vagy éppen a fiatal európai országokra, mint a balti államok, és az Európán kívül könnyen összekevert Szlovákiára és Szlovéniára – vagy éppen Budapestre és Bukarestre.

* Nagy Lilla a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskolájának PhD hallgatója.

Csaknem húsz évvel a rendszerváltozás után a régió kívül Közép-Kelet-Európát továbbra is a szovjet blokk fogalmával azonosítják, s éppen ez az a stigma, melytől a térség államai a leginkább szeretnék megszabadulni. E tanulmány Közép-Kelet-Európa értelmezése megfelel a régió kívül kialakult képnek: az elemzés tárgya megkívánja, hogy a régiót a volt szovjet blokk országaival azonosítsuk.

2. Hidegháború és nyilvános diplomácia a szovjet blokkban

A hidegháború alatt a szovjet blokk államainak a Vasfüggönyön kívül nem volt lehetőségük egyéni országkép kialakítására. A keleti blokk elsősorban a két szuperhatalom ideológiai csatározásának színhelyét szolgált az erőteljes szovjetizálás és a Vasfüggönyön áttörő amerikai rádióadások kereszttüzeiben. Túlzás lenne azt állítani, hogy a nyugati pszichológiai hadviselés okozta a szocialista rendszer összeomlását, azonban kétségtelenül volt szerepe a rendszer összeomlásában a blokkon kívüli életmód és értékek bemutatásával.

A hidegháború azonban nem kizárólag a nyugati ideológiai törekvések diadalmenete volt: 1956 a legfájdóbb példája annak, hogy mekkora felelősséggel is jár, ha az ideológiai futamokat nem követik valós tettek. Többek között az ilyen tapasztalatok vezetnek oda, hogy Közép-Kelet-Európában, és főleg Magyarországon a nyilvános diplomáciát sokan a mai napig a propagandával azonosítják.

3. Formálódó nyilvános diplomácia a rendszerváltozás után

Közép-Kelet-Európában a nyilvános diplomácia az önmeghatározás eszköze, mely a Vasfüggöny leomlásával került előtérbe. A külvilág, és elsősorban a „Nyugat” felé közvetített Közép-Kelet-Európa kép kialakítása és elfogadtatása évszázadok óta kihívást jelent a térség számára. A fogalom a mai napig képlékeny, az itt elhelyezkedő államok különböző értelmezéseit alakították ki, egyben saját önmeghatározásuk részévé tették azt.

A nyilvános diplomácia a rendszerváltozás után különösen az Európai Unióhoz és a NATO-hoz való csatlakozás fényében vált igazán fontossá. Az egyik legfontosabb feladat az előző politikai és gazdasági rendhez kötődő negatív asszociációk feloldása volt, hiszen a hidegháború alatt Közép-Kelet-Európa mintegy a kommunizmus szinonimájává vált. Különösen nehéz helyzetbe került Észtország, Lettország és Litvánia, melyeket a külvilág magával a Szovjetunióval azonosított. A volt Jugoszlávia függetlenné vált tagállamai szinte az „alapoktól” kellett, hogy kezdjék nemzeti önmeghatározásuk folyamatát, s a mai napig meg kell küzdeniük a háborúk miatt kialakult erősen negatív országkép átfarmálásával. A régióban prioritás a megbízható és egyenlő értékű partner képének kialakítása, s ehhez az első számú célcsoport Nyugat-Európa. A múlttól való mentális elszakadás folyamata az újonnan csatlakozott országokban sem fejeződött be csupán az EU tagsággal, bár az kétségtelenül nagy lépés az európai „reintegráció” felé. Sajnos a széleskörű

nyilvános diplomácia a legtöbb esetben a csatlakozást követően elhalt, pedig a tagállamiság a valós, „mentális” integráció folyamatában csak egy lépés.

Az országmárka építés érzékeny téma Közép-Kelet-Európában, hiszen a nemzet- és az országhatárok nem mindig egyeznek meg. Ezért nagyon fontos a két fogalom különválasztása, és kifejezetten országmárka és nem nemzeti imázs építése. Közép-Kelet Európában elsősorban külföldi PR cégek dolgoztak az önállóult országok imázsának kialakításán. A brit know-how jelen volt a balti államok, Lengyelország és Horvátország stratégiájának kidolgozásában, míg például Magyarország elsősorban saját erőforrásokra alapozott.²

Azonban ezek az országmárkák többnyire kiforratlanok, s mintegy kelet-európai stílusban a kormányzatok változásával gyakran a kommunikációs stratégiákat is újraírják. Ez követhetlenné és hatékonyatlanná teszi a kialakulófélben levő nyilvános diplomáciát. Egy országmárka külföldi meghonosítására ugyanis nem elég egy kampány levezénylése, melyet hamarosan egy másik vált fel csak növelve a káoszt.

A régió országai a kulturális diplomácia területén többnyire kifejlett eszköz- és intézményrendszerrel bírnak. A kulturális diplomácia fontos szerepet játszik az önmeghatározásban és kitűnően alkalmas a hosszú távú nyilvános diplomáciai célok megvalósítására, azonban nem öleli fel a nyilvános diplomáciában rejlő lehetőségek teljes spektrumát. A közép-kelet-európai államok keresik az utat már meglévő intézményrendszerük korszerűsítésére, az újonnan felmerülő igények kielégítésére és a kínáló lehetőségek kiaknázására. A saját nyilvános diplomáciai stratégiájuk kidolgozása felé vezető út azonban korántsem olyan egyszerű - mint azt a továbbiakban látni fogjuk.

4. Ambivalens nyilvános diplomáciai törekvések

A közép-kelet-európai nyilvános diplomáciára a kooperáció és a rivalizálás kettőssége jellemző. Bár az államok törekvései történelmi okokból hasonlóak, ezért indokolt közöttük a kooperáció, egyben egymás riválisai hasonló gazdasági és földrajzi adottságaiknak köszönhetően a turistákért, a befektetőkért és a regionális vezető szerepért folytatott közdelemben. A politikai, gazdasági, turisztikai és kulturális központ szerepéért különösen Magyarország, Lengyelország és Csehország között figyelhető meg versengés.³ A régió etnikai tagoltsága és az ebből következő ellentét tovább nehezíti az együttműködést.

A közép-kelet-európai államok között azonban nem csak a versengés, hanem az együttműködés elemei is megfigyelhetők. A Visegrádi Államok példája is igazolja, hogy a kooperáció kommunikációs téren is gyümölcsöző lehet. Az amerikai vízummentesség érdekében való összefogás szintén sikeresnek bizonyult. A hét nagykövet együttes fellépése és megjelenése a tárgyalások alkalmával kifejezte elkötelezettségüket és sokkal alkalmasabb volt a figyelemfelkeltésre, mintha a kis, sok döntéshozó számára kevésbé ismert kelet-európai államok külön-külön képviselték volna érdekeiket.

A versengés és az együttműködés kettőssége az adott körülmények között természetes. Kommunikációs szempontból azonban érdemes nem a konfliktusokat, hanem az együttműködés elemeit kiemelni. Mindenképpen rossz fényt vet a régió egészére és különösképpen az érintett államokra, ha támadó hangvételű nyilatkozatokkal együttműködésre való képtelenségüket igazolják – ami EU tagállamként különösen előnytelen.

Közép-Kelet-Európa békés politikai viszonyai között a régió államai a nyilvános diplomáciát elsősorban versenyképességük javítására és Európához való reintegrációjuk elősegítésére használják. Ezzel együtt megfontolandó, hogy a nyilvános diplomácia mennyiben segítené elő az etnikai alapú konfliktusok megoldását és megelőzését, melyek a mai napig feszültséget teremtenek a régió országai között. Ez a közös érdekeket szolgálná, hiszen minden állam nyer azzal, ha politikai stabilitást és a kooperációra való hajlandóságot képes demonstrálni a külvilág – és elsősorban az EU – felé.

5. Közép-kelet-európai körkép – tipikus problémák, egyedi megoldások

A volt szovjet blokk tagjai a kis államokra és a rendszerváltozáson átesett országokra jellemző nehézségekkel néznek szembe a nyilvános diplomácia területén. A továbbiakban tekintsünk át néhány, a volt szovjet blokk államaira jellemző kihívást és az azokra született válaszokat.

5.1. Láthatatlanság - Balti államok

A közép-kelet-európai államokról az Európán kívüli átlagembernek homályos fogalmi vannak, azonban még nehezebb helyzetben vannak azok az államok, amelyek a vasfüggöny leomlását követően születtek újjá. Igaz ez a balti államokra és a volt Jugoszlávia függetlenedő tagállamaira is. Ezeknek az államoknak elsődleges céljuk, hogy láthatóvá váljanak a nemzetközi közösség számára, és csak ezt követően, vagy legalábbis ezzel párhuzamosan érdemes specifikus ismertetőjeveikre koncentrálniuk.

A balti államok egyike sem működtet idegen nyelvű rádió vagy televízióadót, cserekapcsolataik számukban és a résztvevő országok számát illetően is korlátozottak. A szűkös erőforrásokból a balti államok a hagyományos partnereiken, a közeli Finnországon és Svédországon túl néhány potenciális befektetőket és turistákat küldő államra koncentrálnak. Az ilyen korlátozott lehetőségekkel rendelkező államok nyilvános diplomáciájában kulcsszerepe van a kreativitásnak és az adódó megjelenési lehetőségek kihasználásának.

Az Eurovíziós Dalfesztivál például a széleskörű nyilvános diplomáciai lehetőségekkel rendelkező államok számára jelentéktelen, azonban miután Észtország 2001-ben megnyerte a fesztivált és a 2002-es verseny rendezési jogát, éppen erre

az eseményre időzítette nyilvános diplomáciai projektjei indítását.⁴ A kis államok sikere éppen az ilyen lehetőségek felismerésén múlik, hiszen Észtország bár nem rendelkezik saját nemzetközi rádió vagy TV adóval, a Dalfesztivál kapcsán 166 millió nézőnek mutathatta be az „új” országot.

Szintén kiemelkedő lehetőség Litvánia számára, hogy 2009-től az EU kulturális fővárosának szerepét egy régi és egy újonnan csatlakozott ország városa töltheti be. Litvánia Ausztriával együtt alkotja az első párost. A vilniusi megnyitó fesztiválra januárban kétszázezer látogató érkezett, köztük ötven külföldi tudósító összesen tizenkilenc országból. A megnyitónak köszönhetően Litvánia bekerült a BBC, a CNN és az ABC hírei közé is.⁵ Vilnius a közösségi médiát is bevonja a kommunikációba: a Facebook közösségi portálon a Vilnius 2009 European Capital of Culture csoportnak már több mint 6600 tagja van. A gazdasági válság természetesen Litvániát sem kímélte: a tervezett 11,6 millió Euró helyett csak 7,25 millió jutott a kulturális főváros projektre,⁶ azonban még így is mintegy 900 program várja majd a látogatókat. A rendezvénysorozat koordinátora, Elona Bajoriniene elmondta, hogy a projekt célja, hogy a szovjet idők után visszahelyezze Vilniust Európa kulturális térképére.⁷

Mindez előrevetíti, hogy milyen lehetőségeket rejt Magyarország számára, hogy Pécs 2010-ben az EU kulturális fővárosa lesz – és hogy milyen következményekkel jár, ha nem leszünk képesek legalább a vilniusi rendezvények színvonalának elérésére.

5.2. Sztereotípiák - Románia

A volt szocialista államokról még napjainkban is él az a beidegződés külföldön, mi szerint ezek az államok a kommunizmus látható jegyeit még mindig magukon hordozzák: szegények, koszosak, veszélyesek és instabilak. A régió államainak egyik legfontosabb célja országuk versenyképességének növelésében először ezeknek a falaknak a lebontása.⁸ Mindez akkor még nehezebb, ha egy-egy aktuális esemény ismét feléleszti a már feledni kívánt képet.

Románia a forradalom és az ahhoz kapcsolódó megrázó képeknek köszönhetően 1989-ben vonta magára leginkább a nemzetközi közösség figyelmét. Egy, az EU csatlakozást megelőző évben született felmérés szerint a tagállamok Romániát még mindig a szegénységgel, bűnözéssel és olyan „hírességekkel” asszociálták, mint Drakula vagy Ceausescu.

A román külügyminisztériumon belül már működik nyilvános diplomáciai szekció, azonban a nyilvános diplomácia fogalma még nem tűnik teljesen tisztázottnak a román tisztségviselők körében. Románia – a legtöbb közép-kelet-európai országhoz hasonlóan - elsősorban a kulturális diplomácia területén rendelkezik tapasztalatokkal, és a legtöbb nyilvános diplomáciának tekinthető program is elsősorban kulturális jellegű.⁹

A romániai romák által Olaszországban keltett feszültség azonban oda vezetett, hogy a román külügyi vezetés átfogó nyilvános diplomáciai projektet indított az

ország irányába megnyilvánuló negatív közhangulat mérséklésére. A nyilvános diplomácia eszközeit itt mintegy válságkezelési mechanizmusként alkalmazták a Romániáról korábban kialakult – és megmaradt – negatív kép és az azt erősítő aktuális események hatásának enyhítésére.

A „Romania: un mondo da scoprire”¹⁰ kampány 2008-ban annak bemutatását tűzte ki célul, hogy sokkal több dolog köti össze a románokat az olaszokkal, mint amennyi elválasztja őket. A projekt erőssége, hogy nem csak az egyoldalú kommunikációra épít, hanem a kétoldalú kommunikáción is túlmutatva a leghatékonyabbnak bizonyuló mechanizmust,¹¹ az együttműködést igyekezett elősegíteni románok és olaszok közös munkájának és szórakozásának megszervezésével. Éppen ezért a kampány őszi eseménysorozata, a „Piazza di Romania” az olaszok életében oly fontos szerepet betöltő köztereken jelenítette meg Romániát.

Az őszi Piazza di Romania nyilvános diplomáciai projektekre a román kormány 350 ezer Eurót különített el, amelyet olasz és román szponzorok hozzájárulása egészített ki.¹²

A formálódó román nyilvános diplomácia azonban nem csak válságkezeléssel foglalkozik. A „Szerzz diplomát Romániában”¹³ projekt 2006-os indulása óta már bejárta Ammant, Ciprust és Kínát. A kampány nem titkolt célja, hogy értelmiségieket vonzzon romániai egyetemekre és így növeljék Románia presztízsét és imázsát¹⁴

Románia a balti államokhoz hasonlóan szintén felismerte a nemzetközi eseményekben rejlő lehetőségeket. 2007-ben Európa Kulturális Fővárosába, Nagyszebenbe – azaz Sibiu városába – mintegy 2 millió látogató érkezett, hogy részt vegyen a több mint 1500 kulturális esemény valamelyikén.¹⁵ A programok szervezésében és lebonyolításában 1000 önkéntes segítkezett.¹⁶

A program igen sikeresnek bizonyult, amiben nagy szerepet játszott a másik 2007-es kulturális város, Luxembourg segítőkészsége. Számos közösen szervezett és párhuzamosan lebonyolított projekt nem csak Sibiuban, hanem Luxemburgban is hozzájárult ahhoz, hogy Románia tovább haladjon a legtöbb kelet-európai államtól szintén sújtó sztereotípiák leküzdésében.

5.3. Negatív kép – Szerbia

A régió országai közül talán a volt Jugoszlávia utódállamai vannak a legnehezebb helyzetben a külföldön kialakult országkép tekintetében. A délszláv háború olyan mértékben rombolta le ezen nemzetek és országok imázsát, hogy nem csak épületeik és infrastruktúrájuk, hanem nemzetközi reputációjuk szisztematikus újjáépítése is szükségessé vált.

Szerbia számára még az ismeretlenség is előnyösebbnek tűnik, mint a délszláv háború eseményeiből levont következtetések általánosítása. A szerbek maguk gyakran úgy érzik, hogy államukat a bombázásokkal és a háborús bűnösökkel azonosítják.¹⁷ Ebben lehet igazság, hiszen az EU Barometer eredményei szerint¹⁸ Szerbia

a harmadik legkevésbé vonzó potenciális EU tagország – Törökország és Albánia után. Azt azonban például igen kevesen tudják, hogy a Világbank 2005-ös jelentésében Szerbiát a világ leginkább megújuló országaként¹⁹ értékelte.²⁰

A Szerbiáról külföldön kialakult kép átformálása nehéz feladat, és ez nem csak a külföldiek látásmódjának köszönhető: a szerbek néha maguk is belefáradnak az imázs-kérdésbe. A szerb országmárka megalkotásán dolgozó második szerb Brand Fair-re például azért nem hívtak meg külföldi újságírókat, mert a szervezők úgy gondolták, végül úgyis csak Mladic-ról írnának.²¹

Talán éppen az óriási kihívásnak köszönhető, hogy Szerbiához köthető a régió talán legkoherensebb nyilvános diplomáciai intézménye. A Szerb Nyilvános Diplomáciai Intézet non-profit szervezet, mely nem kormányzati támogatásból, hanem alapítványok és vállalatok felajánlásaiból működik, s a nyilvános diplomácia minden ágát összefogva dolgozik Szerbia nemzetközi reputációjának helyreállításán Brüsszelben. Célja a szerb demokrácia ismertségének növelése, a szerb EU tagság elősegítése, a szerb állampolgárok vízumkötelezettségének csökkentése és Szerbia gazdasági és turisztikai vonzerejének növelése. Az Intézet magába foglal egy közkapcsolati osztályt, mely egyben tájékoztató és sajtóiroda, elemzéseket készít és lehetőséget nyújt viták generálására szemináriumok, filmvetítések és egyéb rendezvények segítségével. A kultúráért és turizmusért felelős egység a nemzetközi csereprogramokat és együttműködést segíti elő, művészeti kezdeményezéseket támogat, népszerűsíti a szerb nyelvet és turisztikai célpontokat, valamint a kulturális önkéntesek munkáját. Az Intézet egyben a szerb üzleti élet lobbijának központja is. Külön figyelmet érdemel a diaszpóra-hálózat szervezése, mely az EU-ban élő szerb közösséget, az EU intézményeit és a szerb üzleti közösséget hivatott összekötni, valamint elősegíti fiatal szerb szakemberek európai megjelenését.²²

A Szerb Intézet két szempontból is egyedülálló a régióban: non-profit szervezetként működik, s a nyilvános diplomácia szinte teljes spektrumát²³ megjeleníti. A közép-kelet-európai nyilvános diplomáciai törekvéseknek éppen az erőforrások szűkössége és a koordináció hiánya a legnagyobb akadálya. A Szerb Nyilvános Diplomáciai Intézet valós példája annak, hogy lehet megoldást találni ezekre a problémákra.

5.4. „Európaiság” – Szlovénia, Csehország

A fentiekben néhány tipikusan „keleti” nyilvános diplomáciai kihívást vizsgáltunk meg, melyek a régió országainak kisebb vagy nagyobb csoportjára jellemzőek. Van azonban egy cél, mely mindegyik poszt-kommunista állam szeme előtt lebeg: ez pedig Európa. Az európai (re)integráció külpolitikai cél a régió minden államában – több-kevesebb sikerrel és reális eséllyel. A csatlakozási szerződés aláírása azonban korántsem jelenti azt, hogy ezzel mintegy varázstsütségre „európaivá” válnánk – legalábbis a korábbi tagállamok vagy az Európán kívüli államok közvéleményének szemében.

Az integráció sikerének és az új tagállam nemzetközi szerepvállalásra való alkalmasságának leglátványosabb próbája a soros EU elnökség. Az adott állam e szerepben természetesen elsősorban az EU-t képviseli, azonban kitűnő lehetősége nyílik arra, hogy lényegesen növelje nemzetközi reputációját. Míg a kis államok számára a legtöbbször az jelent kihívást, hogy láthatóvá váljanak, itt az alapfeltételek adva vannak, amit ki lehet használni – vagy éppen el lehet játszani az igen ritkán adódó lehetőséget.

E lehetőség először Szlovéniának adatott meg. Szlovéniában az elnökség nyújtotta a nyilvános diplomáciai lehetőségek sokszor kihasználatlanok maradtak. Fél év alatt 260 kulturális eseményre került sor²⁴ – emlékeztetőül, a romániai Nagyszeben Európa 2007-es kulturális fővárosaként egyetlen városban 1500 kulturális rendezvényt szervezett. Természetesen az elnökség elsősorban politikai és nem kulturális esemény, azonban a diplomáciai vonal könnyen összeköthető a nyilvános diplomáciával.

A 2007-es szlovén márkaépítés szlogenje – „Olyan közel van! Oly érdekes! Oly meglepő!”²⁵ – sem segítette elő, hogy a Szlovéniáról külföldön élő homályos kép letisztuljon. Az olyan „láthatatlan” országok, mint Szlovénia éppen a rájuk jellemző, egyedi és azonosítható kommunikációs szegmens kiválasztásával lehetnek sikeresek, és nem olyan általános kijelentéssel, mi szerint az ország például „érdekes”.

Az új tagállamok következő megmértetése a 2009 első félévének cseh elnöksége. Csehország új nyilvános diplomáciai stratégiáját 2005-ben született meg. Az új imázs szerves része a www.czech.cz honlap, Csehország nyilvános diplomáciájának gerincét az integrált turizmus, kereskedelem és befektetési szervezet, illetve a Cseh Központok hálózata adja.

A Csehország által promotált szegmenesek a felelősségteljes ország imázsa – Csehország a legnagyobb humanitárius donor Közép-Európában. További elem a „fiatal, kreatív és hip” nemzet – eltávolodva a középkori Prága által közvetített képtől építve az ország építészeti és filmiparbeli sikereire.

A cseh nyilvános diplomáciában a kontinuitás jelképe a több mint nyolcvan éve működő Prága Rádió²⁶. A közvetlenül a Külügyminisztérium által támogatott rádió angol, német, spanyol, orosz, francia és cseh nyelven sugározza műsorait. Az új Akadémiai Információs Központ pedig a nemzetközi ösztöndíjakkal kapcsolatban nyújt támogatást, bár igen kevés kormányzati ösztöndíjprogramra nyílik lehetőség, a pályázatok nagy része európai uniós.²⁷

A cseh nyilvános diplomácia példaértékű eleme az 1997-ben alapított Gratias Agit Díj, melyet a külügyminisztérium ítél oda évente a Cseh Köztársaság külföldi jó hírének előmozdításáért.²⁸

A 2009 első féléve újabb lehetőség lehetett volna arra, hogy az újonnan csatlakozott országok bizonyítsák, hogy az EU teljes jogú tagjai. A cseh kormány válsága azonban nem ezt a képet közvetítette a világ felé, ami tovább ront a régió megítélésén.

6. Nyilvános diplomácia Magyarországon

A nyilvános diplomácia hazánkban - történelmi okoknál fogva - csak a rendszerváltás utáni időszakban került előtérbe. Igazán kiforrott stratégia a magyar nyilvános diplomácia irányítására és összefogására azonban a mai napig nem született. Magyarország elsősorban a kulturális diplomácia eszközeivel, emlékévek keretében mutatkozik be a külföldi közvélemény előtt. Ezek a kezdeményezések azonban elsősorban a magyar értékek megismertetését célozzák, a külföldi közvélemény egy-egy konkrét magyar külpolitikai cél érdekében történő befolyásolása nem szerepel célkitűzéseik közt.

Magyarországon megtalálható a nyilvános diplomácia számos eleme, melyek közül sok hosszú, sikeres múltra tekinthet vissza. Egy koherens, hosszú és rövid távú elemekre, információs és kapcsolatépítési kommunikációra egyaránt építő, távoli és közeli országokat egyaránt megszólító nyilvános diplomáciai stratégia javíthatná a Magyarországról külföldön kialakult képet, növelhetné az ország versenyképességét, és nem utolsósorban hatékonyabbá tehetné a különböző intézetek és csoportok munkáját.

Magyarország nyilvános diplomáciai törekvéseinek középpontjában a határon kívüli magyar kisebbségek állnak, mint azt számos ösztöndíj és a Határon Túli Magyarok Hivatala is bizonyítja. A magyar nyilvános diplomácia közvetlen szomszédságunktól távolabb eső legfontosabb célpontja Németország, Európán kívül pedig elsősorban az Egyesült Államok illetve Japán. Az Egyesült Államok Magyarország legfontosabb tengeren túli kereskedelmi partnere és magas jövedelmű turisták küldő országa. A kulturális kapcsolatok fontosságát jelképezi a New Yorkban 2001-ben megnyílt Magyar Intézet, illetve a Budapesten működő Fulbright Bizottság munkája. Japán az oktatási együttműködések területén fontos partner, a Japán Alapítvány közép-kelet-európai központját például Budapesten alakította ki.

Magyarország az ösztöndíjak, csereprogramok és általában a kulturális diplomácia területén kiépített intézményrendszerrel és tapasztalattal büszkélkedhet a Magyar Intézetek²⁹ illetve a Magyar Ösztöndíjbizottság munkájának köszönhetően.

A rádiós és televíziós műsorszórás azonban kiesett a magyar nyilvános diplomácia eszközei közül: a Budapest Rádió 2007-ig hat nyelven – angol, német, francia, spanyol, olasz, orosz – működött, amikor anyagiak hiányában megszűnt. Határainkon kívül egyedül a Duna Televízió sugároz műsorokat – kizárólag magyar nyelven.

A magyar nyilvános diplomáciában nem állami szereplők is részt vesznek. A „Hungaricum Club” 1999-ben alakult magánkezdeményezésként Magyarország európai uniós tagsága és hagyományos magyar márkák támogatására. A Club létrehozta a „Magyarország Íze” elnevezésű összeállítást, melyben a Herendi Porcelán, Pick Szalámi, Tokaji Aszu, Zwack Unicum és Halasi Csipke szerepelt.

Bár nem létezik hosszú távú magyar nyilvános diplomáciai stratégia, sikeres rövid távú nyilvános diplomáciai projektekre már volt példa. Ilyen a Magyarország

Európai Unió csatlakozását előkészítő Külső Kommunikációs Stratégia (KKS), mely 2000-től hazánk Európai Unióhoz való csatlakozásáig működött. A projekt célja volt arról meggyőzni Európát, hogy a magyarok is európaiak, akik ugyanazokat az értékeket, gondolatokat és erőfeszítéseket vallják magukénak, mint a többi európai nemzet; valamint arról, hogy Magyarország csatlakozása érték Európa számára, mely azt erősebbé, gazdagabbá és sokszínűbbé tenné mindkét fél számára egyenlően előnyös módon. A KKS nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy Magyarország „csatlakozásáról” és ne az Európai Unió „bővítéséről” szóljon. Ezzel a retorikával azt igyekezett elérni, hogy Magyarországot céljaival, helyzetével és erőfeszítéseivel azonosítsák.

7. Hogyan tovább? Mit tanulhatunk másoktól?

Amint láhattuk, bár maga a nyilvános diplomácia hazánkban szinte ismeretlen fogalom, a nyilvános diplomácia elemei jelen vannak Magyarországon, és átfogó nyilvános diplomáciai projektekre is volt már példa. A probléma inkább a koordináció, valamint a hosszú és rövid távú konkrét célkitűzések, tehát összességében a stratégia hiánya. Ezzel nem vagyunk egyedül Közép-Kelet-Európában, azonban a régióban számos ország felismerte a nyilvános diplomáciai stratégia kidolgozásának szükségességét, és elindult azon az úton, amely egy átfogó cselekvési terv kidolgozásához vezet.

A posztszovjet államok tapasztalatai Magyarország számára is igen hasznosak lehetnek. Számos lehetőség, mellyel a régió többi országa már – több-kevesebb sikerrel – megpróbálkozott, Magyarország számára is nyitva áll.

Elsőként említhetjük azon kiemelkedő események jelentőségét, melyeknek köszönhetően a világ, vagy legalábbis Európa ránk figyel majd: a Pécs Európai Kulturális Fővárosa 2010-ben az EU elnökség 2011-ben. Nagy a tét, hiszen Magyarország megítélését ezek az események mindenképpen befolyásolják. Bár sikerünk elsősorban az elért eredményektől függ, nem lényegtelen, hogy ezeket az eredményeket hogyan kommunikáljuk, illetve hogyan fordítjuk Magyarország javára a megélénkülő nemzetközi érdeklődést.

Fontos továbbá az állam szerepének átgondolása. A modern állam feladatai megsokasodtak, azonban forrásai a legkritikább esetben követik ezt a tendenciát. Az ország külföldön kialakult képének gondozása egyike az új feladatoknak. Természetesen az „imázs gondozás” nem helyettesítheti a tetteket, azonban a tettek megfelelő kommunikációja, az ország értékeinek megjelenítése a modern közjóság, a pozitív országekép biztosítását teszi lehetővé. Ez a közjóság bár elvont fogalomnak tűnik, a valóságban kézzelfoghatóbb, mint gondolnánk: elég csak az származási ország effektusra³⁰ gondolni.

Ezt a közjóságot azonban nem kizárólag az állam biztosíthatja, nem csak állami szerepvállalással és büdzséből jöhet létre. Az állam elsődleges feladata, hogy megteremtse a kereteket, a feltételeket és a tevékenység presztízsét. Azonban ahogy a

jó országimázs nem csak az állami szereplők helyzetét javítja, úgy annak „előállítását” sem kell, hogy csak az állam finanszírozza. A vállalatok társadalmi szerepvállalása³¹ nem új fogalom, és könnyen összekapcsolható a nyilvános diplomácia kérdésével. Természetesen nem önzetlen segítségről van szó, hanem kölcsönös előnyök biztosításáról. Míg az államnak segítség lehet a vállalatok – adott esetben az olyan nagy magyar vállalatok, mint a MOL, az OTP, vagy éppen a Hungaricum Club tagjai – anyagi hozzájárulása, addig ezeknek a vállalatok presztízse és termékeik versenyképessége növekedhet azáltal, hogy részt vesznek ilyen projektekből.

A nem állami szerepvállalástól való ódzkodás általában a korrupciótól való félelemben gyökerezik. Ezt – csak úgy, mint a nyilvános diplomáciával foglalkozó állami intézmények esetében – egy átlátható és nyilvános finanszírozási rendszer orvosolhatja.³²

A vállalatok mellett a magánszereplők részvételének inspirálása is az állam feladata. A nagyszabeni kulturális főváros projektben résztvevő önkéntesek például szolgálnak arra, hogy mekkora segítség lehet az önkéntesek részvétele. Itt könnyen érvelhetnénk azzal, hogy erre egy magyar átlagembernek nincs se ideje, se energiája. Azonban ha a tevékenység presztízsz értékű – mint például egy olyan díj megalapításával, mint a cseh Gratias Agit díj – vagy ha azt bármilyen formában díjazták – például egyetemisták és főiskolások önkéntességének igazolása szakmai gyakorlatként – az motivációt jelent a résztvevőknek, és szinte ingyenes humán erőforrást a szervezőknek.

Végül, fontos annak kihangsúlyozása, hogy a nyilvános diplomácia nem egy kormányt vagy csoportot hivatott képviselni, hanem az ország egészét, annak döntéshozóival, intézményeivel, vállalataival, NGO-ival és állampolgáraival együtt. Amint ez a kép felborul, a nyilvános diplomácia könnyen átfordulhat propagandába, vagy annak feltételezésébe, és kontraproduktívvá válhat. Éppen ezért szükséges, hogy egy átfogó, hosszú távú magyar nyilvános diplomáciai stratégia szülessen mindezen szereplők bevonásával és konszenzusával, mely így hosszú távon képviselheti Magyarország érdekeit.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anholt, Simon (2008): *Brand New Justice: The Upside of Global Branding* Butterworth-Heinemann Oxford.
- Van Ham, Peter (2008): *Place Branding, the state of art* In: *The Annals*, 2008 March, vol 616, PD in a Changing World ED: Cowan, Geoffrey; Cull, Nicholas J.
- Henrikson, Alan K. (2005): *Niche Diplomacy in the World Public Arena: the Global „Corners” of Canada and Norway* In: *The New Public Diplomacy – Soft Power in International Relations* Palgrave Macmillan, New York
- Nye Jr, Joseph S. (2008): *Public Diplomacy and Soft Power* In: *The Annals*, 2008 March, vol 616, PD in a Changing World ED: Cowan, Geoffrey; Cull, Nicholas J.

Szakértői anyagok:

- Magyarország „Külső Kommunikációs Stratégiája” – KÜM szakértői összefoglaló
- Pröhle Gergely: *A magyar kultúra szerepe Magyarország nemzetközi politikai és gazdasági kapcsolatainak fejlesztésében*

JEGYZETEK

1. Nagy Lilla a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskolájának PhD hallgatója.
2. Például a „Talent for entertaining” kampány. Ez azonban nem átfogó országimázsra irányuló kampány, hanem elsősorban turisztikai országimázs. A turisztikai országimázs igen érzékeny terület, hiszen egy botrány, mint például a 2008. decemberi Malév sztrájk, lenullázhatja a korábbi erőfeszítések eredményeit.
3. Szondi, György (2009): *Central and Eastern European Public Diplomacy – A Transitional Perspective on National Reputation Management*. In: P. Taylor, N. Snow: *The Handbook of Public Diplomacy* Routledge
4. Szondi, György (2009): *Central and Eastern European Public Diplomacy – A Transitional Perspective on National Reputation Management*. In: P. Taylor, N. Snow: *The Handbook of Public Diplomacy* Routledge
5. <http://www.2009vilnius.com/opening-ceremony-events-vilnius-2009.html>
6. <http://www.eubusiness.com/news-eu/1231048021.81>
7. <http://www.euvonal.hu/nyomtat.php?modul=15&id=5567>
8. Olykor ezek a sztereotípiák még a kommunizmus előtti időszakra nyúlnak vissza. Lengyelország például szintén törekszik semlegesíteni a történelméből adódó negatív asszociációkat: hosszas munka után 2006-ban sikerült elérni az UNESCO-nál, hogy az auschwitz-i emlékhely nevét „Lengyel koncentrációs táborokról” „Volt Német Náci Koncentrációs és Kivégző Tábor Auschwitz Birkenau” névre változtassák. In: Szondi, György (2009): *Central and Eastern European Public Diplomacy – A Transitional Perspective on National Reputation Management*. In: P. Taylor, N. Snow: *The Handbook of Public Diplomacy* Routledge

9. <http://steconomice.uoradea.ro/anale/volume/2008/v4-management-marketing/170.pdf>
10. Románia: egy felfedezni való világ
11. Az elismert pszichológus, Allport megfigyelése szerint az egyoldalú kommunikációnál és a dialógusnál sokkal hatékonyabbak a bizalomépítésre a közös projektek, amelyek a közös célok és eredmények segítségével hozzák közelebb egymáshoz a feleket. A nyilvános diplomáciában ezért az ilyen projektek kecsesgetnek a legnagyobb sikerrel.
In: Cowan, Geoffrey; Arsenault, Amelia (2008 March, vol 616): Moving from Monologue to Dialogue to Collaboration: Three Layers of Public Diplomacy
In: Cowan, Geoffrey; Cull, Nicholas J.: The Annals, Public Diplomacy in a Changing World
12. <http://www.romanianewswatch.com/2008/10/romania-mfa-promotes-romania-in-italy.html>
13. Graduate in Romania
14. <http://www.mae.ro/index.php?unde=doc&id=11893>
15. http://www.sibiu2007.ro/index_en.php
16. http://www.sibiu2007.ro/cms2/more_en.php?id=468_0_2_0_C
17. Ebben fontos szerepet játszott a média és főleg a háborút bemutató vizuális elemek, melyek mélyen beivódtak a nemzetközi köztudatba.
18. EU Barometer 64, Chapter 5
19. Top reformer of the world
20. További érdekesség például, hogy Szerbia a világ legnagyobb málnaexportőre – a kiemelkedő minőségű málna világexportjának 95 %-át adja.
21. [http://www.serbianinstitute.org/AnalysisDetails.25+M5c4a0d2d299.0.html?&tx_ttnews\[dy\]=13&tx_ttnews\[month\]=04&tx_ttnews\[year\]=2006](http://www.serbianinstitute.org/AnalysisDetails.25+M5c4a0d2d299.0.html?&tx_ttnews[dy]=13&tx_ttnews[month]=04&tx_ttnews[year]=2006)
22. <http://www.serbianinstitute.org/Activities.7.0.html>
23. A rádiós és televíziós műsorszórás nem szerepel a tevékenységei között, azonban ez az igen költséges műfaj csak a legkritább esetben valósítható meg NGO szinten.
24. http://www.eu2008.si/en/News_and_Documents/Press_Releases/June/0630UKOMstevilkePEU.html
25. <http://www.eu2008.si/en/Slovenia/Tourism/index.html>
26. www.radio.cz, 2000-ben 1,2 millió Eurós támogatással működött. In: de Gouveia, Philip Fiske; Plumridge, Hester (2005):European Infopolitik – Developing EU Public Diplomacy Strategy, The Foreign Policy Centre, London
27. Szondi, György (2009): Central and Eastern European Public Diplomacy – A Transitional Perspective on National Reputation Management. In: P. Taylor, N. Snow: The Handbook of Public Diplomacy Routledge
28. http://www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/8/3/pages251838/p251838-1.php
29. 13,7 millió Eurós kormányzati támogatással 2005-ben. In: de Gouveia, Philip Fiske; Plumridge, Hester (2005):European Infopolitik – Developing EU Public Diplomacy Strategy, The Foreign Policy Centre, London

190 ~ Fiatal történészek

30. Country of origin effect. A termékekre helyezett „Made in ...”, „Produce of ...” jelzés.
31. Corporate social responsibility, CSR.
32. A Szerb Nyilvános Diplomáciai Intézet honlapján például megtalálható, hogy a vállalatok mennyi tagdíjat fizetnek.

Kaposi Zoltán*

A HERCEG BATTHYÁNY–STRATTMANN HITBIZOMÁNY GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

*ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE PRINCELY BATTHYÁNY–
STRATTMAN ENTAIL IN THE FIRST PERIOD OF THE 20TH CENTURY*

ABSTRACT

The topic of the study is the transformation of the princely Batthyány-Strattman entail in the first part of the 20th century. We are seeking for the answer how could an immobile entail land system get through such a significant change. The entail was created by Count Lajos Batthyány in order to provide the wealth for the family in the long run. Even in the 19th, but mainly in the 20th century so many external impacts hit the entail which resulted an important transformation. Due to Trianon the organisation which had consisted four domestic manors lost its Ludbreg Manor, which was across the River Dráva, in Croatian territory. As a result of the land reform in 1920 and the property tax in 1921 nineteen percent of the lands were gone. The Entail Act of 1936 disengaged half of the remained agricultural lands from the traditional limitations. Finally, entail manors died out in 1945 due to the land reform. According to our research we think that the entail had been continuously loosing from its intact state and became more and more defenceless of political decisions.

1. A hitbizomány az első világháború előtt

A hitbizományt gróf Batthyány Lajos 1746-ban alapította a körmendi, a kani-zsai, az intai és a Dráván túli ludbregi uradalomból, de része volt még a család budai háza, illetve a Vas megyei örökös főispáni cím is.¹ A hitbizomány főági majorátus volt, ahol az alapító levél pontosan meghatározta a mindenkori hitbizományi kezelő jogait és kötelességeit.² 1772-ben a hitbizomány Lajos gróf testvére, Károly herceg halála után kibővült az anyai ágról származó ausztriai trautmannsdorfi birtokkal, ugyanakkor a mindenkori hitbizományi tulajdonos megkapta a ráhármlott hercegi címet is.³ A hitbizomány területe megalapításakor – későbbi források alapján becsülve – mintegy 80 000 hold volt.⁴

A négy uradalom korábban a török hódoltsági területen feküdt, ezért meglehetősen elhanyagolt állapotú, alacsony jövedelmezőségű birtokok voltak. A 18. század közepétől kiépült a Batthyány-família Körmendről irányított birtokkormányzati rendszere, amelynek részeként megszervezték a majorátus irányítását, de mellette

* Az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának egyetemi tanára.

más családi birtokoknak is innen történt a vezetése.⁵ Kihasználva a megnyíló piaci lehetőségeket, egyre szélesedett a majorsági termelés. Az uradalmak központjai közül Kanizsa, Körmend és Ludbreg nagyon jó helyen, közlekedési utak csomópontjaiban helyezkedett el. Közülük különösen Kanizsa pozíciója volt különleges, amely mezőváros a 19. század első felében a Délnyugat–Dunántúl legfontosabb kereskedelmi központjává vált.⁶ Ezt elősegítette a Batthyánnak, főleg Fülöp herceg (1806–1870) hitbizományi vezetése alatt az is, hogy nagy számban költözhetek zsidó kereskedők és iparosok a birtokra.

Az 1770–80-as években a körmendi és a kanizsai uradalmat is bérbe adták,⁷ de a 19. század első felében az agrárkonjunktúra időszakában már a majorsági házi kezelést látták üdvözítőnek. A jobbágyszabadítási törvények miatt az uradalmak területe lecsökkent, hiszen a volt jobbágság számára biztosított úrbéri telkek kikerültek az uradalmak hatásköréből. Hasonló hatású volt az 1850-es években végbement, korábban közösen használt erdő és legelő elkülönítése, amely szintén jelentősen csökkentette a földesúri földeket. Ennek, s egyéb kisebb birtokkorrekcióknak köszönhetően a dualista időszak kezdetére a korábbi 80 000 holdas uradalmi terület 30 000 hold alá csökkent.

1. táblázat: A herceg Batthyány–Strattmann hitbizomány területe 1870-ben⁸

Az uradalom központja	Belső telek	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Nem használt	Összes
Körmend	178	2919	1549	848	3860	-	12	9368
Inta	36	1350	262	200	1634	-	64	3548
Kanizsa	113	1806	1648	569	5555	14	183	9891
Ludbreg	56	1714	536	607	3131	11	570	6628
Uradalmak összesen	383	7789	3995	2224	14 180	25	829	29 435

Az 1850-es években, a megváltozott politikai körülmények között módosult a hitbizományok irányítása is. Magyarországon 1854-ben bevezették az osztrák polgári perrendtartást. A polgári törvénykönyv 22. § értelmében a hazai hitbizományok a törzsvagyon megőrzése érdekében a császári és királyi törvényszékek felügyelete alá kerültek, kinevezett hitbizományi gondnok és utógondnok védte, valamint képviselte és védte az örökösök és várományosok jogait is.⁹ Egy 1869. évi igazságügyi rendelet szerint a több megyére kiterjedő hitbizományok esetében mindig annak a megyének a törvényszéke volt az illetékes eljáró bíróság, amelyben a hitbizomány központja elhelyezkedett. Esetünkben a központ Körmenden volt, így a Vas megyében lévő szombathelyi bíróságnak kellett döntenie a majorátus ügyeiről még akkor is, ha azok végrehajtása Zala vagy Varasd megyék területéhez kapcsolódott.¹⁰

Fülöp hercegnek nem voltak gyermekei, ezért az ő 1870. évi halála után a hitbizomány visszazállt a hajdani alapító Lajos gróf fiai közül Tivadar ágára. Ennek megfelelően a négy uradalmat, s vele a hercegi címet Batthyány Gusztáv kapta

meg.¹¹ Mivel ő 1838 óta folyamatosan Angliában élt, ezért célszerűnek tűnt az uradalmakat bérbe adva használni. Ennek megfelelően 1871-ben a négy nagybirtok összes mezőgazdasági területét 25 évre, majd pedig annak lejárta után 1896-ban már uradalmakra szétválasztva, s később az egyes uradalmakat is majorokra bontva bérletbe adták. A szétbontással jelentős bevétel-növekedést értek el: a háború előtt már lényegében kétszer nagyobb bevételt realizáltak, mint 1871-ben.¹²

A nagybérleti rendszer kialakítása miatt át kellett alakítani a hitbizományi gazdálkodás és irányítás rendszerét. 1871 után már nem volt szükség a korábbi tisztartói irányításra, hiszen a termelést most már a bérlők szervezték meg. Az azonban kétségtelen, hogy a régi foglalkoztatottak közül sokan kaptak munkát a bérlők majorságaiban. Uradalmi kézben csak az erdők maradtak meg, így az ottani gazdálkodást a továbbiakban az ekkor kialakított uradalmi erdőhivatalok látták el. Az erdőhivatalok vezetői voltak felelősek a továbbiakban a gazdasági döntésekért; az erdőhivatal intézte az uradalom minden ügyét, képviselte a földesurat. Kezdetben egy körmendi erdőhivatali vezető látta el mind a négy uradalom irányítását, de az 1880-as évektől kezdve szükségessé vált a decentralizáció. Az ekkor kialakított nagykanizsai erdőhivatal vezetője önállósult, s egyben ellátta már a ludbregi uradalmi erdészeti irányítását is. Az erdőhivatalok élére szakképzett erdőmérnökök kerültek, így például a nagykanizsai erdőhivatal vezetője az a Pálffy Alajos lett, aki az erdészeti akadémiát Selmecebányán végezte, majd 1885-től nagykanizsai főerdész és uradalmi kezelő lett, de mellette tagja volt a vármegyei bizottságnak, s biztosa a helyi Gazdasági Takarékpénztárnak.¹³ Az erdőhivatal kialakításában persze az 1879. évi erdőtörvénynek is nagy szerepe volt, amely birtokméretek szerint előírta az erdőkezelés-és gazdálkodás szabályait, s így kötelezővé tette az uradalomnak is a saját erdőhivatal létrehozását.¹⁴ Az uradalmi erdőhivatalok kialakítása fölöslegessé tette a korábban fölöttük lévő jószágkormányzóságot; az erdőhivatalok fölött szervezetileg a hitbizományi jószágigazgató állt.¹⁵

A szabad verseny körülményei között a hitbizományi uradalmaknak is szembe-sülnie kellett azzal, hogy jelentős bevételi többletre csakis a ráfordítások növelésével lehet számítani.¹⁶ A fejlesztéseket a hitbizományi kötöttségek miatt nehézkesen lehetett csak végrehajtani, ráadásul az uradalmak bérlők kezén voltak. Az is probléma volt, hogy az uradalom mindenkorai tulajdonosa az általa megszerzett bevételeket fejlesztésekre, beruházásokra csakis a hitbizományi bíróság engedélyével használhatta fel. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy ha az uraság esetleg egy új istállót kívánt építtetni, akkor azt a bíróságnak engedélyezni kellett.¹⁷ Nagy különbség volt ez a szabad használatú polgári tulajdonhoz képest, hiszen ott egy tulajdonos szabadon dönthetett bármilyen beruházásról, fejlesztésről; a hitbizományok esetében – a vagyon megőrzése, illetve növelése miatt – be volt építve egy bírósági engedélyezési szint. A fejlesztések általában hitelekkel valósultak meg, aminek viszont voltak törvényi korlátai.¹⁸ A hitbizomány uradalmi 1888–1914 között összesen 1 518 182 korona kölcsönt vettek fel, amit ugyanakkor szigorú ellenőrzés mellett folyamatosan törlesztettek; ugyanezen időszakban a másfél millióból

773 113 koronát vissza is fizettek. A kölcsönök között kiemelkedik az 1893-ban felvett 1 128 000 koronás ún. „nagy beruházási kölcsön” összege. Összesen 21 alkalommal vettek föl hitelt. Ezek többsége 10 000 koronánál kisebb összegű hitelfelvétel volt. A kisebb kölcsönök célja általában valamilyen rendkívüli kiadás finanszírozása, így például a viharkárok utáni javítás, ledőlt pajták újjáépítése, hidak renoválása, egy-két cselédlakás átalakítása stb. volt.¹⁹

A bérbe adott hitbizományi gazdaság a 19-20. század fordulóján viszonylag jól működött. A bevételek szempontjából a legfontosabb a mezőgazdasági termelés volt. Mindegyik uradalomban szaporodtak a majorok, de leginkább a nagyobb határral rendelkező nagykanizsai és körmendi uradalmakban volt lehetőség fejlesztésre. Jól mutatja ezt, hogy míg 1871-ben a nagykanizsai uradalomban öt földesúri major működött, addig az 1914. évi leltárban már tíz külön álló majort írhattak össze. Átalakult a gazdálkodás szerkezete is. Szemben az 1870–80-as évek gabonakonjunktúrájával, a század vége felé az állattartás felé fordult a figyelem. Szöveges és statisztikai forrásaink szerint a szarvasmarha-állományban gyorsan terjedtek a modern szimentáli fajták. A körmendi uradalomban muraközi tájfajú és nehéz ígáslovakat is tenyésztettek, mellette foglalkoztak kishenői és yorkshire-i sertésenyésztéssel.²⁰ A takarmánytermelés elsődlegesen a kukorica és a pillangós növények termelését jelentette.

A hitbizományi gazdaság másik pillére a saját kézben tartott erdőgazdaság volt, míg a harmadik, de az idők során egyre fontosabb forrássá az uraság kezében lévő városi és községi ingatlanok bérbeadása vált. Főleg Nagykanizsán és Körmenden nyertek nagyon sokat ezekkel a ház-és lakásbérletekkel. 1908-ban a nagykanizsai uradalom területén az ilyen jellegű bevételek évi 65 935 koronát tettek ki. Ezen belül a Fő úton lévő Korona vendéglő és a törvényszéki épület 7000–7000 koronát hozott.²¹ Hogy el lehessen helyezni az uradalmi bevételek szempontjából az összeget, írjuk, hogy 1896–1916 között a Linczer-féle uradalmi nagybérlet 103 000 korona járt évente a hercegnek.²² Látható, hogy az épületbérletek igen fontos szerepet játszottak az uradalmak működésében.

2. Az első világháború gazdasági hatásai a hitbizomány működésére

1883–1914 között Batthyány Ödön herceg irányította a hitbizományt,²³ majd azt követően unokaöccse, Batthyány-Strattmann László vette át a majorátust, s viselte a hercegi címet. Batthyány László 1870-ben született a család grófi ágából. Örökölte az apja által az Esterházy-hitbizományból megvásárolt és kibővített, mintegy 6000 holdas köpcsényi uradalmat,²⁴ Heves megye Hort településén egy 2000 holdas birtokot, valamint a Bánátban lévő 8000 holdas Oroszlámot. Orvosi diplomát szerzett, s Köpcsényben berendezett egy kórházat. A háború után a Kommün elől Bécsbe, majd Svájcba menekült. A politikai konszolidáció után hazatért, 1920–21 során átépítette a körmendi kastélyt, s családjával együtt odaköltözött. Ott rendezte be második kórházát is.²⁵ Batthyány László herceg, ami-

kor 1914-ben átvette a hitbizományt, végiglátogatta uradalmait,²⁶ később azonban ezzel már nem fárasztotta magát; viszont az egyes uradalmak vezetői, illetve az igazgató rendszeresen utaztak Körmendre, ahol beszámoltak a gazdálkodásról. Körmendről irányították a herceg magánvagyonát képező köpcsényi és az oroszlámosi birtokot is. Főleg az utóbbi volt gazdaságilag jelentős, hiszen kiváló talajjal és adottságokkal rendelkezett, s jól jövedelmezett. A herceg a hitbizomány bevételeinek jókora részét kórházának működtetésére fordította, ahol a szegényeket ingyen gyógyította.²⁷

Az első világháború kitörésével több külső hatás alaposan kikezdte a hazai agrár-nagyüzemek működését. A hitbizomány problémái részben a reáljövedelem-csökkenésből fakadtak, hiszen az erdészeti bevételek és a házbérek is csak lassan csordogáltak, s jelentős kintlévőségek halmozódtak föl. Ráadásul az erdőgazdaságok munkaerejének egy részét behívták katonának, amit az orosz hadifoglyok érkezése és munkaerőként való használata csak részben kompenzált. A 6–10 állandó alkalmazottal működő erdőgazdaságokban pár ember kiesése is működési problémákat okozott. Így például egy 1917. évi jelentésből tudjuk, hogy Nagykanizsán az egyik körvadászt behívták katonának, a kocsis eltörte a lábát, s kiesett a munkából, s már csak egy orosz fogoly maradt arra, hogy kisöpörje az irodát és befűtsön, így aztán egy hivatalosolga után kellett nézni.²⁸ (Bármely uradalomban akár egyetlen új ember alkalmazása a fűtőkár beleegyezését feltételezte.) A munkaerőhiány a mezőgazdasági munkákat is akadályozta, így például 1917-ben a szőlők alá nem tudtak trágyát hordani; a fuvarosok és az állathiány miatt a favágás és fahordás késett stb.²⁹

Az is probléma volt, hogy a hitbizomány az emelkedő mezőgazdasági árakat alig tudta kihasználni, hiszen a majorságokat bérbe adták, így a bevételek növekedése nem a tulajdonost, hanem a bérlőket gazdagította. Mivel az állami felvásárlások miatt az élelmiszertermelés felértékelődött, így a háború alatt, 1916-ban lejáró 10-20 éves bérletek esetében joggal reménykedhetett a tulajdonos a díjak emelhetőségében. Sokan érdeklődtek a hitbizomány uradalmi iránt. 1915-ben előbb a Magyar Telepítő és Parcellázó Bank jelentkezett a kanizsai és a ludbregi uradalom kibérlése tárgyában. Ez a bank már bérelte József főherceg, báró Liphay, gróf Karácsonyi stb. uradalmait.³⁰ Szintén 1915-ben az egyik legnagyobb magyar pénzintézet, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank végeztetett egy felmérést a nagykanizsai és a ludbregi uradalom kapcsán arról, hogy mennyit lehetne keresni azon, ha az óriásbank bérbe venné, majd pedig majoronként albérletbe adná az uradalmat. Úgy becsülték, hogy a banknak az évi tiszta nyeresége minimum 50 000 koronát tenne ki.³¹ Az üzlet végül is nem kötött meg. Tudjuk ugyanakkor, hogy hitbizományi tulajdonosnak jelentős jövedelemtöbblete származott az 1916. évi bérletek megújításából. Jó példa erre a Dráván túli ludbregi uradalom esete: 1916-ban az 5638 holdas, három gazdasági kerületből álló (Ludbreg, Hersenica, Komnicza) uradalmat Riedl Jenő nagykanizsai vállalkozónak adták bérbe, aki a korábbi 48 000 koronás bérleti díj helyett 80 000 koronát fizetett évente.³² A hitbizományi

vezetés azt szerette, ha a korábbi bérlők maradnak a helyükön, ám ez most jelen esetben nem volt lehetséges, mivel a korábbi két bérlővel, Gayer Lajossal és Hild Ferencsel nem voltak megelégedve, mivel elhanyagolták a birtokot.³³ Azt azonban 1916-ban nem lehetett tudni, hogy a rohamosan növekvő infláció miatt a bérleti díj többsége hamar el fog olvadni.

3. A kommün és a trianoni szerződés következményei

A háború utáni politikai instabilitás is jelentős megpróbáltatásokat hozott. Az 1919. március 21-én hatalomra került tanácskormány április 3-i rendelete értelmében a közép-és nagybirtokokat állami tulajdonba vették. Az uradalmak területén termelészövetkezetek alakultak meg. Ezekben a szövetkezetekben a korábbi uradalmi bérlők maradhattak az intézők, az üzemvezetők. A bérlők addigi állatállománya, eszközei a termelészövetkezetek tulajdonát képezte. A szövetkezetek főlé szerveztek egy átfogó intézményt, így például Nagykanizsán a „volt” uradalomból alakult termelészövetkezetek főintézőségét. Az új hatalom az erdőket és az erdőhivatalt megkímélte, sőt, még külön számlája is volt az uradalmi erdőhivatalnak, de azon 2000 koronánál többet nem volt szabad tartani. A földesúri jövedelmek forrásai azonban bedugultak, így csakis a folyószámla terhére tudott fennmaradni az erdőgazdaság. A kommunista hatalom nem vette igénybe a herceg Fő úti házát sem, s megúsza a bajcsai malom, az uradalmi borkészlet is a rekvirálást.³⁴ Körmenten – mivel ott nem volt olyan munkásbázis, mint Nagykanizsán – nem alakult meg termelészövetkezet, bár agitáció folyt ennek érdekében.³⁵

A trianoni elcsatolások miatti bekövetkező birtokvesztések próbára tették a hazai nagybirtokosokat is. A herceg tulajdonában lévő köpcsényi uradalom nagy része Csehszlovákiához, míg a kastély és némi föld Ausztriához került. A trautmansdorfi uradalom mindig is Ausztriában volt, amit most államhatár vágott el Magyarországtól. 1918 vége után a horvát területeken fekvő ludbregi uradalom az újonnan megalakult délszláv királyság területén találta magát, s így nagyrészt kikerült a Batthyányak fennhatósága alól. Erre vonatkozóan a főtitkár 1919. július 8-i beszámolójában azt írta, hogy „a ludbregi uradalom horvát állami kezelésbe került és sorsa bizonytalan”. Az ottani körvadásznak magyar honossága miatt menekülnie kellett, az uraság szerencséjére az ott lévő készpénzt még ki tudták menekíteni.³⁶ Az 1920-as évek első felében a hitbizomány adminisztrációja komoly lépéseket próbált tenni a Dráván túli birtokok eladása érdekében, de ez nem ment könnyen. Végül is 1926 felé kezdett körvonalazódni Ludbreg eladása, amit aztán Amon Rukavina báró megvásárolt. A vételár a későbbi örökségi tárgyalások adataiból sejthetően 123 000 dollár lehetett.³⁷ A világgazdasági válság alatt azonban rosszul működött a ludbregi gazdaság, így azt az új tulajdonos tovább adta a zágrábi Berger-cégnek, amely pedig a 2. világháború előtt parcelláztatta a volt Batthyány-birtokot.³⁸

4. Földreform és vagyonsváltás

Nagy érvágást jelentett a hitbizománynak az 1920. évi Nagyatádi-féle földreform végrehajtása, illetve az 1921. évi vagyonsváltásról szóló rendelkezés. A vagyonsváltási törvény a hitbizományokat úgy tekintette, mint amelyek természetes polgári tulajdont képeznek, vagyis az előírt földek leadása számukra is kötelező volt. A törvény pontosan előírta nagybirtokok után fizetendő vagyonsváltás nagyságát, de lehetővé tette számukra, hogy tulajdonosaik természetben tudják lekötelezettségüket.³⁹ A törvény szerint a hitbizományok esetében a váltás megfizetése a mindenkori hitbizományi tulajdonost terhelte. Csonka–Magyarországon az 1920-as évek elején az összes terület 6,8 %-át foglalta el az 52 hitbizomány. (Ez persze a háború előtti 91 hitbizományhoz képest jelentős csökkenés volt.) A megmaradt hitbizományok vagyonsváltásra 100 800 holdat adtak le, de a veszteségeikhez hozzá kell még adni 42 300 holdat, amit a földreform céljaira engedtek át.⁴⁰

A Batthyány–Strattmann hitbizomány vezetése megpróbálta minimális veszteséggel túlélni a vagyonsváltást, de mivel a vagyonadó kifizethetetlen nagyságú volt, így földjeinek 19 %-át fel kellett ajánlania. Jól tükröződik ez a nagykanizsai uradalom adataiban. Itt a földleadási terveket Barthos Gyula erdömester készítette.⁴¹ A tervetből tudjuk, hogy a vagyonsváltás előtt az uradalom területe 9701 volt. Ebből 6396 hold állt mezőgazdasági művelés alatt, míg 3304 hold volt az erdők kiterjedése.⁴²

2. táblázat: A nagykanizsai uradalom mezőgazdasági ingatlanjainak területi változásai⁴³

Település	Földreform céljára leadva	Eladásra vagy kisajátítva	Vitézi telkek számára	Végleges állapot (maradék uradalmi terület)
Nagykanizsa	684	55	-	1202
Bajcsa	64	-	-	163
Fityeháza	104	-	15	165
Szepetnek	663	6	15	1813
Eszteregnye	60	-	-	-
Homokkomárom	153	2	15	686
Sormás	148	-	-	529
Obornok	-	-	-	-
Hosszúvölgy	-	-	-	-
Összesen	1875	63	45	4560

A nagykanizsai uradalom a földreform miatt összesen 1875 holdat veszített el, ami komoly érvágás volt a jövedelmek szempontjából. Megpróbálták megmenteni a legjobb földeket, így például a sánc-újmajori gazdaságot, amelynek területe 780 hold volt, s helyette a régi Kanizsa–majori gazdaságból javasoltak földet leadni. A homokkomáromi kerületben, ahol a hercegnek 2276 hold földje volt, az ottani földből kaptak a helyi lakosok mellett a fűzvölgyi, az obornaki, a magyarszerdahelyi és

a langvízi szegények, földtelenek is. Mindennek eredményeképpen a nagykanizsai uradalom összes területe a korábbi 9701 holdról 7866 holdra csökkent. A herceg kezében 4560 hold mezőgazdasági termőterület és 3281 hold erdő maradt.⁴⁴ Az uradalomban három, de a másik két hitbizományi nagybirtokon még hét másik, vagyis összesen 10 vitézi telket – a kormányzó elvárásának megfelelően – a herceg ajánlotta föl. 1921-ben nagy ünnepségekkel be is iktatták a telkekbe a vitézeteket.⁴⁵ Még Nagykanizsa város is igényelt 500 holdat a hercegi földekből.⁴⁶ Tegyük hozzá, hogy a földreform során a hitbizomány egyes falvaiban különösen nagy volt a földvesztés. Így például a körmendi uradalom horvátnádáljai birtokán a korábbi 916 holdból csak 572 holdnyi maradt.⁴⁷ A kiosztott, igénybe vett földért az új birtokosoknak (így városnak is) megváltást kellett fizetnie. A földváltás megfizetése viszont egyre késett, például a nagykanizsai polgármester a hercegtől kért és kapott haladékot.⁴⁸

Ludbreg elvesztése, a vagyonsváltás és a földreform mindegyik hitbizományi uradalmat érintette. Ennek következtében a hitbizomány területe alaposan lecsökkent: az 1870. évi 29 500 holdhoz képest valamivel több, mint fél évszázaddal később, 1925-ben már csak 18 801 holdat tett ki a majorátus földállománya.⁴⁹ Ebből a területből 9696 holdat adtak bérbe. A bérbe adott földek 71 %-a szántóterület, mintegy 20 %-a rét volt. Az erdők házi kezelésben maradtak, területük 8221 holdat tett ki. Adataink szerint a két világháború közötti időben ez a modell esett a hazai hitbizomány-kezelési gyakorlattal, amit jól mutat, hogy 1925-ben az akkori 500 holdnál nagyobb hazai hitbizomány esetében a haszonbérbe adott területekből 254 970 hold volt szántó, s csak 27 098 hold az erdő. A változások ellenére Batthyány hercegnek maradt még „némi” földje: 1925-ben a Batthyány–Strattmann majorátus a 14. legnagyobb hazai hitbizomány volt.

5. Bevételek, kiadások

A hitbizományi működés hosszú távon a kiszámíthatóságot, a gazdasági stabilitást feltételezte. A hitbizomány hosszú távon világos, előre kalkulálható bevételekkel rendelkezett. Az 1930-as évekre vonatkozóan igen sok erdőhivatali jelentés maradt meg az egyes uradalmak bevételeit és kiadásait havi bontásban részletezve. Az 1930. évi, a nagykanizsai uradalomra vonatkozó összeírás alapján adunk képet arról, miből is tevődött össze egy uradalom bevételi és kiadási rendszere. A bevételek három nagyobb tételből tevődtek össze. Egyrészt a saját kezelésben lévő erdőbirtokból, amelyből egy évre 45 712 pengő folyt be a pénztárba. Másrészt a bérbe adott földbirtokból, amiért összesen (beleértve vadászati, szőlők utáni és egyéb jogcímeiket is) 76 049 pengőt szedtek be. Harmadrészt a városban lévő házak utáni bérleti díjakból, amelyeknek összege 97 694 pengő volt.⁵⁰ Az összegek arányaiából látható, hogy beérett a hajdani Fülöp hercegnek azon elképzelése, miszerint a földek úgyszólván fogynak, ezért inkább a különböző bérleti bevételekre kell alapozni a kanizsai uradalom jövedelmeit. Az 1830–40-es években még csak 15–20 %-ot

tett ki a bérletekből származó bevétel, ezzel szemben száz évvel később az összes bevételnek (218 383 pengő) már 79 %-a származott a különböző bérletekből.

Érdekes a kiadások szerkezete is, aminek három jelentős tétele volt. Egyrészt az uradalom működtetése 43 505 pengőbe került (ebbe beletartozott a személyzet fizetése, a Budapesten élő jószágigazgató fizetése, az erdei magvak beszerezése, a facsemeték nevelésének költsége, erdősítések, árkolások, utak fenntartása, rönk-és tűzifatermelés, a Körmendre történő szállítások, a lótarás, az irodafenntartás és a rendkívüli kiadások, nem is beszélve néhány ember nyugdíjáról). Látható, hogy az erdőhivatal, mint uradalmi irányító szervezet működése gyakorlatilag kijött az erdőgazdaság bevételéből. A másik nagyobb kiadási tétel az uradalom által fizetett adó volt. Ezek között az egyenes, a jövedelmi és a vagyonadó, az iskolaadó, a Zala–Somogy határ-csatorna díja és egyebek szerepeltek. Az adók összege 1930-ban 48 327 pengő volt, de ebből a bérlőkre hárult mintegy 18 000 pengő, így az uradalmat 30 272 pengő terhelte. A harmadik nagyobb tétel a kegyúri funkciók teljesítése, egyéb épületek fenntartása és a csatornázás költsége volt, ezek 18 607 pengőt tettek ki. Látható, hogy 218 383 pengős bevételt 95 109 pengő kiadás terhelte, vagyis az 1930. évi tiszta jövedelem 123 274 pengő volt.⁵¹ Az összes hitbizományi föld utáni tiszta jövedelem az 1930-as években nagyjából 200 000–250 000 pengő körül mozgott.

6. A hitbizományi uradalmak működési nehézségei az 1930-as években

Batthyány–Strattmann László 1931-ben meghalt. A hercegi címet és a hitbizományt fia, ifjabb László örökölte (1904–1966). 1935-ben vette feleségül Antoinette Windischgrätz hercegnőt, akitől a későbbiekben négy fia született. 1945-ben családjával együtt menekülni kényszerült.

Az örökséggel és az örökítéssel mindig voltak problémák. Ezek a bajok főleg a trianoni béke miatt elvesztett ludbregi uradalomért kapott összeghez kapcsolódtak. A herceg értelmezése szerint az összeg a hitbizomány vagyonához tartozott. A hitbizomány oldalági várományosa, Batthyány Ludovika (Lujza) képviselője⁵² szerint viszont azzal, hogy Ludbreg Jugoszláviához került, megszűnt tehát a hitbizományi kööttsége, így az saját földdé, s ebből következően örökíthetővé vált, ezért abból nemcsak a herceg gyermekei, hanem más oldalági rokonok is részesülhettek. Mivel egyezés nem született, így a szombathelyi királyi törvényszék elé vitték az ügyet.⁵³ Kiesett még a hitbizomány területéből a körmendi területen is némi föld és vagyontárgy. (A família hitbizományon kívüli másik vagyoni problémája a Heves megyében fekvő Hort falu volt, amelyből a földreform elvitt 162 holdat, s így alaposan lecsökkent a területe és az értéke: 1931-ben a maradék horti birtokot 673 424 pengőre becsülték.)⁵⁴

Az 1916. évi végrendelet módosításaként készült 1927. évi testamentum szerint ifj. László kapta meg a köpcsényi kastélyt, s a vele együtt járó kevés földet (hiszen nagy részét a csehszlovák állam erőszakossága miatt a korábbi, helybeli

bérlőnek el kellett adni). Ugyanakkor, amikor ifj. László átvette a hitbizományt, s Körmentre költözött, le kellett mondania az allodiális birtokokról és Köpcsényről (Kittsee-ről) is, amit a sorban következő fiú kapott meg.⁵⁵ A testamentum kitért az özvegy jogaira és tartásdíjára (évi 12 000 pengő). A többi vagyonelemet egyenlően kellett felosztani az örökösök között, de kikötötték, hogy amíg a gyerekek nagykorúak nem lesznek, addig az özvegy gondoskodik a vagyonról.⁵⁶ Az örökhagyó úgy vélte, hogy célszerű továbbra is bérbbe adni a hitbizományi birtokot, gondnoknak nagybátyját, gróf Batthyány Ivánt kérte föl a végrendeletben.⁵⁷

Az a gazdasági és politikai közeg, amelyben a hitbizományi uradalmak az 1930-as években működtek, egyáltalán nem volt kedvező számukra. A problémák két tényező körül jelentkeztek. Az első a világgazdasági válságból következett. Mivel a társadalom jövedelmei gyorsan csökkentek, ezért a hitbizomány működésében igen fontos bérleti díjak (uradalmak, házbérek stb.) befizetésénél jelentős hátralékok halmozódtak föl. A földbérletek esetében a szerződésekben ugyan próbálták kivédeni a korábban, az első világháború alatt megtapasztalt inflációs hatásokat úgy, hogy a mindenkori budapesti tőzsdei áraknak megfelelően határozták meg a bérleti díjat, ám mivel a válság alatt a gabona ára majdnem egyharmadára esett, így a pénzre átszámított bevételek is gyorsan csökkentek.

A válság alatti másik gond a részvényárfolyamok zuhanásához kapcsolódott. A korábban megszerzett tőke nagyobb része feküdt részvényekben és egyéb értékpapírokban, így például a Ludbregért kapott pénzt is értékpapírokba fektették. Ez abban a korszakban megszokott volt, hiszen a vagyont jövedelmeztetni kellett, s az 1920-as évek emelkedő árfolyamai jelentős vagyonnövekedést eredményeztek. Egy kimutatás szerint 1931-ben összesen 130 000 dollár és emellett 100 000 frank értékű részvény volt a herceg tulajdonában. Az értékpapír-csomag 12 részvénytársaság összesen 341 darab részvényéből állt. A részvények lejáratú esedékessége évente egyszeri vagy kétszeri volt; kibocsátói német, amerikai, chilei stb. társaságok vagy pénzintézetek voltak. Őrzésük Bostonban és New Yorkban történt.⁵⁸ Erős a gyanúnk, hogy a részvények nagy részét a válság elértektelenítette.

A másik nagy kérdés a politika által gerjesztett hitbizomány-ellenes hangulathoz kapcsolódik. A földkérdés megoldásáról szóló gazdasági és politikai viták az 1930-as években felerősödtek. Ne felejtjük el, hogy ebben az időben még mindig a mezőgazdaság volt a legjelentősebb hazai ágazat, amit mind a foglalkoztatási, mind a kibocsátási adatok alátámasztanak. Jelentős volt ugyanakkor a törpe- és kisbirtokosok aránya, nem is beszélve a földtulajdonnal nem rendelkező uradalmi cselédek és béresek tömegéről, ami együttesen igen komoly társadalmi feszültségeket gerjesztett.⁵⁹ A korabeli szaksajtó és a birtokpolitikai szakirodalom jelentős része is egyértelműen a korábbi hitbizományok piacosítását tartotta üdvözítőnek.⁶⁰ A társadalmi igények a földhöz jutás iránt nagyok voltak, az erős nyomást a Gömbös-féle program még erősítette is. Két vetületére érdemes a folyamatnak rámutatni. A politika a földet, mint az agrárszociális problémák megoldását képzelte el, ahol a földosztás, a telepítés, a nagybirtokok területének csökkentése és parcellázása

megoldhatta volna a gondok jelentős részét. Ez esetben a közgazdasági racionalitás, miszerint a mezőgazdasági nagyüzemek nagyrészt gépesített nagyüzemek, olyan piaci szereplők, amelyek sokkal hatékonyabbak, mint a kisüzemek jelentős része, s nem utolsósorban deviza-kitermelők, lényegtelené vált.⁶¹ A másik a tulajdon kérdése. Tény, hogy Magyarországon a polgári tulajdonnak olyan osztársadalmi tisztelete, mint amilyen Nyugat-Európában hosszú idő alatt kialakult, nem jött létre. Országunk történetében sok esetben előfordult már, hogy az örökölt vagy munkával megszerzett vagyont aktuális politikai célok érdekében erősen megnyirbálták. Nem felejthetjük el annak megemlítését sem, hogy az 1930-as években egyre hangosabb és tömegvélemény-formálónak váló szélsőjobboldal nem nagyon szimpatizált a latifundiumok tulajdonosaival, elsődlegesen persze főleg a zsidó bérlők és tulajdonosok zavarták a csoport képviselőit.

A nehezedő helyzetet érezte a hitbizomány vezetése is. Nem véletlen, hogy a világgazdasági válság éveitől kezdve részben humanitárius, de valószínűleg anyagi okok miatt is földeket engedett át parcellázásra. Így például a Szeptekeni Takarékpénztár jókora földet vett bérbe a helyi gazdák számára. A parcellázás eredményeképpen a hitbizomány területe 919 holddal csökkent.⁶² Nagykanizsa város vezetése – a korábbi sikertelen akció ellenére is – 1935-ben is megpróbálkozott azzal, hogy a város határában lévő két nagyobb major (Sáncz, Kanizsa-major) 1100 holdját bérbe vegye a hercegtől, s azon mintegy 100 gazdának adjon bérleti lehetőséget. Ezzel azt kívánták elérni, hogy ne idegen bérlők kezébe kerüljön a városban lévő föld, hanem a városi földtelenek bérelhessék ki a birtokot, ezzel is enyhítve a földnélküliséget. A kérdés megoldásába Krátky István polgármester az Országos Központi Hitelszövetkezetet (amelynek az agrárius berendezkedésű kiskanizsai városrészben fiókja volt) is be kívánta vonni, s annak segítségével egy Földbérlő Szövetkezet kialakítását tervezték. Ez a bérletforma csak lassan terjedt Magyarországon, az első ilyen szövetkezet 1907-ben jött létre, s bár az 1920-as években némi lendületet vett a szervezés, a második világháború előtti években így is csak 103 hitelszövetkezetben 142 bérlőcsoport működött mintegy 68 000 holdon.⁶³ A nagykanizsai szervezést a nem sokkal korábban létrejött Östermelő Szövetség végezte, amely elsődlegesen földnélkülieket próbált meg birtokhoz juttatni. A tervhez azonban nem volt megfelelő számú jelentkező, így a területi igényeket is levítették: most már a sánczi földekből csak 200, a Kanizsa majoriból pedig 100 holdat kívántak bérbe venni. A tárgyalások során a polgármester személyesen utazott Szombathelyre, ahol Eredics Ferenc uradalmi jogtanácsossal tárgyalt, ahol ígéretet ugyan kapott, ám végül is az elképzelés nem valósult meg.⁶⁴ A herceg a jövedelmeket illetően jobban bízott a hagyományos nagybérletekben, így az 1936-ban bérbe adott birtokok esetében a régi modell maradt érvényben.⁶⁵ (Erre minden alapja megvolt, hiszen az 1920-as földreform során kiosztott kisbirtokok után is alig csordogáltak a megváltási részletek, s a földek egy részét a kisbirtokosok el is hagyták.)⁶⁶

Gömbös kormányzata idején újra elővették a hitbizományok kérdését, aminek megváltoztatását össze kívánták kapcsolni egy földosztó-telepítési akcióval. Az 1936.

évi XI. tc. újraszabályozta a hitbizományi örökösödési rendszert. Meghatározták azt a limitet (30 000 aranykorona kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelő terület), amelyre a kötöttségek továbbra is vonatkoztak, ugyanakkor a hitbizományi birtokos halála után a többi földet az örökösök között fel lehetett osztani.⁶⁷ Az erdő, a nádas, a földadó alá nem tartozó földek nem számítottak bele a 30 000 aranykoronányi területbe. Magyarországon 1935-ben 823 324 holdnyi hitbizomány volt, amiből 463 636 hold volt a mezőgazdaságilag használt terület. Ebből mintegy 230 000 hold szabadult fel az addigi szigorú kötöttségek alól.⁶⁸ A felszabaduló földek 12 évig továbbra is kötöttség alatt maradtak: azokat addig sem eladni, sem terhelni nem lehetett. Ezen földek harmadát birtokpolitikai célokra igénybe lehetett venni.

3. táblázat: A hitbizomány területe és művelési ágak szerinti megoszlása 1938-ban⁶⁹ (kat. holdban)

Az uradalom neve	szántó	külső kertek	rét és legelő	erdő	adó alá nem eső	szőlő	összesen
Körmendi uradalom	2335	111	989	3648	168	-	7265
Intai uradalom	1346	14	294	1400	42	4	3100
Nagykanizsai uradalom	3291	49	1072	3292	143	29	7885
Összesen	6970	174	2357	8341	374	32	18 249

A törvény előtt a Batthyány–Strattmann hitbizomány területe 18 249 hold volt. A három uradalomból a nagykanizsai 7885, a körmendi 7265, míg az intai 3100 holdat tett ki. A hitbizományi kötöttségek alól 1938-ban a törvény hatására – ami az erdőket nem érintette – 4311 holdat szabadítottak föl, aminek 80 %-a szántó volt.⁷⁰ Ennek eredményeképpen a tradicionális jogi kötöttségek a továbbiakban már csak 13 937 holdra vonatkoztak, amelyen belül az erdők 8339 holdjával szemben már csak 3493 hold szántó volt. Mivel a legnagyobb egységnyi földre jutó jövedelem a szántóból származott, ez újabb érvágást jelentett a hitbizomány mindenkori kezelőjének. A törvény értelmében a felszabadított földek is a herceghez tartoztak, de esetleges halála után azok a várományosokhoz kerültek volna.

Utalnunk kell a hitbizományok öröklését sújtó hatalmas illetékre is, hiszen ennek kifizetése nagy problémát jelentett. Soha nem kellett azonnal fizetni, s ugyanakkor – mutatván a korabeli világ korrupciós mivoltát is – sokáig lehetett az összegzen alkudozni. 1926-ban az Ödön herceg után maradt hitbizományi javakra 32 milliárd örökségi adót vetettek ki, de ezt a pénzügyminisztériumban sikerült 4 milliárd koronára, vagyis 320 000 pengőre lealkudni. Az ügylet 300 millió koronába került... A herceg bevallása szerint ő mindig óvta Eredics igazgatót az ilyen dolgoktól...⁷¹ Az 1931. évi tulajdonosi váltás után is hatalmas summát kellett örökösödési illeték formájában fizetni. A folyamatok 1940-ben kulmináltak, amikor – összekapcsolva a zsidók gazdasági korlátozásával – felmerült annak gondolata, hogy az illetéket az amúgy is felszabaduló és elsősorban zsidó bérlők kezén lévő hitbizományi tulajdon leadásával oldják meg, ugyanakkor a hitbizományi vezetés megpróbálta megkímélni

a Vas megyei ingatlanokat. Ehhez felhasználták az informális csatornákat is, így Gyömörey főispánt, az intai birtok bérlőjét mozgatták az ügy intézése érdekében. Érdekes fényt vet a kor viszonyaira Tamás János uradalmi ügyvéd azon megjegyzése, miszerint egy megszerzett főispáni levéllel „...felmennék Budapestre...”, mert tudod a minisztériumban legjobb, ha személyesen talpal az ember.⁷²

A bérleti modell az 1930-as években alapjaiban megmaradt, ám a változás jelei itt is megfigyelhetők már. A hagyományos modellre utal, hogy 1916 után, amikor az addigi 20 éves bérletek lejártak, már csak 10–12 éves bérleteket hirdettek meg, s általában majoronként adták ki az uradalmakat. Érdekes módon még a világgazdasági válság folyamatai sem roppantották meg a vállalkozói kedvet a hitbizomány uradalmi iránt. Változott ugyanakkor a bérlők összetétele: míg az első két bérleti időszak (1871–96; 1896–1916) esetében az uradalmak nagy tőkeerővel bíró külső vállalkozók kezébe kerültek, addig a két világháború között már inkább a helyi gazdák, iparosok, kereskedők váltak bérlővé. Így például 1936-ban a bajcsai malom körül elterülő 100 holdat tizenkét évre a helyi lakos Lukács György földművesnek, illetve Niczinger Lajos molárnak adták bérbe. Előbbi katonaviselt hivatásos kisgazda, utóbbi iparos volt, de ezzel a bérlettel sikerült a földekről való gondoskodást és a malom szakszerű működését is biztosítani. Tegyük hozzá, hogy ekkor már a bérletekhez minisztériumi vagy vármegyei közigazgatási jóváhagyás is kellett.⁷³

Az 1930-as években a zsidó bérlők is lassan elmaradtak a birtokokról, ami egyébként általános tendencia volt. Zala megyében 1944-ben már csak nyolc zsidó földbérlő volt.⁷⁴ A hitbizomány majorbérlői közül csak Gross Ferenc és neje, Popper Katalin volt izraelita. Esetükben 1936-ban kötötték meg a 12 éves bérleti szerződést. A gazdasági és személyi kapcsolatok már régiek voltak velük, hiszen korábban a felső-sánczi majort bérelték, most pedig a Sormástól északra lévő homokkomáromi és a fülöpmajori üzemet, együttesen 799 holdat vették ki. Ekkor még személyük megfelelt mindenkinek, úgy nyilatkoztak Gross Ferencről, mint „...akinek úgy személyes megbízhatósága, mint gazdasági szakképzettsége iránt mi kifogás sem tehető”.⁷⁵

Volt a földbérlők között néhány ismert személy is. Emeljük ki közülük Novák János nagyfakosi földbirtokost (1896–1931), aki 1925-ben feleségével, Nagy Juliannával együtt bérelte ki tizenegy évre a 486 holdas Kanizsa–majort.⁷⁶ Novák közismerten kitűnő gazda, s egyben a térségben folyó kisgazda-mozgalom egyik meghatározó alakja volt. Egy cikluson át Csurgó országgyűlési képviselőjeként is tevékenykedett.⁷⁷ 1931. évi halála után özvegye és gyermekei vitték tovább a bérletet,⁷⁸ amit 1936-ban, a lejárat után meghosszabbítottak, s egészen az 1945. évi földosztásig gazdálkodtak bérlőként.⁷⁹ Egy másik ismert bérlő a fentebb már említett Gyömörey György zalai főispán volt. Bérleti szerződése az intai uradalom erdőkön kívüli 1675 holdjának használatára szólt. Bérleti díjként holdankénti évi 85 kg budapesti tőzsdei szabványú 77 kg fajsúlyú búza árát kérték, amit évi két összegben kellett a bérlőnek megfizetni.⁸⁰ Az ekkor megkötött bérletek a hosszú távú stabilitásba vetett hitet mutatják, hiszen ekkor még nem látszódott a háború előszele.

A bérleti rendszerben a változást egyértelműen kisbérletek szaporodása jelezte. Batthyány László herceg és fia korszakában egyre több földet adtak kisbérletbe. A bérletek e fajtájának volt szociális motiváltsága is. Mind Vas, mind Zala megyében jelentős volt a földigény, hiszen nagyon sok kis határral rendelkező falu volt az ország e táján. Arról sem szabad ugyanakkor elfeledkeznünk, hogy a nagybérletek mellett voltak olyan, az egyes falvak határában fekvő kisebb telkek, birtokrészek, amelyeket nem lehetett a nagybérletekhez hozzácsapni, így a gazdasági racionalitás is azt mondta, hogy ezeket a falvak népének kell kiadni árendába. Főleg a körmendi uradalom területén jött létre számos kisbérlet: Nagycsákányban mindössze 20, Halogyban 31, Harasztifaluban 18 holdja volt az uradalomnak, ezek nagy részét kisbérletbe adták. A legtöbb kisbérlet persze a nagyobb települések határában jött létre: Körmenden 164, Nagykanizsán 158 holdat adtak kisbérletbe. Adatainkat összegezve írjuk, hogy 1935-ben a hitbizomány mezőgazdaságilag művelhető 9601 holdjának 14 %-át, vagyis 1336 holdat kisbérletként hasznosítottak.⁸¹

Az eddigiekből látható, hogy a herceg Batthyány–Strattmann hitbizomány uradalmi az 1930-as évek második felében viszonylag jól működtek. A javuló értékesítési lehetőségek, valamint a háborús készülődés biztos piacokat teremtett a mezőgazdasági nagyüzemek számára. A második világháború ebbe az organikus fejlődésébe szolt bele. 1945-ben a tulajdonos családjával elmenekült az országból. A körmendi kastélyba a szovjet hadsereg csapatai költöztek be, hatalmas rombolást végezve.⁸² A megváltozott hatalmi viszonyok és társadalmi közhangulat miatt 1945 márciusában megindult a földreform, vagyis a magánkézben lévő nagybirtokok felosztása. Az uradalmi nagybérletek lényegében maguktól megszűntek. A földek nélkül maradt hitbizományoknak valójában vége volt, de jogilag csak az 1949. VII. tc. alapján került sor a családi hitbizományok megszüntetésére.⁸³ A szakirodalomból ismert, hogy a hazai nagybirtokok területe a dualizmus és a két világháború közti időszakban jelentősen csökkent,⁸⁴ vagyis ebbe a folyamatba beleilleszkedik a Batthyány–Strattmann hitbizomány területi csökkenése is. A vizsgált eset azt bizonyítja, hogy a hitbizomány bár sokat változott, de gazdaságilag általában jól működött, így sorsa igazából a hazai politikai változások miatt pecsételődött meg.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A szegények orvosa (1987): A szegények orvosa: Batthyány-Strattmann László. Szerk. Kardos Klára. Eisenstadt, Prugg Verlag
- Bán Péter (1993): A nagybirtok igazgatásának modernizációja a XVII-XVIII. században. In: Archivum Supplementum ad honorem Béla Kovács dedicatum. Eger. 29–42 old.
- Bán Péter (2003): Esterházy hercegi központból Batthyány grófi központ. A köpcsényi uradalom 1867 előtt és után. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára Szerk. Mayer László és Tilcsik György. Szombathely. 437–444 old.
- Czettler Jenő (1935): A hitbizományokról. Magyar Statisztikai Szemle, 1935. 6. 520–524 old.

- Eddie Scott M. (1999): Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes. Burgenland Történelmi Gazdacím-tára 1893-1930. In: Burgenländische Forschungen. Herausgegeben von Burgenländische Landesarchiv. Band 79. Eisenstadt.
- 1000 év törvényei. In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7315>.
- Gazdacím-tár (1925): Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacím-tár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1925. év eleji adatok alapján. Budapest. KSH.
- Gazdacím-tár (1937): Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacím-tár). A 100. kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. Budapest. KSH.
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700-2000. Budapest-Pécs. Dialóg Campus Kiadó
- Kaposi Zoltán (2009): Kanizsa gazdasági struktúrájának változásai 1743-1848. Nagykanizsa. Czupi Kiadó
- Kerék Mihály (1939): A magyar földkérdés. Budapest. Mefhosz Könyvkiadó
- Kokovai Lajos (1931): Adalékok a magyar hitbizományi kérdéshez. Magyar Statisztikai Szemle, 1931. 11. 1013–1016 old.
- Koppány Tibor (2002): Egy dunántúli nagybirtok építési szervezete a 18-19. században. Magyar Műemlékvédelem 11. Budapest, 2002. 195–224.
- Nagy József (én.): Hitbizományok Magyarországon a 20. században. www.tortenelem.ektf.hu
- Nagy Zoltán (2007): A Batthyányak nemzetsége Vas vármegyében 1452–1966. Körmend.
- Németh László – Paksy Zoltán (2004): Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919-1945. Zalaegerszeg. Zala Megyei Levéltár
- Országgyűlési Almanach. http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al910_15/374.htm
- Rákossy Anna (2006): Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870–1883 között. In: A Batthyányak évszázadai. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend-Szombathely. 181–186 old.
- Schandl Károly (1937): Földbérlőszövetkezetek Magyarországon. Budapest.
- Scitaroci (én.): Mladen Odab Scitaroci: Kastélyok és történelmi kertek a horvátországi Zagorjében. In: <http://jupiter.elte.hu/aacikkek/356zagoje.htm> 142–147 old.
- Simon Anna (2006): A körmendi Batthyány kastély utolsó fénykora. In: A Batthyányak évszázadai. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend-Szombathely. 369–380 old.
- Stipkovits Ferenc (1994): Társadalmi és politikai viszonyok 1918–1948 között. In: Körmend története. Szerk. Szabó László. Körmend. 340–350 old.
- Tóth Béla (1943): Földbérlőszövetkezetek Magyarországon. In: Szociológiai Szemle (5. évfolyam), 1943. 2. szám, 64–66 old.
- Tóth Tibor (1980): Ellentét vagy kölcsönösség? Budapest. Magvető Kiadó
- Vas vármegye (1898): Magyarország vármegyéi és városai. Vas vármegye (Szerk. Borovszky Samu). Budapest.
- Zimányi Vera (1994): A Batthyány család hercegi ágának levéltára. In: Körmend története. Szerk. Szabó László. Körmend. 415–433 old.

Zimányi Vera (1962): A hg. Batthyány–család levéltára. Budapest. MOL.

Levéltári rövidítések

MOL = Magyar Országos Levéltár

ZML = Zala Megyei Levéltár

VML BLHI = Vas Megyei Levéltár. Gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai.

BML = Baranya Megyei Levéltár

BLA AB LFA HAK = Burgenländisches Landesarchiv. Abteilung Batthyány:
Landesforschungsarchiv. Herrschafstsarchiv Kittsee.

JEGYZETEK

1. MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 692-693.
2. MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 863.
3. Strattmann Eleonóra fiútestvére révén került a Batthyányakhoz a birtok, mivel Strattmann Viktornak nem volt örököse, így végrendeletében vagyonát lánytestvére, Eleonóra gyermekeire hagyta.
4. A tanulmányban az összes területi adat katasztrális holdban van megadva. (1 kat. hold = 1597 négyszögöl.)
5. Bán Péter (1993): 38. old.
6. Lásd: Kaposi (2009): IV. fejezet.
7. Körmendre: Koppány Tibor (2002): 204. old.; Kanizsára: Kaposi Zoltán (2009): 104. old.
8. MOL. P 1313. Fasc. 136. No.14. Átalakítva.
9. Katona Mór 1894: 86. old.; lásd még Bán Péter (2003): 437. old.
10. MOL. P 1313. Fasc. 139. No. 95.
11. Nagy Zoltán (2007): 28–29.old.; illetve Rákossy Anna (2006): 182. old.
12. MOL. Z 40. Fasc. 58. No. 1132. Projektum, 1915.
13. Magyarország és Külföld, 1898: 9–10–11. szám, 18.
14. 1000 év törvényei, 1879. XXXVI. tc.
15. Mindez tökéletesen látszik a herceg naplójából. Lásd: A szegények orvosa (1987).
16. Kaposi Zoltán (2002): 237. old.
17. Ez igen bürokratikusá tette a fejlesztéseket. A hitbizományi gondnoknak kellett a tulajdonos jóváhagyásával az ügyet görgetni, ő terjesztette a bíróság elé az igényeket.
18. Katona Mór (1894): 235. old.
19. A kölcsönökhöz lásd a kimutatást: MOL. P 1320. Fasc. 8. No. 715–727.
20. Vas vármegye (1898): 423. old.
21. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. gazdasági számadások, kimutatások 1875–1918. 1908. szeptember.
22. MOL. Z 40. Fasc. 58. No. 1132. Projektumok, 1915.
23. MOL. P 1320. Fasc. 8. No. 542.

24. Lásd: Bán Péter (2003): 437–444. old.
25. Simon Anna (2006): 369. old.
26. Zalai Közlöny, 1931. január 25.
27. Ennek igen széles irodalma van. Lásd például: A szegények orvosa (1987) című alkotást.
28. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1917. november 23.
29. Ugyanott.
30. BLA. AB. LFA. HAK. Haszonbér, házbér, 1871–1915. 1915. év.
31. MOL. Z 40. Fasc. 58. 1915. Projektum.
32. VML. BLHI. Fasc. 26. P1019/1916. 1916. május 15. A ludbregi uradalom bérleti szerződése.
33. MOL. Z 40. Fasc. 58. No. 1132. Projektum, 1915.
34. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915-21. 1919. július 8.
35. Stipkovits István (1994): 261. old.
36. BLA. AB. LFA. HAK. Nagykanizsa. Erdőhivatali levelek, 1915–21. 1919. július 8.
37. MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. No. 48-59.
38. Lásd: Scitaroci (én.) alkotását.
39. Nagy József (én.)
40. Kokovai Lajos 1931. 11. 1013-1014. old.; lásd még: Czettler Jenő 1935. 6. 521. old.
41. Barthos Gyulát a herceg az 1919. február 12-i leiratával nevezte ki uradalmi erdő-tisztté. Lásd: Erdészeti Lapok, 1999. december 376.
42. MOL. P 1322. Fasc. 100. No. 678.
43. VML. BLHI. Fasc. 68. No. 46. A táblázat adatai az uradalom erdőterületeit nem tartalmazzák.
44. VML. BLHI. Fasc. 68. No. 46.
45. Lásd: Zalai Közlöny, január 20.; illetve 1921. november 8.
46. Zalai Közlöny, 1921. november 16.
47. MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. No. 96.
48. MOL. P 1320. Fasc. 9. dd. Batthyány László. No. 75.
49. Lásd: Gazdacímtár (1925) adatait.
50. MOL. P. 1322. Fasc. 100. No. 675. Az említett elszámolások: MOL. P 1322. Fasc. 173. alatt.
51. A bevételek és kiadások számolásánál eltértünk a korabeli számviteli gyakorlattól, ezért sem a bevételi, sem a kiadási adatok nem egyeznek a forrás adataival. Ennek oka, hogy abban a korban az ún. jövedelmek (valójában bevételek) között szerepeltek az átfolyó és az áthárított összegeket is.
52. A hagyatéki tárgyaláson Batthyány Ludovika képviselője anyja, Batthyány Zsigmondné, egyházszezsődi birtokos és lakos volt.
53. MOL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László. No. 48–59.
54. Ugyanott.

55. MOL. P 1320. Fasc.9. gg. Batthyány László iratai. No. 129.
56. Az 1927. évi végrendelet e téren eltér a herceg naplójában 1926. július 27-i bejegyzéstől. Ez utóbbiban még úgy vélekedett, hogy nincs értelme egyformán testálni, hiszen egy-két gyerek esetében (Laló, Ivi és Franci) oldalági örökítés révén már úgysis nagyobb juttatás áll fenn, valamint Lilike is gazdagabb lesz Zsigmond gróf révén. Ezzel szemben a végrendelet már egyenlő osztásról ír.
57. MOL. P 1320. Fasc.9. gg. Batthyány László iratai. No.130.
58. MOL. P 1320. Fasc. 9. gg. Batthyány László iratai. Értékpapírállomány-kimutatási füzet.
59. Utóbbi adathoz: VML. BLHI. Fasc. 79. 1938. évi összeírás.
60. Ennek igen széles az irodalma, egy összefoglalóan lásd: Kerék Mihály (1939).
61. Lásd erre: Tóth Tibor (1980) elemzését.
62. VML. BLHI. Fasc. 79. 1938. augusztus 10.
63. A földbérlet szövetkezetekhez lásd: Schandl Károly (1937).; illetve Tóth Béla (1943).
64. A tárgyalásokat a helyi sajtó nagy érdeklődéssel végig követte. Lásd: Zalai Közlöny, 1935. november 15, 17, 19, 24.; illetve december 13. híreit.
65. VML. BLHI. Fasc. 33. P 2449/ 1936. Felső-Sánc kibérlése.
66. Zalai Közlöny, 1929. január 16.
67. 1000 év törvényei 1938. XI. tc.
68. Nagy József (én.)
69. VML. BLHI. Fasc. 79. No. 167-168. alapján, egész holdra kerekített értékek.
70. VML. BLHI. Fasc. 79. No. 168-169.
71. A szegények orvosa (1987): 100.; 122. old.
72. A levél megjelent: Németh László – Paksy Zoltán (2004): 303. old.
73. VML. BLHI. Fasc. 33. P 2407/1936.
74. A forrást közli: Németh László – Paksy Zoltán (2004): 514. old.
75. VML. BLHI. Fasc. 33. P 754/1937. Haszonbéri szerződés.
76. VML. BLHI. Fasc. 30. P 2952/1925.
77. Zalai Közlöny, 1931. szeptember 27. Lásd még: Országgyűlési Almanach (1910).
78. VML. BLHI. Fasc. 30. P 2756/1936.
79. MOL. P 1322. Fasc. 174. No. 1426-31.; illetve: VML. BLHI. Fasc. 33. 1936. évi szerződés.
80. VML. BLHI. Fasc. 33. No. 2005/1935.
81. Számításaink adatainak forrása: Gazdacímtár (1937).
82. Lásd: Zimányi Vera (1994).
83. 1000 év törvényei 1949. VII. tc.
84. Lásd: Eddie Scott (1999) elemzését.

Dr. Schlett András

ZÖLD FORRADALOM A SZÜRKE ZÓNÁBAN**

A TAYLORISTA MEZŐGAZDASÁG ÚTVESZTŐI MAGYARORSZÁGON

ABSTRACT

This essay examines how Hungarian agriculture tried to use Taylorist labour structure inside the socialist model and what kind of opportunities and barriers this hybrid solution had to face with. This essay tries to touch upon the history of production and logistics.

I tried to reconstruct the development of business structure, the change of production technologies, the adaptation of the practical process of production direction. In the centre of the analysis stands the agricultural reconstruction of the sixties and seventies, moreover the eighties when the crisis of the Hungarian agrarian model emerged, and demands for economic and also political reforms could be felt.

1. Bevezetés

A hetvenes évekre a XIX. század végéről származó taylori üzemszervezési elvek lettek uralkodók a magyar mezőgazdasági nagyüzemekben. A szocialista agrárpolitika a magyar mezőgazdaság modernizációját elsősorban a termelés növelésében és az ehhez szükséges modern technológiák hazai meghonosításában látta. Így fordulhatott elő az a paradoxon, hogy a farmgazdaságra épülő modern termelési technológiát alapvetően más üzemszervezetben igyekeztek adaptálni.

A taylorista munkaszervezés nem volt ismeretlen a kommunista ideológusok és gazdaságirányítók előtt. Maga Buharin, a bolsevik párt nagyhatású ideológusa, a szovjet gazdaság fő szervezője is erősen a taylorizmus hatása alatt állt. Ezért, amikor még az úgynevezett „hadi kommunizmus” ideológiáját védelmezte, akkor a termelés fegyelmét egy kaszárnya fegyelmeként képzelte el, ahol a munkások az ipari hadsereg katonái. Később, mint az Új Gazdasági Politika (NEP) fő ideológusa, a hatalmas ország gazdaságát egy előbb kartellizálódó, majd óriási trösztte szerveződő gazdaságként képzelte el.¹

Taylor gondolatainak lényege az ellenőrzésről alkotott koncepciója. Ez a sarkalatos pont, ami minden modern munkaszervezés lényege: a munka feletti ellenőrzés a munkafolyamat során meghozott döntések ellenőrzésén keresztül. Ehhez az első alapelv, hogy „a vezetők magukra vállalják minden olyan tradicionális tudás összegyűjtését, melyet a múltban a munkások birtokoltak, majd osztályozzák, rendszerezik és törvényekbe, szabályokba, formulákba foglalják azt.”² A második alapelv: „Minden lehetséges agyi munkát távol kell tartani a műhelytől és a tervezési vagy

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

a szervezési osztályon kell koncentrálni”.³ A harmadik alapelv: „A korszerű tudományos vezetés, talán legszembeütőbb eleme a feladat elve. A vezetőség minden munkás munkáját legalább egy nappal előre megtervezi. Minden ember a legtöbb esetben teljes körű írásos utasítást kap, amely részletesen leírja az elvégzendő feladatot és a felhasználandó eszközöket. A feladat nem csak azt írja elő, hogy mit kell tenni, hanem azt is, hogy milyen módon és pontosan mennyi idő alatt. E feladatok előkészítése és végrehajtása a tudományos vezetés legfontosabb építőköve”.⁴

Nem Taylor volt az első, aki figyelembe vette az idő kihasználtságát a munkában, de olyan módszert dolgozott ki, amely győzedelmeskedett az egész iparosodott világban. Taylor úgy vélte, hogy a termelést mindig, vagy szinte mindig hatékonyabbá lehet tenni akkor, ha mindennek, amit egyetlen munkás végez, összegezzük az idejét, majd kiiktatjuk a holtidőket – nem csak a szüneteket, hanem a szükségtelen testmozdulatokat is. A taylorizmus néven elhíresült módszer megkönnyítette a termelési folyamat felosztását egyedi szakaszokká és így alkotta meg a futószalag-termelés alapját, ahol minden dolgozó csak egy meghatározott mechanikusan ismétlődő mozdulatot végez. Így a taylorizmus sztenderdizál, feldarabol és kizárja a véleményt, a szubjektivitást.⁵

A taylori gondolatok ipari gyakorlatba való átültetésének, a munkaszervezet átalakításának az eredménye ismert: merev, ám fölöttébb precízen működő és termelékeny hierarchia jött létre. S ahogy a taylorizmus a tízes években a szocialista iparszervezés módszertanaként átkerült a szovjet gyakorlatba, majd az ötvenes évektől a kelet-európai országok gyakorlatába, úgy a hatvanas évektől a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően is egyfajta „tudásimport” tanúi lehetünk.

2. Agrártechnikai forradalom

Az ötvenes években jelentős változások történtek a nyugati világ mezőgazdaságában. A zöld forradalomként is emlegetett átalakulás számos területen megsokszorozta a termelékenységet. A teret nyelő iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságot a külső anyagbevitel és erőforrások függvényeivé változtatták. Mesterséges rendszereket teremtettek, arra törekedve, hogy úgymond függetlenítsék a folyamatokat a környezeti hatásoktól. Az iparszerű, energia-intenzív, nagy mesterséges ipari eredetű anyag- és energia felhasználású mezőgazdasági rendszerrel az ipar logikája (zárt, ember által szabályozott tér, funkcionális kapcsolatokon alapuló folyamatok stb.) mint ideál jelent meg a mezőgazdaságban.⁶ Alaptörekvése ennek megfelelően a függetlenedés, mesterséges szabályozás, a természeti erőforrások fokozatos kicserélése (helyettesítése) mesterséges erőforrásokkal.

Az iparszerű mezőgazdálkodás általános alapjellemezőit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- A függetlenedési alapelvnek megfelelően a tér egyéb (biológiai és társadalmi élettér) szerepeinek rovására figyelmét kizárólag a termelési feladatokra ír-

nyítja, a megoldásokat, technológiai folyamatokat azok termelékenysége, hatékonysága és gazdaságossága alapján választja ki és használja.

- Ennek érdekében koncentrációra és centralizációra törekszik, a méreteket (üzem, tábla, gép) növeli, igyekszik minél nagyobb „homogén” területeket kialakítani, ezek révén a „központi vezérlést, manipulálhatóságot”, a folyamatok „kézben tartását” minél hatékonyabbá tenni.
- Alapmódszere a környezet átalakítása az elhatározott feladatok és tevékenységek igényei szerint, vagyis a teret alakítja a feladathoz, és nem a tér adottságaihoz illeszkedő tevékenységeket keres.
- Mindezekkel összefüggésben fokozott mértékű, mesterséges erőforrás ráfordítás-növelést valósít meg.⁷

A magyar mezőgazdaságban a hatvanas évek elejétől valóságos technikai, technológiai forradalom kezdődött, melynek fő motívuma a politikai megfelelés és a gazdasági racionalitás ellentmondásának az összeegyeztetése lett.⁸ Ennek folyamán az uralkodó szocialista ideológiai megközelítésekhez illeszkedően próbáltak nyugaton működő termelésszervezési rendszereket meghonosítani. Az új technológiák mielőbbi sikeres adaptálására égető szükség volt, mert a szövetkezetesítés következményeként (a tagok érdektelensége, gépek és tapasztalt vezetők hiánya) csökkent a mezőgazdasági termelés. Az átszervezéssel a mezőgazdaság eszközigénye nagymértékben megnövekedett. 1958 és 1968 között a mezőgazdasági beruházásoknak csaknem kilenctizedét kellett pusztán a kiesett kisüzemi termelőerők pótlására fordítani. Ugyanakkor biztosítani kellett az újonnan létrejött nagyüzemek magasabb működési költségeit. Tömegessé vált a szakmunkásképzés, felsőfokú technikumokat szerveztek, újjáélesztették a korábban megszüntetett agrár felsőoktatási intézményeket (Debrecen, Keszthely, Óvár).⁹ Felemelték az agrárszférára szánt beruházások összegét, megnövelték a termelői árakat (1966-ban 10 százalékkal, 1968-ban további 10 százalékkal). Az új agrárpolitika eredményei az élelmiszer-kínálat megjavulásában, az ipari módszerű mezőgazdaság anyagi-műszaki alapjai létrehozásában, valamint a mezőgazdasági dolgozók munka- és életkörülményeinek gyökeres átalakításában mutatkoztak meg.¹⁰

3. Termékszerkezet váltás

Jelentős változások történtek a mezőgazdaság termékszerkezetében. Az 1960-as évektől a szántóföldi növények egyik csoportja, általában a jobban gépesített és nagy hozamú fajtákkal bírók vetésterületének növekedése mellett, a fennmaradók területe számottevő csökkenést mutat. A búza, a kukorica, a lucerna és a napraforgó területe 1961-1970 között együttesen 2,5 szerese volt az egyéb növények termelési területének. Ez az arány 1972-re már 4,3 szeresére növekedett, ami gazdaságokra vetítve jelentős vetésszerkezet-egyszerűsödést jelentett.

A szocialista ideológia az agráriumban is a termelési arányok erőltetett átalakítása, a magasabb termelékenységre szegmensek előretörése, a kibocsátás gyors

növekedése irányába hatott. A magyar mezőgazdaság a vizsgált időszakban két területen ért el kimagasló eredményeket: a baromfihús- és tojástermelésben, valamint a kukoricatermesztésben.

A mennyiségi termelésre az állattenyésztésben a baromfi adott jó alapot. A baromfi-ágazatban az ötvenes években óriási technológiai forradalom zajlott le. Az ágazat elsőnek és következetesen alkalmazta az ipari megoldásokat, s ezek a baromfitermesztést nagy termelési értéket produkáló szintre emelte. A baromfitermékek előállítására, a takarmány-értékesítésre, a munkaerő és a beruházások megtérülése szempontjából, egyaránt igen gazdaságos. A baromfi nagy szaporasága, gyors nemzedékváltása következtében a termelés forgása is gyors ütemű és alkalmas arra, hogy egyik évről a másikra nagy tömegű húst produkáljon. Adaptációs képessége rendkívül széles körű, az ipari jellegű termelés minden szintjén megállta a helyét. Ez az ágazat biztosította a legrövidebb idő alatt a legnagyobb tömegű, legegyszerűsebb minőségű és egyben legolcsóbb hústermelést. A baromfi- és tojástermelés nagyüzemi szervezésével a szocializmusban a gazdasági és a politikai profil jól összeegyeztethetővé vált. A komplex tenyésztés- és tartástechnológia kialakítása és elterjesztése széles körű nemzetközi és hazai munkamegosztást követelt, nagy mozgásteret és sok szempontból szabad kezet kívánt. A magyar mezőgazdaság külföld felé nyitása is lényegében ehhez az ágazathoz kapcsolódott.

Nyugati (elsősorban német) minták alapján dolgozták ki az iparszerű baromfitartás elméleti és gyakorlati alapjait, és létrehozták az első rendszerbe szervezett mezőgazdasági ágazatot. A magyar nagyüzemi állattenyésztésben a legprogresszívebb szerepet a vizsgált időszak végéig a baromfitartás töltötte be, s színvonalában legközelebb került a termelésben élenjáró országokhoz. A baromfitartás révén világméretben is számottevő szerephez jutottunk a mezőgazdaság innovációjában. A termelés gyorsuló ritmusának követelményéhez ez az ágazat tudott a legjobban igazodni. A jelentős belső kínálat és az aránylag olcsó ár következtében a hazai baromfihús-fogyasztás ugrásszerűen emelkedett.¹¹

Bár az iparszerű árutermelés zárt rendszere a baromfitermék termelésében bontakozott ki először, a hibridizációt, mint az egyik legfőbb indítékot a kukoricatermesztésből vették át a baromfitermesztők. A kukorica már a hatvanas években az intenzív, iparszerű termelés lehetőségeit vizsgáló szakemberek érdeklődésének középpontjába került, mivel a nagyüzemi állattenyésztés eredményességét nagymértékben befolyásolta a takarmánykukorica minősége. A gabonafélék közül ez a növény rendelkezik a legnagyobb termőképességgel, egységnyi mennyiségben a legtöbb energiát tartalmazza, és e két tulajdonsága miatt leginkább alkalmas volt a felső vezetés által meghirdetett gabona- és húsprogram célkitűzéseinek a megvalósítására. A nagyüzemi keretekben történő hatékony termesztésre az USA-ban és Jugoszláviában találtak működő példát, ezért a termelés-szervezési és technológiai változásoknál a figyelem középpontjába került az ott alkalmazott eljárások átvétele.¹²

Hazánkban a kukorica a szántóföldi növénytermesztésben is meghonosodó termelési rendszerek elsőszámú növénye lett. Legfőbb tulajdonsága, amely erre alkal-

massá tette, a jó monokultúra-tűrés. Az átlagtermés 1970-től 1980-ig 25 %-kal emelkedett hektáronként. A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy viszonylag rövid idő eltelte után a monokultúra különféle természetű problémákat eredményezett, amelyek közömbösítése tekintélyes anyagi áldozatokat követelt. Ilyen volt a talaj kedvezőtlen fizikai-kémiai és biológiai elváltozása. Sok gondot okozott az egyes monokultúrával összefüggő rezisztens gyomok (pl. fénycirok) gyors terjedése, illetve a vegyszermaradványok halmozódása. További hátrányt jelentett a termelésben az optimális idők lerövidülése az éves munkák során.

Ákárcsak az állattenyésztésben, a termelési rendszerek kialakulásának a legfőbb jellemzője ez esetben is a termelés teljes skálájára kiterjedő organizálása volt. Ez a termőhely kiválasztástól kezdve, magába foglalta a talajvizsgálatokat, a fajtakísérleteket, a tudomány legújabb ismereteivel kialakított termesztés technológiát át az árukukoricáig terjedő teljes folyamatot.

Az iparszerű termelés bevezetésére más területeken is történtek kísérletek, ezek azonban jórészt kudarcot vallottak. Így például az iparszerű sertéshústermelés bevezetésénél a legfőbb hiba az volt, hogy a megvalósítás során mechanikusan lemásolták a baromfi programot, s ennek megfelelően a kezdeti fázis – elletés, korai választás (28 nap) – történt a rendszerközpontban, amely a sertés esetén a legkritikusabb rész. Hízalásra pedig kihelyezték őket a környező szövetkezetekhez. Kiderült, hogy nem mindent lehet átvenni a baromfi programból, mert a baromfinál a folyamat legnehezebb része, a keltetés, rendkívül jól megoldható volt, a sertésnél viszont a korai fázis számos további problémát szült.

Látványos kudarccal végződött a juhászat iparszerűsítésére tett kísérlet is, mivel az a legkevésbé sem volt összeegyeztethető az állat biológiai adottságaival. A termelés iparszerűsítésénél a zárt taposórácson történő tartás már rövid idő múlva lábproblémákat és lesántulást okozott, így az állatokat a későbbiekben hagyományos körülmények között, de intenzív takarmány-kiegészítéssel hizlalták.¹³

4. Mérethatékonyság: koncentráció és integráció

Amíg a fejlett tőkés országok mezőgazdaságában a technikai forradalom következtében csökkent az átlagos üzem nagyság, addig nálunk – sokszor abnormális – növekedés volt a jellemző. A mezőgazdaságban a hatvanas évek elején megindult koncentrációs folyamat a hetvenes években tovább gyorsult és nagyarányú vállalati egyesítések történtek. 1970 és 1979 között az állami gazdaságok száma 184-ről 131-re csökkent, átlagterületük pedig 5.548 hektárról 7.598 hektárra emelkedett.¹⁴ Magyarországon soha nem látott méretű mezőgazdasági vállalatok jöttek létre, melyek termelési értéke vetekedett az ipari nagyvállalatokkal is. A gazdaságokon belül több nagyméretű ágazat alakult ki, és a mezőgazdasági termeléshez ipari és kiegészítő tevékenység is kapcsolódott. Szinte minden mezőgazdasági nagyüzem tevékenységének egyharmada nem szorosan a mezőgazdasági termeléshez kötődött.¹⁵ A mezőgazdasági nagyvállalatok és ezen belül az első ún. kombinátok

az 1970-es évek elején alakultak ki Bábolnán, Agárdon, Bólyban, Mezőhegyesen. A „minél nagyobb, annál jobb” elvét a technokraták is támogatták, akik azonban csak az egy gép által teljesített üzemórát, illetve megmunkált területet optimalizálták, nem pedig a termelés költségeit.¹⁶

A kombinátok esetében a fő profilt jelentő tevékenység nem korlátozódott a mezőgazdasági termelés egyes szakaszaira. Átfogták a termék-előállítás korábbiakban elkülönült szakaszait, mint a termelőeszköz-gyártás, a mezőgazdasági alapanyag-termelés, feldolgozás és az értékesítés, s egyazon vállalati keretben érvényesítették azokat. Az így kialakult és felépített vállalati szervezetnek működési körében a komplex fejlesztést is magára kellett vállalnia. Ez széles körű kutató-, a tudományos eredményeket felhasználó fejlesztő munkával, a termelés nagyfokú koncentrációjával, partneri kapcsolatokkal volt elérhető.¹⁷

Az agráriumban a centralizációs folyamat mellett jellemző fejlődési iránnyá vált a nagyüzemek integrációs tevékenysége. A vállalati méretek növekedését egyre inkább horizontális és vertikális kapcsolatok váltották fel. A vállalati keretek mellett vállalat fölötti szervezettípusok (rendszerek, társulások) is létrejöttek. Új típusú együttműködési formákkal, új tartalommal telítődött a termelési koncentráció és a szakosodás folyamata is. A mezőgazdaságban sokfunkciójú és gazdag profilú vállalatrendszerek alakultak ki.

A magyar agrármodell egyik pillérét a hatvanas évektől a termelési rendszerek képezték. E sajátos termelésszervezési forma keretében a kiválasztott gazdaságok, együttműködve kutatóintézetekkel, mezőgazdasági termelőeszközöket gyártó és forgalmazó cégekkel, feldolgozókkal valamely ágazatra (pl. kukorica) komplex termelési technológiát dolgoztak ki. A termelési rendszerekhez csatlakozó gazdaságoknak díj, illetve többelhozam bizonyos részének fizetése ellenében átadták a technológiát, beszerelték a szükséges gépeket, kemikáliákat, vetőmagot, valamint a legújabb kutatási eredmények alapján biztosították a szaktanácsadást és az oktatást.¹⁸ A taggazdaságok legfontosabb feladata a termelés, amelyet a rendszergazda útmutatásai alapján végeztek. A taggazdaságok kutató, kísérletező tevékenységet nem folytattak, de azáltal, hogy termelési tapasztalataikat megosztották a rendszerközponttal, segítették annak kutatómunkáját. A rendszerközpont, mint szolgáltató szervezet működött, amely szolgáltató tevékenysége fejében bevételhez jutott.¹⁹

A rendszerközpont innovációközpont szerepkörét a genetikai, a technikai-technológiai és gazdálkodási komplex rendszer alapozta meg, ahol egyre nagyobb szerepet kapott a kutató-fejlesztő tevékenység. A kooperációs folyamat legjellemzőbb vonása, hogy az egyes korábbi vállalati funkciók gyakran kiváltak a vállalati keretből és az integráció más szervezeti lépcsőjén helyezkedtek el. A termelési rendszerek technológiai és szervezési innovációt képviseltek, és legtöbbjük innovációt terjesztő szervezetként is működött.

5. Munkaszervezet

A termelés átszervezése, a termelés és a gazdasági tevékenység irányítása módszereiben és szervezetében is változásokat igényelt. A mezőgazdasági termelés az egyes gazdaságokon belül az 1960-as évek közepéig jórészt kerületi üzemszervezetben folyt. A kerületek jelentős döntési és üzemszervezési önállósággal rendelkeztek.²⁰ A téészek és állami gazdaságok munkaszervezetüket tekintve a Ford előtti autó-összeszerelő műhelyekre hasonlítottak; a vezetőség és az alsóbb irányítási szinteken lévők tudása, iskolázottsága nem különbözött egymástól.

A profilváltással megkezdődött a gazdaságirányítás rendjének az átszervezése, melynek eredményeként taylorista munkaszervezet jött létre. Ez magasan képzett vállalati elitből, utasításokat végrehajtó középvezetőkből, normásokból, ellenőrökből és betanított munkásokból állt.²¹ A gazdaságokban megjelent egy egyetemet vagy főiskolát végzett szakembergárda, akiknek a tudása kémiai és biológiai műveltséggel is megalapozott modern tudományosságra épült. Ezek az agrárszakemberek a taylorista munkaszervezeti mintát tartották a leghatékonyabbnak, ezt tanulták az egyetemen. A korábbi kerületi (területi) irányítást központosították, ágazati irányítási rendet alakítottak ki. Az átszervezés jelentősen megváltoztatta a helyi döntési és hatalmi viszonyokat. Az addig bizonyos önállóságot élvező kerületek vezetői a központi döntések végrehajtóivá váltak. A szervezet feladatstruktúrájának és hatalmi, felügyeleti környezetének megváltozásával egy kemény függőségben levő, centralizált követelmények által alakított és irányított funkcionális struktúra jött létre, amely felülről kapott céljait az ezekhez létrehozott, illetve fejlesztett eszközrendszerével, magas szervezethez, technológiai fegyelmével, utasításos engedelmségi kultúrájával valósította meg. A munkaszervezetben a menedzsment fölkészültsége alapján monopolizálta a döntéseket, ezáltal az alsóbb szinteken lévőköt egyszerű utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítette – a tömegtermelés igényeinek megfelelően – nagyszámú betanított- és segédmunkást illesztettek a rendszerbe.

Az egyes ágazatok vezetését teljes felelősséggel az ágazatvezetők látták el. Az ágazati termelészervezésben a vezetés specializációja ágazatcsoportokig, vagy ágazatokig menően valósult meg. Az ágazatcsoport vagy ágazat specialistája felelt a vállalat egész területén a hozzá tartozó termék termelésért. A születő iparszerű zárt termelési rendszer alapvető jellemzője a rendszerezettség volt. A rendszer szemlélet elve szerint az egyes termelési ágak szervezésénél a termelési folyamat egészéből indultak ki. A komplexitás a rendszerszervezés szempontjából fontos szerepet kapott. A hatékonyság nem csak a rendszert felépítő elemektől függött, hanem attól is, hogyan igazodtak, kapcsolódtak egymáshoz ezek az elemek. A rendszerjelleg tehát az adta, hogy a termelést befolyásoló tényezőket a legjobb kapcsolódások alapján foglalták egységbe.²²

A mezőgazdasági termelés ipari jellegűvé alakulása során az egyes mezőgazdasági ágazatoknak a területhez való szoros kapcsolódása fellazul. Ez az iparszerű állattartási rendszerek megvalósulásával leghamarabb a baromfitartásban, majd

röviddel utána a sertéstartásban következett be. Úgy is fogalmazhatnánk: ahogy a területi szervezés gyakorlatán rést ütöttek az újszerű szakosított állattartó telepek és ipari jellegű üzemek, de a koncentráció növekedésével ugyanúgy beléptek területi elemek a „tisza” ágazati szervezeti gazdaságok felépítésébe is. A kerületekre egyre jellemzőbbé vált, hogy a kerületvezetőnek alárendelt saját szakemberei voltak, ily módon tehát a kerületen belül már sokszor ágazati vezetési elv érvényesült. A kerületvezetők legfontosabb feladata a rájuk bízott területen a gazdálkodás operatív irányítása. A mezőgazdasági üzemszervezésben a hetvenes évek elejétől a területi és ágazati szervezési elvek egyidejű kombinációja valósult meg.²³

A termelés növekedése a megfelelő belső információ a vállalatirányítás, a szervezeti felépítés ugyanakkor bizonyos mértékű decentralizálását tette szükségessé. Az állami gazdaságok, kombinátok igyekeztek a nagyvállalati szervezetet kisebb irányítási és érdekeltségi egységekre bontani, hogy a termelés irányítását könnyebben átfoghatóbbá tegyék és az egységekben dolgozók érdekeltségét megfoghatóbb célok eléréséhez kössék. A magyar mezőgazdaságban a hetvenes évek elejétől egyre behatóbban kezdtek foglalkozni az irányítási rendszer vállalaton belüli korszerűsítésével. A kutatómunkák eredményeként megállapítást nyert, hogy a vállalatok jövedelemtermelő képességének és hatékonyságának javítása érdekében a vállalaton belüli decentralizált irányítás megvalósítása felé kell elmozdulni.²⁴

Ez annak a belátása volt, hogy míg a gazdaságok hatalmas fejlődést értek el a technika és a biológia tekintetében, a korszerű technológia mind élesebb ellentmondásba került az irányításban jelentkező színvonalbeli különbséggel. E tendenciát erősítette, hogy a vállalatok központosított vezetése mind messzebb került a végrehajtástól, valamint, hogy a központi elhatározások a szükségesnél több lépcsőn keresztül jutottak el a megvalósításig, s ezért a végrehajtásban a torzulás lehetősége mindinkább növekedett.²⁵

6. A hatékonyságvesztés területei

Az iparszerű termelési rendszerek célja a növénytermelés és állattenyésztés fajlagos hozamainak gyors, jelentős és gazdaságos növelése volt. Ehhez pedig szükségessé vált a termelés minden tényezőjének magas fokú precíz összehangolása és folyamatos megújítása. A rendszerben ugyanis az új biológiai, technikai és szervezeti elemeket kellett állandóan újraötvözni, hatékony gazdasági cselekvéssé formálni. Csak ilyen előfeltételekkel lehetett nagymérvű és biztonságos árutermelésre berendezkedni. Az összes létrejövő üzem tevékenységét szorosan összefüggő program szerint szervezték meg.

A szakosodó és koncentrálódó termelés vezetése, irányítása, a gyors alkalmazkodás szükségessége széles körű információtömeget, gyors, jó és előkészített döntéseket, sokoldalú elemzést kívánt. A nagyarányú koncentráció és specializáció mellett a vállalatokon belül kialakított egyre magasabb vertikumszint ugyanakkor komoly ellentmondásokat hozott felszínre. A termék előállítását végző biológiai,

technikai és szervezési elemek leggazdaságosabb felhasználását – elsősorban a belső információs rendszer alacsony színvonala, részleges hiánya, kiegyensúlyozatlan, vagy késedelmes megjelenése lehetetlenné tette. A korszerű technológia mellett a szükséges információ hiánya az indokoltnál magasabb ráfordításokat okozott, így egyre nehezebbé vált az eredményes termelés-szervezés.²⁶ A gyors és pontos információ ekkorra nélkülözhetetlen erőforrássá vált a termelésben. Az elektronizálás és a számítástechnika alkalmazása az 1980-as évek elejétől a termelés szervezésében, az információs rendszer és a vállalatok szervezetének korszerűsítésében új folyamatot indítottak el.

A taylorista nagyvállalatok a tömegáruk (például a gabona) terésátlagait tekintve hamar felzárkóztak a nemzetközi élmezőnyhöz, ám még ezek esetén sem bizonyultak termelékenynek. A gabonaágazat kis élőmunka-igényű, így nyugaton még az egészen nagyléptékű gazdaságok is elboldogultak fél tucat alkalmazottal, ahogy azt az amerikai családi farmok példája mutatja. Ezzel szemben a magyar termelőszövetkezetek és állami gazdaságok nagyszámú alkalmazottat vettek igénybe, s az amerikai farmok rugalmas munkamegosztásával szemben (ahol egy-egy ember több feladat elvégzésére is bevethető) merev, hierarchikus, négy-öt vezetési szintet is magában foglaló munkaszervezetben működtek.²⁷

Az iparszerű termelés és a munkafegyelem elválaszthatatlanok egymástól, amit a taylorista munkaszervezettel kívántak elérni. A szervezett munkában az egyik legfontosabb magatartás a fegyelem volt: az alkalmazkodás a munkavégzés tartalmának, idejének, módjának pontos feltételrendszeréhez. Bár az egyszerűbb, szabványosítható munkák ellenőrzési költsége viszonylag alacsony, a mezőgazdasági gépeket a szabadban, a felügyeletől távol használják. A modern technikájú gépek bevezetésével pedig a dolgozók a korábban rájuk bízott értékek több tízszereséért lettek felelősek, ezért az emberi tényezőre meghatározó szerep hárult, mivel az eszközök elhasználódása nagyságrendileg függ attól, hogy a gépkezelő zsebére megy-e a javítás, a pótlás, vagy a munkaadóéra.²⁸

A nagy élőmunka-igényű, komoly gondosságot és hozzáértést igénylő áruk előállításánál az egyedi mozzanatok, önálló döntéseket követelő tevékenységek kontrollja rendkívül költséges. Másfelől a nagy élőmunka-igényű munkák a mezőgazdaságban szezonhoz kötöttek. Harmadrészt a taylorista hierarchiában elpazarlódott a szakértelem, mivel az alkalmazottakat pusztán utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítik, tudásuknak csak kis részét aknázzák ki.

A technikai, munkaszervezeti változások, a munkamegosztás és a specializálódás fokozódása, a munka tartalmi elszegényedésével és a munkásautonómia további csökkenésével jártak. A kialakult iparszerű termelési rendszer viszonyai szükségszerűen nagyobb feszültséget teremtettek egy oldalról a technológiai fegyelem szigorúsága és a dolgozók munkakészsége között.

Az eszköz „felgyorsult” avulása nem az egyedüli kár, hanem ennek következményei is ugyanilyen vagy még nagyobb jelentőségűek, hiszen az optimális szűk időre korlátozott munkai igény esetén a kiszámíthatatlan traktorosokra akkor nem

lehetett igazán számítani, amikor arra a legnagyobb szükség volt. A munkagépekre pedig fokozott szükség volt, mert a termelés hozamának növelése folytán a növénytermelésben fokozatosan lerövidültek az optimális idők. Mindazonáltal a nagyüzemi mezőgazdaság költségtöbbletét az okozta, hogy aránytalanul nagy főfoglalkozású munkáslétszámot igényelt. Mindezt jól látták az állami gazdaságok vezetői is. Burgert Róbert a Bábolnai Állami Gazdaság vezetője 1975-ben Romány Pál MÉM miniszternek írt levelében a következőket írta: „Érdemi tartalékok feltárása a mi vállalatunkban nem annyira a technikai jellegű teendőkben rejlik, mint a gondolkodás, a morális felfogás átalakításában. Egyszóval a mi tartalékaink az emberek lelkesedésében és az ezzel együtt járó vállalkozásban a jobb munkában rejlenek”²⁹

Fontos tanulság, hogy a munkateljesítmény kikényszerítése és ellenőrzése a mezőgazdaságban az iparhoz képest eltérő lehetőségeket kínált. A mezőgazdaságban a munkavégzés, térben meglehetősen szétszórt helyszíneken zajlik, így az alkalmazottak szemmel tartása, ellenőrzése rossz hatásfokú és költséges.

A taylorista munkaszervezet beillesztése a mezőgazdaságba tehetlenséget vitt a rendszerbe, amely szükségképpen válsághoz vezetett. A válság ütemét azonban mérsékelte, hogy a háztáji és a kistermelés révén a taylorista munkaszervezetben elpazarolt tudás mégis valahogy visszacsatolódtott a mezőgazdaságba. Ehhez járult, hogy bár az alacsony bérek nem jelentettek vonzerőt a munkavállalók számára, a háztájiból származó jövedelmek a hetvenes évektől rendszeressé és jelentőssé váltak, és a korábbi évtizedekben tapasztalt migrációt is megfordították, azáltal, hogy vonzóvá tették a falut az emberek számára.

7. Összefoglalás

A magyar nagyüzemi mezőgazdaság vitathatatlan sikereket ért el a termésátlagok és a hozamok területén. Ezzel szemben hatalmas volt a lemaradás a költségek és a gazdasági hatékonyság tekintetében. Mindezt három fő okra lehet visszavezetni:

- A mezőgazdasági nagyüzemek sokszorosan nagyobb adminisztrációs teherrel dolgoztak, mint a világszerte versenytársaik. A modern nyugati mezőgazdaságban elenyésző a főfoglalkozású adminisztráció, ami jelentős költségcsökkenést eredményez. Ezzel szemben a szocialista mezőgazdaság egyre nagyobb adminisztrációs igényt támasztott.
- A mezőgazdasági nagyüzemeknek nagy volt az eszközigénye, és az eszközállomány gyorsan használódott el. A fejlett nyugati országok mezőgazdaság hatékonyságában egyre nagyobb szerepet játszott a tulajdonosi érdekltség: miként becsülik meg a gépeket, hogyan takarékoskodnak az anyagokkal, hogyan alkalmazkodnak a változó munkarendhez, milyen figyelemmel végzik a munkát, mekkorák a munka közbeni veszteségek.

- A hetvenes évekre a külgazdasági környezet is radikálisan megváltozott. Az energia- és nyersanyag-árrobbanás gyökeresen átrendezte a magyar külkereskedelem árviszonyait.³⁰ A világpiacon ármozgások, ha késleltetve is, de a rubelelszámolású forgalomba is begyűrűztek, az ötéves, csúszó árbázisra való áttérés következményeként. Ennek nyomán 1975-ben ebben a relációban az import árszínvonala több mint 25 százalékkal nőtt, az energiahordozóké pedig megkétszereződött.³¹ Ez jelentősen kihatott az energiaigényes mezőgazdasági rendszerek költségigényére. Ehhez járult, hogy míg a nyersanyag- és energiahordozó-importunk rugalmatlan, az exportárakat illetően viszont a felénk irányuló kereslet viszonylag rugalmas volt.³²

Míg nyugaton az energiaválság a termelés minden területén számos változtatást és újítást kényszerített ki, a szocializmusban felülről vezérelt modernizáció sajátos útfüggőséget eredményezett. A szocialista rendszer gátolta a változások vállalati szintű érzékelését, de egyben ellenérdekelté is tette őket bármifajta olyan változtatásban, ami esetleg akár csak rövid távú hátrányt is jelentett volna számukra. Így a rendszer alapvonásainak megtartása mellett csak kis mértékben volt képes megszabadulni annak diszfunkcionális vonásaitól. A mezőgazdasági nagyvállalatok így valójában a rendszer tartópilléreként viselkedtek, valós érdekeik – egyes piackonformabb elemek bevezetése ellenére is – nem a verseny, a piac felé vittek, hanem a kevésbé hatékony túlelosztás, a politika és a vállalat összefonódása felé.

Kitekintés

A rendszerváltást követően a gazdaságszervezeti-tulajdoni változások a korábbiól teljesen eltérő, rengeteg feszültséget hordozó foglalkoztatási szerkezetet idéztek elő. A privatizációs és kárpótlási folyamatok hatására kialakult ésszerűtlen birtokszerkezet problémáit tovább növelte az élelmiszeripar privatizációja. Az alapanyag-termelők biztonsága igen nagymértékben függ a felvásárolt mennyiségtől és a felvásárlási áráktól, vagyis az élelmiszer-feldolgozók üzletpolitikájától. Különösen látványos folyamat volt a mezőgazdasági foglalkoztatottság térvesztése a teljes foglalkoztatáson belül. A rendszerváltás előtt az állami gazdaságok és a szövetkezetek foglalkoztatták a mezőgazdasági munkavállalók 90 százalékát, a mezőgazdasági tevékenységen túl részben melléküzemágakban, könyvvitelben, gép-, valamint épületfenntartó tevékenységekben.³³ Szocialista iparszerű mezőgazdaság kapun belüli munkanélkülisége nyílttá vált. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya a rendszerváltozást követő évtizedben mintegy harmadára esett vissza.

A munkaerő ebből az ágazatból jellemzően nem magasabb termelékenységre áttért, hanem tartós inaktivitásba vonult. Ennek részben oka, hogy Magyarországon a magántőke inkább a nagyon kevés élők munkát igénylő szántóföldi növénytermesztést preferálta. A sokkal több élők munkát felszívni képes zöldség- és gyümölcsstermesztés sorvadásnak indult. Ez jórészt a fizikai (tárolók, hűtőházak, válogatók, osztályozók, csomagolók, minőségellenőrzési pontok és

esetleg feldolgozók) és a kereskedelmi-pénzügyi infrastruktúra (felvásárlók, hitelezők) hiányára vezethető vissza.³⁴ A hagyományos mezőgazdasági térségek tartós területi és szakmai zárványokká, válsággóccokká váltak, ahol a munkanélküliség és a vele együtt járó szociális problémák állandósultak (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád, Bács-Kiskun megyék).

Így állhatott elő a helyzet, hogy míg az agrárágazat továbbra is a szántóföldi növénytermesztésre épülő devizaszerző képességével tüntet, a volt mezőgazdasági népesség részére rendszeresen kifizetett szociális segélyek, önkormányzati támogatások, külföldön előállított élelmiszerek megvásárlására fordítódnak. A nemzetgazdasági szempontból kedvezőtlen, hogy alapvető létszükségleti termékekből importra szorulunk, s ezzel a devizakiáramlás folytán az ország fizetési mérlege romlik.³⁵ A magyar szociális ellátórendszer a magyar lakosságnak biztosított segélyekkel végső soron a dán, szlovák, német termelőket támogatja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ángyán J. (2001): Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás. Budapest, Agroinform Kiadóház.
- Barát M. (1994): A magyar gazdaság vargabetűje. Budapest, Aula.
- Bekker Zs. (1995): Rendszerválság. Alkalmazkodási folyamatok a kelet-európai országokban 1970-1990 között. Budapest, Aula.
- Bethlendi L. (1975): Az iparszerű termelési rendszerek jellemző vonásairól. Állami Gazdaság, 1975/5.
- Botos K. – Patai M. – Szalkai I. (1980): Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bruszt L. (1995): A centralizáció csapdája. Szombathely, Savaria University Press.
- Csanádi M. (1983): Függőség, konszenzus és szelekció. Pénzügykutató Intézet Kiadványai, 3. Budapest.
- Cseszka É. (2008): Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978-1989 között. Heller Farkas Füzetek. 2008/1.
- Csizmadia E. (1981): Folytonosság és változások agrárfejlődésünkben a nyolcvanas évek elején. Agrártudományi Közlemények, 40. Budapest.
- Eriksen T. H. (2009): A pillanat zsarnoksága. Budapest, L'Harmattan.
- Fertő – Juhász – Mohácsi (1991): Az agrárrendszer válsága és a kibontakozás lehetőségei. In: Jelentések az alagútból. Budapest.
- Gulyás L. (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás L. (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi Tervig. Szeged, JatePress.
- Hámori B. (1991): „Sem terv, sem piac”: A korlátozott vállalati önállóságon alapuló tervgazdaság. Budapest, Aula.

- Husti I. (1993): A mezőgazdasági műszaki fejlesztés néhány társadalmi-gazdasági összefüggése. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kaposi Z. (2007): A magyarországi energiapolitika változásai a tervgazdasági rendszer időszakában. In: Botos Katalin (szerk.): 1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában. SZTE Gazdaságtudományi Kar. Szeged, JatePress.
- Klenczner A. (1982): Új vonások az állami gazdaságok gazdálkodásában. *Gazdálkodás*, XXVI. 11.
- Kopátsy S. (1989): Húsz év után. Budapest, Pénzügykutató Rt.
- Kornai J. – Maskin E. – Gerard, R. (2004): A puha költségvetési korlát II. *Közgazdasági Szemle*, LI. 9.
- Kuczi T. (2006): Taylorizmus a mezőgazdaságban? In: Juhász Pál: Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Budapest, UMK-Jelenkutató Alapítvány
- Lisányi Endréné Beke J. (2009): Magyarország és Dánia mezőgazdasági fejlődésének tanulságai. In: *A falu. Agroinform kiadó*, XXV. évf. 1. sz.
- Orosz I. (2003): A modernizációs kísérletek főbb szakaszai a magyar mezőgazdaságban a XIX-XX. században. *Múltunk*, 2.
- Romány P. (1998): Reform az agrártermelésben, reform az agrárpolitikában. In: Gunst Péter (ed.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Schlett A. (2007): Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között. Budapest, Szent István Társulat.
- Schumpeter, J. A. (1980) A gazdasági fejlődés elmélete. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai E. (1990): Gazdaság és hatalom. Budapest, Aula.
- Szederkényi H. (1971): Az állami gazdaságok szervezetének helyzete és fejlődése. *Gazdálkodás*. 1971/3.
- Szollár Gy. (1984): A mezőgazdasági ár- és költségviszonyok alakulása az 1970-es évtizedben, összehasonlítva a világpiacon tendenciákkal. *AKII*. 4. Budapest.
- Taylor, F. W. (1910/2010): *The Principles of Scientific Management*. EztoRead, 2010.
- Tamás P. (szerk.) (1990): Modernizációs szigetek: A siker szervezete a késői államszocializmusban. MTA Politikai Tud. Int. - MTA Társ. Konflikt. Kut. Kp. Budapest.
- Tóth E.: A mezőgazdasági vállalatok belső érdekeltégi rendszerének jellemzői és a fejlesztés irányai. *Gazdálkodás*, (XXX. évf.) 1986/3. sz.
- Vági F. (1986): Vállalatiság és gazdaságirányítás. *Gazdálkodás*, XXX. 4.
- Varga Gy. (1985): Élelmiszer-gazdaságunk nemzetközi versenyképessége. *Gazdálkodás*, XXIX. 7.
- Varga Zs. (2006): 1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására. In: 1956 okai, jelentősége és következményei. (szerk. Romsics Ignác) Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Varga Zs. (2008): Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolevanes évek második felében. In: Majtényi György és Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest, Kossuth Kiadó.

- Varga Zs. (2010): *Between East and West In: Cultic revelations - studies in modern historical cult personalities and phenomena*, Jyväskylä, University of Jyväskylä.
- Varga Zs. (2010): *Érdeklátókzések, lobbiharcok az MSZMP vezetésén belül az 1970-es évek elején*. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Budapest, MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus kutatócsoport.

JEGYZETEK

1. Buharin az 1905-ös orosz forradalmat követő reakció éveiben Ausztriába emigrált és ott bejárt a bécsi egyetem közgazdaságtan előadásait hallgatni – többek között Böhm-Bawerket is. Valószínű, itt ismerkedett meg a taylorista üzemszervezéssel.
2. Taylor, F. W.: *The Principles of Scientific Management*. EZtoReads, 1910/2010. 36.
3. Taylor, F. W. i.m. 34-37 old.
4. Taylor, F. W. i.m. 39 old.
5. Eriksen T. H.: *A pillanat zsarnoksága*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 84 old.
6. Kaposi Z.: *A magyarországi energiapolitika változásai a tervgazdasági rendszer időszakában*. In: Botos K. (szerk.): *1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában*. SZTE Gazdaságtudományi Kar. Szeged, JatePress, 2007. 120 old.
7. Ángyán J.: *Az európai agrármodell, a magyar útkeresés és a környezetgazdálkodás*. Budapest, Agroinform Kiadóház, 2001. 106-107 old.
8. A kádári vezetés által felvállalt problémakezelés hátterére lásd: Varga Zs.: *1956 hatása a kádári agrárpolitika kialakulására*. In: *1956 okai, jelentősége és következményei*. (szerk. Romsics Ignác) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 2006. 299-315 old.
9. Lisányi Endréne Beke J.: *Magyarország és Dánia mezőgazdasági fejlődésének tanulmányai*. In: *A falu*. Agroinform kiadó, 2009. XXV. évf. 1. sz. 49-60 old.
10. Romány P.: *Reform az agrártermelésben, reform az agrárpolitikában*. In: *Gunst Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 390 old.
11. Schlett A.: *Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 64-65 old.
12. Schlett A. i.m. 71-73 old.
13. Schlett A. i.m. 66-70 old.
14. Csizmadia E.: *Folytonosság és változások agrárfejlődésünkben a nyolcvanas évek elején*. *Agrártudományi Közlemények*, 1981/40. 4 old.
15. *A mezőgazdasági üzemek nem mezőgazdasági jellegű, ún. kiegészítő tevékenysége az 1970-es évek elejétől, a gazdasági reform lefékezésére törekvő dogmatikus erők egyik fő céltáblájává vált*. Varga Zs.: *Érdeklátókzések, lobbiharcok az MSZMP vezetésén belül az 1970-es évek elején*. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Budapest, MTA-ELTE Pártok,

- Pártrendszerek, Parlamentarizmus kutatócsoport, 2010. 441-456 old.
16. Kopátsy S.: Húsz év után. Budapest, Pénzügykutató Rt. 1989. 106 old.
 17. Klenczner A.: Új vonások az állami gazdaságok gazdálkodásában. *Gazdálkodás*, 1982/11. 123 old.
 18. Varga Zs. *Between East and West In: Cultic revelations - studies in modern historical cult personalities and phenomena*, University of Jyväskylä, 2010. 172 old.
 19. Schlett A. i.m. 148 old.
 20. Szederkényi H.: Az állami gazdaságok szervezetének helyzete és fejlődése. *Gazdálkodás*. 1971/3. 19-20 old.
 21. Kuczi T.: Taylorizmus a mezőgazdaságban? In: Juhász Pál: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban*. Budapest, UMK-Jelenkutató Alapítvány, 2006. 14-15 old.
 22. Bethlendi L.: Az iparszerű termelési rendszerek jellemző vonásairól. *Állami Gazdaság*, 1975/5. 5 old.
 23. Tóth E.: A mezőgazdasági vállalatok belső érdekeltiségi rendszerének jellemzői és a fejlesztés irányai. *Gazdálkodás*, 1986/3. sz. 60 old.
 24. Id. Például Vági Ferenc és Rott Nándor munkái.
 25. Tószegi Z.: A vállalati belső mechanizmus korszerűsítése az állami gazdaságokban. *Gazdálkodás*, 1984/12. 2 old.
 26. Tóth T.: A számítástechnika helyzete a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, (XXX. évf.), 11. sz., 1986. 55. old.
 27. Kuczi T. i.m. 17 old.
 28. Kopátsy S. i.m. 107 old.
 29. Burgert Róbert Romány Pál mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszternek írt beszámolója. Bábolna, 1975. dec. 19. Irattár. Bábolna Rt.
 30. Cseszka É.: Rendszerválság. *Magyar gazdaságtörténet 1978-1989 között*. Heller Farkas Füzetek. 2008/1. 140 old.
 31. Barát M.: *A magyar gazdaság vargabetűje*. Aula. Budapest. 1994. 157 old.
 32. Botos Katalin – Patai Mihály – Szalkai István: *Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 10 old.
 33. Gulyás L.: *A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig*. In: Gulyás L. (szerk.): *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi Tervig*. Szeged, JatePress, 2009. 178-179 old.
 34. Török A.: *Zöldség és államrezon* Kommentár 2011/2. sz. 79-81 old.
 35. Lentner Cs.: *A magyar élelmiszer-vertikum újjászervezésének stratégiai kérdései*. *Polgári Szemle*, 2010/ápr. 6. évf./2. sz.

Juhász Csilla* - Vántus András**

HUMÁNERŐFORRÁSOK ELVÁRÁS VIZSGÁLATA KÜLÖNBÖZŐ ÁGAZATOKBAN

STUDIE OF HR EXPECTANCY IN DIFFERENT SECTORS

ABSTRACT

Expectancy is one of the main and interesting problem in organizations. The technical background of this survey is constituted of 3 different theories. One of them is the motivational spiral. The other is the motivation synchron model which illustrates that the success of the organizational motivation maybe justified by 3 aspect organizational, employers and employees possibilities. Thought provoking were Vroom's expectancy theory, which explains the coherence between work and expectations. And the Cominis- Emanuel model which explains the details of managerial expectations and motivation. We made a study based on a questionnaire.

In different sectors we asked managers about expectancy of their employees. It was completed with interviews. The questionnaire was based on expectancy theories. Now we have extended the subject, which included in public utilities, industrial organization, education and armed force. We asked about the employee's expectancy, about work, and whose expectancy were important.

On the questionnaire form for this problem were the follows: personal, managerial, contributory, professional, payment's, working hours', technological.

Results of examinations of expectations in different sectors revealed that analysis do not show unified evaluation. Some expectational effect are outstandingly important in some sectors but it is not same for other sectors.

1. Bevezetés

A motiváció definíciójában két tényező együttes szerepe egyértelműen jelen van. Mind a szakirodalom, mind a korábbi kutatásaink is alátámasztják a külső és a belső tényezők hatását és jelentőségét. A motivációs szakirodalom kevésbé foglalkozik az elvárásokkal, mint külső, motivációt formáló tényezővel, de az utóbbi évek kutatásaiban ez az összefüggés egyre inkább bizonyítottnak tekinthető. Azok a normák, követelmények, amelyeket a szervezet, csoport, vezető közvetít a szervezeti tagok felé, befolyásolja a szervezeti tagok magatartását, viselkedését, így motivációs elemként is értelmezhető. Ezek a külső hatások azonban elvárásokként

* Dr. Juhász Csilla PhD adjunktus Debreceni Egyetem AGTC Gazdálkodási és Vidékfejlesztési Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet Vezetéstudományi Intézeti Tanszék

** Dr. Vántus András PhD adjunktus Debreceni Egyetem AGTC Gazdálkodási és Vidékfejlesztési Kar Vezetés- és Szervezéstudományi Intézet Szervezés - Logisztika Intézeti Tanszék

is definiálhatóak, azaz el kell fogadnunk azt az összefüggést, hogy a motiváció és az elvárás egymástól sokszor elválaszthatatlan módon jelenik meg a szervezeti folyamatokban.

Az emberek irányítása alatt az egyének motivációjáról és közös munkájuknak bizonyos célok elérése érdekében történő megszervezéséről van szó. A menedzsernek meg kell értenie a munkatársak szükségleteit, viselkedésük mozgatórugóit, mert csak így válhat hatékony vezetővé, aki inspirálni és fejleszteni képes csapata tagjait.¹ Az emberi motiváció a szervezet sikerének az egyik kulcsa. A vezetéstől, a vezetőktől egy olyan szervezet létrehozását várják, amelyben a beosztottak egyszerre vagy bizonyos sorrendben ki tudják elégíteni a gazdasági, társas, önmegvalósítási és fejlődési szükségleteiket, mialatt a szervezeti célok elérése érdekében dolgoznak.²

A 21. század gyorsan változó világában a vezetés számára állandó kihívást jelent, hogy a dolgozókat ösztönözzék: ne pusztán csak „részt vegyenek” a szervezet mindennapi tevékenységében, hanem a célok megvalósítására komoly energiát áldozzanak.³ A motiváció tehát kétoldalú dolog. A folyamatban szerepel, aki motivál (menedzser, vállalat) és akit motiválnak (munkavállaló). A munkavállaló egzisztenciális biztonságát, boldogulásának elősegítését várja a vállalatától.⁴ A motiváció erélyes kényszerek egy sorozata, amely az egyénen belülről és kívülről egyaránt származik, ami, elindítja a cselekvést és meghatározza annak irányát, intenzitását és időtartamát.⁵

Az ösztönzés-menedzsment értelmezésünk szerint három pilléren nyugszik. Előszobája az elvárások vizsgálata, majd a motiváció - javadalmazás és a teljesítmény-menedzsment. Tehát ez a hármas tagolású szerkezet építhető fel ösztönzés-menedzsmentté. Természetesen a tagolás tetszés szerint finomítható, egészíthető ki más elemekkel is (kiválasztás, fejlesztés).

Az elvárás elméletet Vroom⁶ alkotta meg. Elmélete arra épít, hogy az egyén azért tesz valamit, mert úgy gondolja, hogy tette eredménye közelebb fogja őt vinni valamilyen kívánt célhoz, ami számára vonzó. Elméletének lényege az, hogy az egyén különböző magatartás stratégiájának három bázisa van: az erőfeszítés az eredmény érdekében történik, a teljesítmény vajon meghozza-e a kívánt eredményt, ez az eredmény mennyire értékes a munkavállaló számára. A motiváció erőssége az erőfeszítés – teljesítmény és a teljesítmény – következmény valószínűségi változó viszonyától függ.⁷ Az elmélet arra mutat rá, hogy a magatartásnak van egy olyan esete, amikor az egyénre a teljesítmény és az arra fordított erőfeszítés a legfontosabb. Ha az egyén a teljesítményben érdekelt, és hatásköre is van annak elérésére, akkor ezt ki is mutatja főnöke előtt. Ha nem kívánt a teljesítmény (az ő szempontjából), akkor az egyén kevésbé mutatja ki érdekltségét a főnöke előtt. Ezért a főnöknek jól kell ismernie a beosztottak „elvárásait”.⁸

Az ideális munkával, a munkahellyel, annak fizikai és szociális környezetével szemben mindenkinek vannak megfogalmazott vagy megfogalmazatlan elképzelései, elvárásai.⁹ Ugyancsak értelmezhető a vezető oldaláról a beosztottakkal

szemben megfogalmazott elvárások is. A csoport és a szervezeti normák mind a vezetők, mind a beosztottak számára elvárásként jelennek meg, melyek vonatkozhatnak a munkára, a magatartásra, viselkedésre egyaránt.

Az elvárás elmélet szerint az emberek azt várják, hogy erőfeszítéseik révén jó teljesítményt tudnak nyújtani, s ennek jutalmaként elismerésben részesülnek. Az erőfeszítések és a javadalmazás között tehát kapcsolat van, a teljesítményen keresztül. Ha akár az erőfeszítés nem vezet jó teljesítményhez, akár a jó teljesítményt nem jutalmazák, azaz az erőfeszítés és a javadalmazás nincs összhangban, a dolgozó csökkenti erőfeszítéseit, motivációja módosul.

Az elvárásokat a szerzők több oldalról is vizsgálják és értelmezik. Az irodalomban központi helyet foglalnak el a vezetői elvárások. Ezek a követelmények, normák közvetlenül hatnak a folyamatokra és a beosztottak munkájára, viselkedésére. A legfrissebb amerikai irodalmak azt mutatják, hogy az elvárások és a velük kapcsolatos szabályszerűségek egyre jobban érdeklik a szervezet tagjait, a kutatókat is.

Azt, hogy az illető beosztott megfelel-e az adott munkakör elvárásainak, mindig a vezetők döntenek el állandó monitorozás alapján. Erre azért van szükség, hogy felmérjék, a beosztott munkavégzése és teljesítménye megfelel-e a vezető követelményeinek, elvárásainak. Tóth és munkatársai¹⁰ szerint, „a jövőben az emberi erőforrás menedzsment (EEM) két leglényegesebb kérdése a következő lesz: a vezetők elvárásai a beosztottakkal szemben, a vezetőkkel szemben támasztott követelmények.”

A beosztottal szembeni elvárások meghatározó részben a vezetőtől, a csoport tagjaitól erednek, de a szervezet elvárásai sem hagyhatók figyelmen kívül. A beosztottakat a szervezeten belülről tehát legalább hármas elvárás egység veszi körbe. Szerencsés esetben az egyes rétegek nem különböznek gyökeresen egymástól és a szervezet elvárásai meghatározzák a csoporttagok, a vezetők elvárásait is. A beosztottaknak bizonyos esetekben, pozíciókban, munkakörökben, ágazatokban kapcsolatuk van a külvilággal, így a külvilág elvárásai is meghatározók lehetnek abban, hogy valaki az elvárásoknak megfelel-e vagy sem.

A beosztottak megfogalmazzák személyi elvárásokat is, amikor a jó vezető képe van előttük. Ez alapján a vezető legyen többek között jó megjelenésű, fitt, jó kedélyű, szellemes, igazságos, kiszámítható, megnyerő modorú, megfelelő konfliktuskezelő képességű és kiváló kommunikációs készséggel rendelkezzen. A szervezettel szemben a beosztottak is megfogalmazzák, ha nem is minden esetben hangoztatnak elvárásokat. Ilyen dolgozói elvárások pedig többek között, hogy a munkahely, a szervezet a munka nyújtson biztos egzisztenciát. A díjazás, előlépés méltányosan tükrözze a munkavállalói erőfeszítést. A vezető és a csoport ismerje el és ösztönözze a szakmai fejlődést. A munka biztonságos és kiszámítható legyen, a jövedelem, a jutalmazás „igazságos legyen”. Az egész ösztönző rendszer egyfajta visszajelzést adjon.

Egy munkahelyen a kollegialitás, a jó munkahelyi légkör igen magas értéket képviselhet, mert növeli munka minőségét, a kreativitást és a szervezeti kultúra

fejlettségét.¹¹ Megjegyzendő, hogy már a munkahely elhelyezése, kialakítása, felszereltsége is hatással van a termelés sikerességére, és egyidejűleg a munkavégzés biztonságosságára is¹², ugyanis a dolgozók a jobb munkakörülmények között kiegyensúlyozottabbak, elégedettebbek, és ennek révén nagyobb teljesítményre képesek¹³, különösen meghatározó ez a speciális termékek előállításánál¹⁴. A motivációval kapcsolatban a továbbtanulás ösztönző hatása igazolható bizonyos szervezeteknél. Egy ösztönzéssel kapcsolatos vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy legtöbb alkalmazottat az anyagi elismerés és az előléptetés lehetősége ösztönözi a továbbtanulásban.¹⁵ Kiemelendő az a pozitívum, hogy a vizsgált szervezeteknél a vezetőség 41 százalékban azon túlmenően, hogy a tanfolyamokra elengedi az alkalmazottakat, anyagilag is segíti őket. A civil szférában és a mezőgazdasági csoportokban is jellemző ez¹⁶.

A vezetői elvárásokra az adott társadalmi, politikai és gazdasági helyzet jelentős hatással bírt. A történelem során újabb és újabb elvárások születtek, míg sok közülük elévült vagy eltűnt. Természetesen párhuzamosan a vezetői elvárásokkal, a beosztottakkal szembeni elvárások is változtak, bővültek az idők folyamán. Ezekre az elvárásokra is nagymértékben befolyással volt a társadalmi, politikai és gazdasági fejlődés.

Jelenleg Magyarországon a munka világa és a képzési rendszerek között nincs összhang, a szakképzés és az oktatás kibocsátása és minősége nincs összehangoltságban a munkaerő-piaci kereslettel. Különösen 2000 óta komoly hiányt jeleznek a hazai és a multinacionális vállalatok a jól képzett szakmunkások piacán. Problémát okoz, hogy a szakképzésben hiányoznak a készség- és kompetenciafejlesztő módszerek, valamint a gyakorlat-központú és szakmára orientált képzések.¹⁷ A szakképzettség különösen fontos a vidéki foglalkoztatottaktól elvártakban, ahol az alkalmazott munkaerőben szép számmal fiatalok szerepelnek, köszönhetően munkabírásuknak és terhelhetőségüknek.¹⁸ A generációk között már az elvárások kommunikálásában is vannak különbségek.¹⁹

Szervezettől függően, a vezetők nemcsak a szaktudást tartják kulcsfontosságú elvárásnak a beosztottakkal szemben. Bár kétségtelen, hogy ezt az elvárást a legkönnyebb felmérni és talán meghatározni is. Például egy szervezet gazdasági osztályán dolgozókkal szembeni egyik alapvető elvárás az, hogy gazdasági végzettséggel rendelkezzenek. De ezen kívül számos más elvárást is támasztanak a vezetők a beosztottakkal szemben. Ilyenek például a személyiségi elvárások: megbízhatóság, kreativitás, öszinteség, stb. A jól kommunikáló beosztott is fontos, mert a kommunikáció esetleg a termelő munkától veszi el az időt, vagy éppen azt segítheti.²⁰²¹ Minden ilyen feltételnek nem könnyű megfelelni, de talán még nehezebb definiálni ezeket.

A változások legerőteljesebben az emberi erőforrások területén figyelhetők meg, a hatékony munkaerő-gazdálkodás gazdasági súlya jelentős mértékben megnőtt²². Az emberi erőforrásokkal való ésszerű és szakszerű gazdálkodás a gazdasági fejlődés alakulását nagymértékben befolyásolhatja. A sikeres vezetés alapja a

kommunikáció, motiváció és a dolgozók bevonása. A gazdaságok technikai felszereltsége jelentősen befolyásolja a termeléshez szükséges dolgozói létszámot és a velük szembeni vezetői elvárásokat²³.

A szervezetek egyik legnehezebb feladata, hogy hatékony, megfelelő szakmai tudással rendelkező munkatársakat alkalmazzon a lehető legkevesebb költséggel és létszámmal. Ezt úgy tudják megoldani, ha sokoldalú, széleskörű szakmai ismeretekkel, tudással rendelkező alkalmazottakat foglalkoztatnak. Kijelenthetjük, hogy a beosztottakkal szembeni vezetői elvárásoknak nincs jól definiált rendszere, illetve ezen elvárások és normák vizsgálata sincs pontosan körülhatárolva. A legelső problémák már az igények meghatározásánál felmerülnek. Ez annak köszönhető, hogy az elvárás-vizsgálatok elsősorban a vezetőkre vonatkoznak, tehát a velük szembeni elvárásokat mérik, jellemzik, vizsgálják. A szakirodalom is elsősorban a vezetőkkel szembeni elvárásokat említi. Ezekből a vizsgálatokból fény derül arra, hogy maguknak a vezetőknek milyen elvárásoknak kell eleget tenniük, mit várnak el tőlük beosztottaik és a felső vezetés. Az elvárások kommunikálása nagyon fontos lenne a szervezet tagjai számára. A feladatok pontos megfogalmazása, közzététele elengedhetetlen a teljesítéshez.²⁴ Kevés azonban a precedens (vagy egyáltalán nem is létezik példa) arra, hogy ténylegesen mit is várnak el a vezetők a beosztottaiktól a munkaköri leíráson kívül, úgy, mint a munkakör betöltéséhez szükséges kompetenciarendszer tehát a vezetők által elvárt, megkövetelt tulajdonságok, készségek, képességek összessége. A vezetői elvárások szempontjai alapján tehát nem jellemző a beosztottak ilyenfajta vizsgálata a szervezeteknél.

Ennek ellenére elkerülhetetlen az, hogy az alkalmazottak kiválasztása során a vezetői elvárásokat az adott vezető figyelmen kívül hagyja. A leendő beosztottak toborzása, kiválasztása és felvételéről való döntése mindig vezetői feladat marad. A döntésben, mint vezetői kiváltságban nagy hangsúlyt kap az, hogy az adott vezető milyen elvárásokat támaszt beosztottaival szemben. Bármilyen típusú, nemű, korú és szintű vezetőről beszélünk, mindegyikükben közös tulajdonság, hogy valamilyen elvárást támasztanak a dolgozókkal, beosztottakkal szemben. Ezen elvárások kialakulása általános és természetes. Kijelenthetjük, hogy az egyes vezetők nem tudják elkerülni az említett elvárásokat a leendő beosztottaik toborzása és kiválasztása során. Ezek az elvárások gyakran a későbbi cselekedeteiket, illetve az adott beosztotthoz való viszonyulásukat is meghatározzák. A beosztottakkal szemben támasztott vezetői elvárások gyakran szoros összefüggésben vannak az első benyomással, amelyet a külső megjelenés, beszédstílus, öltözködés, és így tovább alakít. Általában két csoportot lehet meghatározni a követelmények között, ezek a csoportkövetelmények, illetve a vezetői elvárások. A csoportkövetelmények észrevétlenül, rejtve irányítják a csoporttagok viselkedését, érzelmi viszonylatait, véleményét, értékrendszerét. A követelmények másik nagy csoportja a vezetők által megfogalmazott elvárások. Ezeknél fontos szempont, hogy azok teljesíthetőek legyenek.

2. Módszer

Kutatásunk szervesen illeszkedik a Debreceni Egyetem, Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar, Vezetés- és Szervezéstudományi Intézete által művelt kutatási programhoz, amely „A menedzsment funkcionális vizsgálata”²⁵ címet viseli. Az elvárások kutatásánál végeztünk vizsgálatokat az iparban, a közoktatásban, a közérdekű szolgáltató, a rendvédelmi, az energiaszolgáltató szektorban. Elemeztük az önkormányzati szervezetekben fellelhető elvárásokat is. Vizsgálataink célja az volt, hogy feltérképezzük a különböző ágazatok szervezeteinek elvárási helyzetét, annak elemzése, hogy a megkérdezettek véleményében van-e eltérés, és ha van miben és mennyire térnek el egymástól a munkatársaikkal kapcsolatos elvárásaikban.

Vizsgálatainkat kérdőíves felmérésre építettük, ahol az elvárás tényezőire kérdeztünk rá, zárt kérdésekkel, amelyeket mélyinterjúkkal is kiegészítettünk. A kérdőívek elkészítésénél figyelembe vettük az elvárás elméleteket. A felméréseinkhez készített kérdőív első részében, amelyet ezen dolgozat kereteiben mutatunk be – a hierarchiával kapcsolatos (saját, vezetői, egyenrangú munkatársi) elvárások, az anyagi és az egyéb (szakmai, munkaidős, technológiai/módszertani) elvárások is szerepeltek.

A vezetőknek a fent említett lehetőségeket kellett egy ötfokozatú skálán értékelni, sorrendet azonban nem kellett felállítaniuk. Az értékelésnél az egyes jelentette a legkevésbé, az ötös pedig a legfontosabb lehetőséget.

3. Eredmények

3.1. Elvárás vizsgálatok ipari szektorban

Az elvárásokat ipari szervezetek beosztottai között vizsgálva az alábbi eredményeket kaptuk. Fontossági vizsgálatokban a 4,00 feletti értékeket fogadtuk el fontosnak, az ennél kisebb értékkel rendelkező tényezőket kevésbé fontosnak minősítettük, az alábbi 1. táblázat szerint.

1. táblázat: Az elvárások fontosságának értékelése ipari szervezetben
Table 1. Analyses importance of expectancy in industrial organisation

Elvárások	Átlag érték	Fontosság
Fizetési	4,47	Fontos
Szakmai	4,30	
Sajátjai	4,26	
Vezetőké	4,10	
Munkaidős	3,75	Kevésbé fontos
Egyenrangú munkatársaké	3,71	
Technológiai	3,56	

Forrás: saját vizsgálatok

Ahogy az a táblázatból is leolvasható, a megkérdezettek magasra értékelték az általunk megadott elvárási formákat, tehát az elvárások általában fontosak számukra. Meghatározónak értékelték a fizetési, szakmai, saját, egyenrangú munkatársi, vezetői és munkaidős elvárásokat.

Legnagyobbra értékelt elvárás a fizetési, mely átlaga 4,47, ezt követi a szakmai elvárás, mely 4,3-as értékkel jellemezhető. Ebből az a következtetés vonható le, hogy az anyagiak jelenthetik a munkavégzés alapját. A szakmai elvárás pedig a szaktudás kifejeződése, ami kiemelést jelenthet a többiek közül.

3.2. Elvárás vizsgálatok a közoktatásban

Közoktatási szervezetben az ipari szervezetekhez hasonlóan elvégeztük ugyanazokat a vizsgálatokat. Először a különböző elvárások fontosságára kérdeztünk rá, majd saját maguktól elvárt tényezőket kellett értékelniük a vizsgált személyeknek. Ahogy az a 2. táblázat adataiból látható a megkérdezetteknek a legfontosabb a saját elvárásaiknak való megfelelés. A saját elvárásokat a szakmai elvárások követik. Ami meglepő volt, hogy mindössze ez a két tényező rendelkezik 4,0 feletti átlaggal.

2. táblázat: Az elvárások fontosságának értékelése közoktatásban

Table 2. Judgement of importance of expectancy in public education

Elvárások	Átlag érték	Fontosság
Sajátjai	4,28	Fontos
Szakmai	4,09	
Vezetőké	3,84	Kevésbé fontos
Egyenrangú munkatársaké	3,71	
Fizetési	3,69	
Módszertani	3,50	
Munkaidős	3,21	

Forrás: saját vizsgálatok

Ennél alacsonyabb értékeket kaptak, de még jóval az ötös skála közepe felettit, a vezetői, a munkatársi és a fizetési elvárások is. A vizsgálat alanyai nem tartják fontosnak a módszertani és munkaidős elvárásokat sem. Az elvárások között jelentős különbségeket tapasztaltam korosztályonként, beosztásonként és oktatási területenként is. Nemenként viszont elhanyagolható az eltérés.

3.3. Elvárás vizsgálatok energia szolgáltató szervezetben

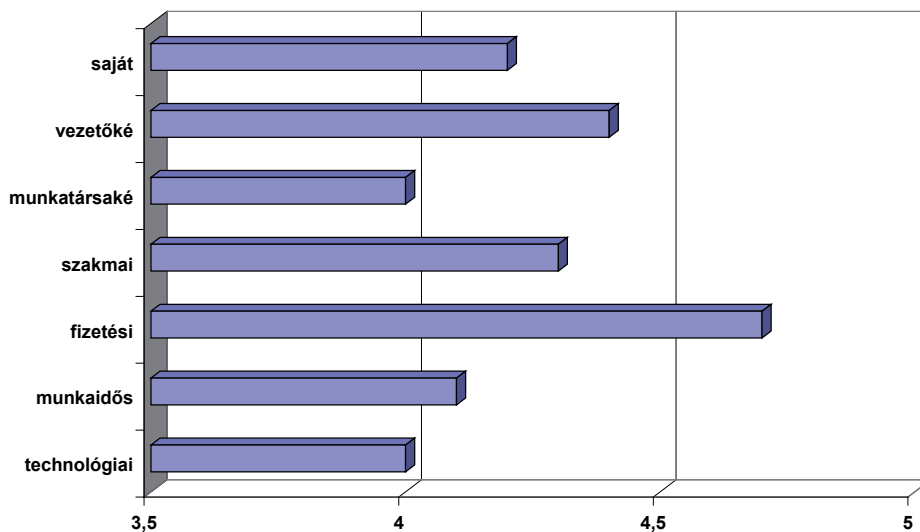
A 2. ábrán tanulmányozható be az energia szolgáltató szektorban végzett az elvárások fontosságára vonatkozó vizsgálatok eredménye. Ahogy az jól látszik a megkérdezettek általában is magasra értékelték a tényezőket, azokhoz legalább 4,0-es átlagot rendelhettük.

A megadott elvárások közül a legfontosabb elvárásként a fizetési elvárást jelölték meg (4,7), míg legkevésbé fontosnak a technológiai elvárásokat, illetve az egyenrangú munkatársak elvárásait (4) ítélték. Az elvárás elméletek szerint az embernek alapvető elvárása, hogy viselkedését, munkáját meghatározott eredmény, jutalom kövesse. A hierarchiához kapcsolható elvárási szintek közül fontos a vizsgálatba vontak számára a vezetők elvárásai, majd a saját elvárásaik is. Érdekes, hogy csak a saját elvárásokat követik az egyenrangú munkatársak elvárásai, ami így is 4,0-es értékkel jellemezhető.

Azt tükrözheti, hogy a szervezetben a megkérdezettek leginkább maguknak és a vezetőknek tartoznak beszámolóval, elszámolással. Ezen elvárások teljesítése, illetve nem teljesítése nem jár következményekkel.

Az „egyéb” elvárások közül elhanyagolhatóbbak a technológiai, illetve a kényelmüket szolgáló munkaidős elvárások. (Bár ezek is 4,0 feletti értékkel jellemzettek.) Magyarazatként azt hozható, hogy annyira rutinszerűen működik a technológia, hogy nem érzik a megkérdezettek meghatározó jelentőségűnek, esetlegesen automatikusan, problémamentesen használják.

2. ábra Elvárások fontossága az energia szektorban
Figure 2. Importance of expectancy in energy sector

Forrás: saját vizsgálatok

A munkaidővel sem lehet fennakadásuk, így annak sincs különösen nagy jelentősége. Az viszont jelentős, hogy a szakmaiságot a saját és a vezetői elvárások közé tehetjük. Ezek alapján a megkérdezettek által fontos a megfelelő szakmaisággal végzett munka, az ezzel elért teljesítmény.

3.4. Elvárás vizsgálatok a rendvédelmi szférában

Rendvédelmi szervezetenél végzett vizsgálatainkban a megkérdezettek között a vezetők elvárásai bizonyultak a legfontosabbnak ezt kicsivel lemaradva követi a sajátjai. A munkájuk során a vezetőktől parancsokat, feladatokat kapnak, amelyeket végre kell hajtani. Ahhoz, hogy ezeket maximálisan teljesíteni tudják a saját elvárásoknak is meg kell felelni. (3. táblázat)

3. táblázat Az elvárások fontossági sorrendje a rendvédelemben

Table 3. Importance of expectancy in armed force

Elvárások	Átlag érték	Fontosság
vezetőké	4,8	Fontos
sajátjai	4,6	
fizetési	3,8	Kevésbé fontos
szakmai	3,4	
egyenrangú munkatársaié	2,6	Nem fontos

Forrás: saját vizsgálatok

A rangsor harmadik és negyedik szintjén a fizetési és a szakmai elvárások szerepelnek. Ebből arra lehet következtetni, hogy a fizetések nem tükrözik a szakmai elvárásokat. Az egyenrangú munkatársak elvárása szerepelt az utolsó helyen.

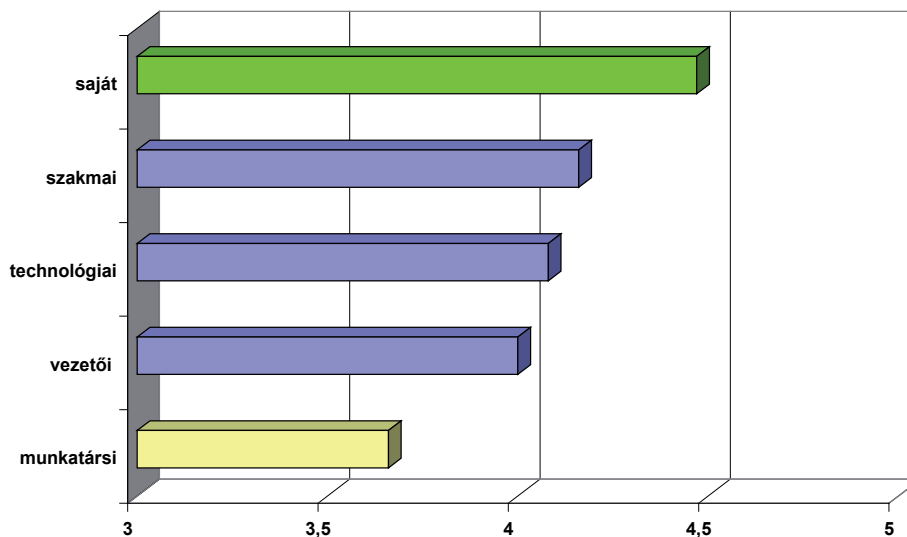
3.5. Elvárás vizsgálatok közérdekű szolgáltató szektorban

Elvárás vizsgálatainkat egy közérdekű szolgáltatást végző szervezetben is elvégeztük. Az összes megkérdezett véleményét tükrözi az 1. ábra.

Eredményeink alapján a dolgozók számára az a legfontosabb, hogy saját elvárásaiknak megfeleljenek, végül is minden ember arra törekszik, hogy jól érezze magát. Ezt követi a szakmai és a technológiai elvárásoknak való megfelelés. Ez azért fontos a dolgozók számára, mert a jól végzett munkájukkal tudják bizonyítani, hogy szakmailag alkalmasak az adott munkakör betöltésére és képesek a technológia fejlődésével együtt fejlődni.

A vezetők elvárása szintén fontos, ugyanis a vezető értékeli a munkát, és a jó eredmények esetén ő adhat jutalmat és tőle várható a dicséret és erkölcsi elismerés is. Az utolsó helyen a munkatársak elvárásai állnak, de még ez is igen magas pontszámot kapott, tehát az is igen fontos a dolgozónak, hogy be tudjanak illeszkedni, és társaik is elismerjék őket.

1. ábra: Az elvárásoknak való megfelelés értékelése közszolgáltató szervezetben
Figure 1. Judgement of expectancy analysis in public

Forrás: saját vizsgálatok

3.6. Összehasonlító elvárás vizsgálatok

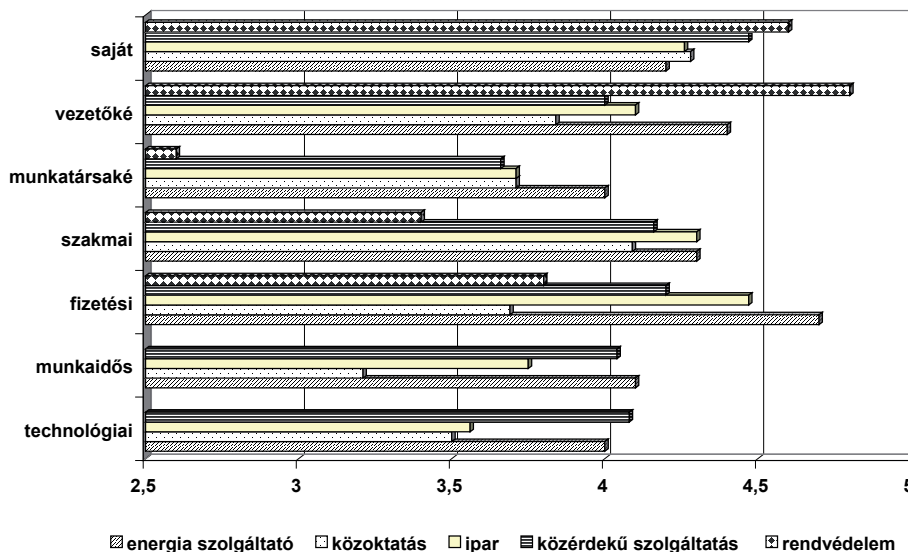
Az elvárás vizsgálatok eredményei egyértelműen mutatják, hogy a vizsgált szervezetek jellege, tevékenysége hatással van azokra a normákra, követelményekre, amelyeket a kutatás során elemeztünk. Az eltérések bemutatására elvégeztük a vizsgálati eredmények szektoronkénti összehasonlító elemzését is.

A szektorok közül az energia szolgáltatónál megkérdezettek válaszoltak a legnagyobb értékekkel, minden válasza 4,0 vagy a feletti értéket adva (a szórás 0,25), ezt követi a közérdekű szolgáltatási szektorbeliek, amely csoport 3,66 és 4,47 között jellemezte az elvárási tényezőket 0,24-es szórás értékkel. Az ipari és a közoktatási vizsgálatok ennél színesebb képet mutatnak (szórásuk 0,35). Az ipari vizsgálatban picivel nagyobb a minimum 3,56 és a maximum is, ami 4,47. A közoktatási vizsgálatban a minimális érték 3,21, a maximum 4,28. A legkisebb és a legnagyobb értéket is a rendvédelemben dolgozók adták. A szórás itt a legnagyobb (0,898).

A hierarchiával kapcsolatos (saját, vezetői, egyenrangú munkatársi) elvárások vizsgálatánál a rendvédelemben megkérdezettek válaszaik adnak nagy eltéréseket és szórást, mert az egyenrangú munkatársak elvárásait mindössze átlag körülnek választották, ellenben a vezetői elvárással, ami a megkérdezett csoportok közül a legmeghatározóbb, a maga 4,8-as értékével.

Az anyagi elvárások az energia szolgáltató esetében jellemezhető a legnagyobb értékkel és a közoktatásban a legkisebbel. Talán a közoktatási dolgozók más elvárásai nagyobb erőt képviselnek, vagy azok, akik ezt az ágazatot választják már eleve lemondanak vagy tudomásul veszik azt, hogy itt nem lesz jelentős az anyagi juttatás hiába lenne az ezzel kapcsolatos elvárás magasra értékelt. Az energia szolgáltatásban dolgozóknak eme szükséglete pedig kevésbé kielégített, náluk nem pótolják más sikerélmények az anyagiakat.

3. ábra: Az elvárások ágazatonkénti megítélésének összehasonlítása
Figure 3.: Contrasting of expectational judgement in different sectors

Forrás: saját vizsgálatok

Az egyéb (szakmai, munkaidős, technológiai/módszertani) elvárások nem szerepeltek az előzőekhez képest ennyire elől. Az energia szektorban a legalacsonyabb értékeket kapták a tényezők, a közoktatási vizsgálatokban is a legkevésbé fontos pozíciókat foglalhatták el a tényezők. Szintúgy az ipari vizsgálatoknál. A közérdekű szolgáltató szektorban értékelték a vizsgálat alanyai a többiek közül átlagosan a legmagasabbra a fentebb megnevezett egyéb elvárásokat.

A hierarchiával kapcsolatos elvárási tényezők vizsgálatánál megfigyelhető, hogy a saját elvárások esetében a vélemények közötti szórás 0,167, ami meglehetősen kevés, tehát ebben az esetben a megkérdezettek ágazattól függetlenül azt vallják, hogy az egyén a saját elvárásainak feleljen meg. A 3. ábrán megfigyelhető, hogy a rendvédelemben és az energia szolgáltató szektorban dolgozókat kivéve a saját elvárásainál a vezető elvárásai fontosabbak.

A vezetői elvárások, ahogy azt már említettem a rendvédelemben a legfontosabb (4,8) és a közoktatásban a legalacsonyabb (3,84). A szórás 0,38. A rendvédelemre jellemző az autokratikus szervezeti felépítés, a közoktatás ezzel szemben demokratikus szervezet a legtöbb esetben, ami magyarázza az eredményeinket

A munkatársak elvárásai adták a legnagyobb szórást (0,54), ennél a tényezőnél 2,6 és 4,0 között értékeléseket adtak. Az energia szektorbeli vizsgálatok adták a legnagyobb, a rendvédelmi vizsgálatok a legkisebb értéket.

Az anyagi elvárások az energia szolgáltatóknál megkérdőjelezteket izgatta a leginkább a 4,7-es értékkel, míg a rendvédelmi megkérdőjezteket legkevésbé (3,8).

4. Következtetések, javaslatok

Összességében megállapítható, hogy az egyes szektorokban végzett vizsgálatok eredményei nem mutatnak egységes megítélést. Vannak olyan elvárási tényezők, amelyek egyes ágazatokban kiemelkedően fontosak, míg mások nem. Ilyen például a rendvédelmi vezetők elvárásnak való megfelelése, de akár az egyenrangú munkatárs elvárásainak való nem megfelelés is. Két esetet kivéve (energiaszolgáltatás és rendvédelem) a saját elvárások a legfontosabbak a hierarchiával kapcsolatos elvárások közül megelőzve a vezetői elvárásokat. Az egyéb elvárásoknál az ipari vizsgálatok adták azt az eredményt, hogy a technológia fontos. A munkaidős elvárások a közoktatásban a legkevésbé fontosak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aldag – Stearns (1987): Management. South – Western Publishing Co., Cincinnati 432. old.
- Berde Csaba (2009): A vezetés funkcionális vizsgálatának módszertani kérdései. „Jubileumi kiadvány a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar Vezetéstudományi Intézet alapításának 50. évfordulójára.” Miskolci Egyetem, Miskolc-Lillafüred, 30-37. old.
- Csehné Papp Imola (2011): A társadalmi-gazdasági kihívásoknak való megfelelés érvényesítése az agrárszakképzésben. In. Pinczésné Palásthy I. (szerk.): A református tanítóképzés múltja, jelene, jövője. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, 178-181. old.
- Dajnoki Krisztina (2006): Beosztott vezetők kommunikációjának időérték elemzése. „Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek” XLVIII. Georgikon Napok és 15. ÖGA találkozó CD kiadványa, Keszthely
- Dajnoki Krisztina (2007): Időérték vizsgálatok mezőgazdasági szervezeteknél. Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia kiadvány II. kötet, Kecskemét, 2007., 595-598. old.
- Dajnoki Krisztina (2007): Kommunikáció In. Berde Cs. – Dajnoki K. (szerk.): EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debreceni Campus Kht. Debrecen, 121-144. old.
- Dienesné, Kovács Erzsébet – Gergely, Éva (2009): „Examining some fields within human resources management” In: Applied Studies In Agribusiness And Commerce Official Periodical of the International MBA Network in Agribusiness and Commerce (AGRIMBA) Vol. 3. Numbers 3-4. 49-52. old.
- Ferencz Árpád - Nótári Márta - Kalmár Rita (2009): Cost accounting and marketing analysis of processed hungaricums. Erdei Ferenc V. Tud. Konferencia kiadványa. Kecskemét. 108-112. old.
- Gulyás László (2008): A tudományos modern irányzat és az integrációs irányzatok. In. Gulyás László szerk. (2008): A vezetéstudomány alapjai. JATEPress. Szeged. 54-57. old
- Hamann, R. (2004): Corporate social responsibility, partnerships, and institutional change: The case of mining companies in South Africa. Natural Resources Forum 28. évf. 4. sz. 278-290. old.
- Heller, R. (2002): Menedzserek kézikönyve. Magyar Könyvklub, Budapest, 167. old.
- Illés (2002): Vezetői gazdaságtan. Kossuth Kiadó, Budapest, 18 – 19. old.
- Klein Sándor (2001): Vezetés – és szervezetpszichológia. SHL Hungary Kft., Budapest, 295 – 298. old.
- Maslow, A. (1966): Elmélet az emberi motivációról. In. Sutermeister (szerk.): Ember és termelékenység. KJK, Budapest. 78. old
- Móré, Mariann – Kozák, Anita (2011): Perspectives for integration of different generations at the workplace. VIKEK Közleményei III. évf. 1-2. szám 9-16. old

- Oláh, Judit – Pakurár, Miklós (2009): Presentation of Balkány City's State of Employment. The Fourth International Scientific Conference Rural Development 2009. Lithuanian University of Agriculture, Lithuania, 15-17. October 2009. 95-97. old. ISSN: 822-3230,
- Porter, L.W. – Loweer, E.E. (1964): The Effect of „Tall” versus „Flat” Organisation Structures on Managerial Job Satisfaction. *Personel Psychology* 17. Home wood, Irwin-Dorsey, 256-269. old.
- Szabados György (2006): A csoportmenedzsment vezetési és szervezési összefüggései. A térségfejlesztés vezetési és szervezési összefüggései. Tudományos ülés, Debrecen, 237-242. old.
- Szabados György (2008): Managerial aspects of operating performance groups in agriculture. *A Journal of Agricultural Sciences. Acta Agraria Debreceniensis*, Debrecen. 137-142. old.
- Terjék László (2006): Munkavédelemmel kapcsolatos emberi tényezők vizsgálata Hajdú-Bihar megye néhány mezőgazdasági vállalkozásánál. Agrárgazdaság, Vidékfejlesztés és Agrárinformatika (AVA-3) Nemzetközi Konferencia. Debrecen, DVD
- Terjék László - Vánus András (2007): A munkakörnyezet munkavédelmi szempontú elége- dettségvizsgálata Hajdú-Bihar Megye néhány mezőgazdasági vállalatának dolgozóinál. (AVA) Nemzetközi Konferencia Debrecen, CD
- Tóth Zoltán - Magda Sándor – Helgertné Szabó Ildikó (1996): A munkakörülmények és a foglalkoztatás tényezőinek változása a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 1996/10. 16-22. old.
- Vántus András – Pakurár Miklós (2008): A szervezettség és termelékenység tényezői és összefüggései. XXXII. Óvári Tudományos Nap. Mosonmagyaróvár, október 9. CD
- Vroom, V.H. (1964): *Work and Motivation*. Wiley, New York
- Zeller Gy. (1995) : Bevezetés a menedzsmentbe. *Janus Pannonius Tudományegyetem*, Pécs, 184 – 185. old., 201 – 204. old.

JEGYZETEK

1. Heller, R. (2002): *Menedzserek kézikönyve*. Magyar Könyvklub, Budapest, 167. old.
2. Maslow, A. (1966): Elmélet az emberi motivációról. In. Sutermeister (szerk.): *Ember és termelékenység*. KJK, Budapest. 78. old
3. Klein Sándor (2001): *Vezetés – és szervezetpszichológia*. SHL Hungary Kft., Budapest, 295 – 298. old.
4. Illés (2002): *Vezetői gazdaságtan*. Kossuth Kiadó, Budapest, 18 – 19. old.
5. Aldag – Stearns (1987): *Management*. South – Western Publishing Co., Cincinnati 432. old.
6. Vroom, V.H. (1964): *Work and Motivation*. Wiley, New York
7. Porter, L.W. – Loweer, E.E. (1964): The Effect of „Tall” versus „Flat” Organisation Structures on Managerial Job Satisfaction. *Personel Psychology* 17. Home wood, Irwin-Dorsey, 256-269. old.
8. Zeller Gy. (1995) : *Bevezetés a menedzsmentbe*. *Janus Pannonius Tudományegyetem*, Pécs, 184 – 185. old., 201 – 204. old.

9. Hamann, R. (2004): Corporate social responsibility, partnerships, and institutional change: The case of mining companies in South Africa. *Natural Resources Forum* 28. évf. 4. sz. 278-290. old.
10. Tóth Zoltán - Magda Sándor – Helgertné Szabó Ildikó (1996): A munkakörülmények és a foglalkoztatás tényezőinek változása a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 10. sz. 16-22. old.
11. Terjék László- Vánus András (2007): A munkakörnyezet munkavédelmi szempontú elégedettségvizsgálata Hajdú-Bihar Megye néhány mezőgazdasági vállalatának dolgozóinál. (AVA) Nemzetközi Konferencia Debrecen, CD
12. Terjék László (2006): Munkavédelemmel kapcsolatos emberi tényezők vizsgálata Hajdú-Bihar megye néhány mezőgazdasági vállalkozásánál. *Agrárgazdaság, Vidékfejlesztés és Agrárinformatika (AVA-3) Nemzetközi Konferencia*. Debrecen, DVD
13. Szabados György (2006): A csoportmenedzsment vezetési és szervezési összefüggései. A térségfejlesztés vezetési és szervezési összefüggései. Tudományos ülés, Debrecen, 237-242. old.
14. Ferencz Árpád - Nótári Márta - Kalmár Rita (2009): Cost accounting and marketing analysis of processed hungaricums. *Erdei Ferenc V. Tud. Konferencia kiadványa*. Kecskemét. 108-112. old.
15. Dienesné, Kovács Erzsébet – Gergely, Éva (2009): „Examining some fields within human resources management” In: *Applied Studies In Agribusiness And Commerce Official Periodical of the International MBA Network in Agribusiness and Commerce (AGRIMBA) Vol. 3. Numbers 3-4.* 49-52. old.
16. Szabados György (2008): Managerial aspects of operating performance groups in agriculture. *A Journal of Agricultural Sciences. Acta Agraria Debreceniensis*, Debrecen. 137-142. old.
17. Csehné Papp Imola (2011): A társadalmi-gazdasági kihívásoknak való megfelelés érvényesítése az agrárszakképzésben. In. Pinczésné Palásthy I. (szerk.): *A református tanítóképzés múltja, jelene, jövője*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, 178-181. old.
18. Judit Oláh – Miklós Pakurár (2009): Presentation of Balkány City’s State of Employment. *The Fourth International Scientific Conference Rural Development 2009*. Lithuan University of Agriculture, Lithuania, 15-17. October 2009. 95-97.p. ISSN: 822-3230,
19. Móré, Mariann – Kozák, Anita (2011) : Perspectives for integration of different generations at the workplace. *VIKEK Közleményei III. évf. 1-2. szám*
20. Dajnoki Krisztina (2006): Beosztott vezetők kommunikációjának időérték elemzése. „Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek” XLVIII. Georgikon Napok és 15. ÖGA találkozó CD kiadványa, Keszthely
21. Dajnoki Krisztina (2007): Időérték vizsgálatok mezőgazdasági szervezeteknél. *Erdei Ferenc IV. Tudományos Konferencia kiadvány II. kötet, Kecskemét, 2007.*, 595-598. old.
22. Gulyás László (2008): A tudományos modern irányzat és az integrációs irányzatok. In. Gulyás László szerk. (2008): *A vezetéstudomány alapjai*. JATEPress. Szeged. 54-57. old

240 ~ Humán erőforrás menedzsment

23. Vántus András – Pakurár Miklós (2008): A szervezettség és termelékenység tényezői és összefüggései. XXXII. Óvári Tudományos Nap. Mosonmagyaróvár, október 9. CD
24. Dajnoki Krisztina (2007): Kommunikáció In. Berde Cs. – Dajnoki K. (szerk.): EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debreceni Campus Kht. Debrecen, 121-144. old..
25. Berde Csaba (2009): A vezetés funkcionális vizsgálatának módszertani kérdései. „Jubileumi kiadvány a Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar Vezetéstudományi Intézet alapításának 50. évfordulójára.” Miskolci Egyetem, Miskolc-Lillafüred, 30-37. old.

Bárdi Nándor-Tóth Ágnes szerk. (2011):

**ASSZIMILÁCIÓ, INTEGRÁCIÓ, SZEGREGÁCIÓ –
PÁRHUZAMOS ÉRTELMEZÉSEK ÉS MODELLEK A
KISEBBSÉGGKUTATÁSBAN.**

*TÉR ÉS TEREP, AZ MTA ETNIKAI-NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ
INTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE 8.*

Argumentum Kiadó, Budapest.

Közép-Európa és ezen belül is a Kárpát-medence történetéhez főként a XIX. század második felétől nagyon sok szállal kapcsolódik a kisebbségi kérdés, sőt az etnikai és vallási kisebbségek helyzetének rendezetlensége még a XXI. század elején is kontinensünk e térségének egyik központi kérdése maradt a gazdasági felzárkózás és az uniós integrációs folyamatok elmélyítése mellett. A gazdasági felemelkedés és az államok közötti bővülő integrációs együttműködés ugyanis egyre inkább elválaszthatatlan a kisebbségi ügyek megnyugtató rendezésétől. A térség mindegyik országában számos állami vagy alapítványi intézet, kutatócsoport foglalkozik kisebbségkutatásával, annak múltbeli, történeti vetületeit tárva fel vagy éppen a jelenlegi megoldásra váró problémákat elemzi politológiai-szociológiai megközelítéssel.

Az e témakörben folyó jelenlegi magyarországi alap- és összehasonlító kutatások egyik kiemelkedő színhelye az MTA 2000-ben létrehozott budapesti székhelyű Kisebbségkutató Intézete, amelyik a nemrég bekövetkezett átszervezés révén a Társadalomtudományi Kutatóközpont részeként tevékenykedik tovább. Az intézet kutatási céljai között szerepel egyebek mellett az egyes magyarországi és európai kisebbségek, köztük a romák helyzetének feltárása vagy a hazai nemzeti, etnikai kisebbségek, illetve a határon túli magyar közösségek asszimilációs folyamatainak és demográfiai viszonyainak mélyreható elemzése, kulturális és nemzeti identitásuk összetevőinek bemutatása. Továbbá kiemelten foglalkoznak az intézet szakemberei az európai migrációs trendekhez kapcsolódó hasonló hazai folyamatok elemzésével, a migráns csoportok beilleszkedésének vizsgálatával is. Az intézet munkatársai között természetesen számos tudományterület (történettudomány, szociológia, jog, néprajz, kulturális antropológia stb.) szakemberei képviseltetik magukat. A Kisebbségkutató szervezésében évente több alkalommal is tartanak nemzetközi konferenciát, és rendszeresen a könyvbemutatók is, ahol természetesen kutatási eredményeikkel ismertetik meg az érdeklődő szakmai közönséget. Monográfiákat és tanulmányköteteket egyaránt megjelentet az intézet, emellett szintén évenként adja ki a „Tér és Terep” sorozat részeként évkönyvét is, amelyek

többnyire tematikusak. Jelen kötet is e sorozat időrendben legfrissebb darabja, a benne szereplő tanulmányok többsége pedig azokat az előadásokat tartalmazza szerkesztett formában, amelyek az intézet által szervezett és a könyv címével azonos 2010. évi tavaszi budapesti konferencián hangzottak el.

A szerkesztők négy témakör köré csoportosították a tanulmányokat, és mind-egyikhez négy-négy előadást soroltak be. A kisebbségkutatással foglalkozó történeti-szociológiai szakirodalom egyik leggyakrabban alkalmazott fogalma az asszimiláció, az integráció és a szegregáció, a hozzákapcsolódó tanulmányok pedig a „Fogalomértelmezések” fejezetcím alatt jelentek meg. E fogalmak új típusú és részben filozófia megközelítésével Biczó G. és Kiss T. foglalkozott, főként az angolszász és részben a magyar szerzők munkái alapján. Balázs Z. pedig a klaszszikus görög és német filozófusok gondolatait is felhasználva, egyebek mellett megállapította, hogy mind a liberális, mind pedig a konzervatív megközelítésnek: „Egyetértésre kell jutniuk abban, hogy sem szociológiai, sem antropológiai, sem pedagógiai vagy tisztán morális eszközökkel ne oldhatók meg az asszimiláció, az integráció, és a szegregáció kérdései, illetve csak ideig-óráig kezelhetők...” A honi cigánykutatás egyik nemzetközileg is ismert reprezentánsa, Ladányi J. egyebek mellett annak a véleményének adott hangot, hogy „a kisebbségkutatásnak szakítania kellene az olyan nehezen definiálható és mérető ideologikus fogalmak használatával, mint amilyen például a társadalmi integráció ellentétpárjaként értelmezett asszimiláció kategóriája, és inkább olyan egyértelműen definiálható és pontosan mérhető értékmentes fogalmak kidolgozására kellene törekednie, mint amilyen például a lakóhelyi szegregáció.”

A „Lenyomatok” fejezet tanulmányai két hazai kisebbségünk (a cigányság és a zsidóság) körében végzett kutatás eredményeit osztja meg az olvasóval. A félháromnegyed milliós magyarországi cigányság, mint közismert a legnépesebb kisebbségi csoportunk, az elmúlt két évtizedben lezajlott gazdasági és társadalmi átalakulásnak azonban e kisebbség sajnálatosan egyértelműen vesztesévé vált, így a körükben megoldásra váró társadalmi és szociális problémák soha nem látott méreteket öltöttek, aminek eredményeként az egyes településeken, térségekben egyre nagyobb feszültség tapasztalható a cigány és nem cigány lakosság együttélése terén is. Ebben a helyzetben kiemelkedő szerepe lehet az oktatásnak, az iskolai integrációnak, ezzel együtt a szegregáció felszámolásának vagy legalább mérséklésének, a különböző etnikumokhoz tartozó és élethelyzetű gyermekek egy közösségben (osztályban) történő oktatásának-nevelésének. Feischmidt M. és Vidra Zs. tanulmánya is az e téren megoldásra váró magyarországi feladatokat tárja fel két közelebről meg nem nevezett településen (Szénaváros, Chemváros) végzett vizsgálataik alapján. Elemzéseiket nyugat-európai kitekintéssel teszik szemléteesebbé, hiszen a több évtizede tartó és az egyre erőteljesebbé váló migráció révén ezeknek az országoknak is hasonló gondokkal kell szembenéznük, a nagyobbbrészt ázsiai vagy afrikai muzulmán gyermeket kellene integrálnia az ottani oktatási rendszernek. Ha kismértékben is, de a cigánycsaládok is lehetnek sikeresek ebben a nehéz

gazdasági helyzetben is, mint azt Bartl Á. Esztergomban és környékén végzett vizsgálatai bizonyítják. A szerző 12 család 17 felnőtt tagjával készített interjúi alapján vázolta fel a sikeres helytállás titkát, amihez mind a külső (családi háttér, iskola, szűkebb-tágabb környezet stb.), mind pedig a belső (ambíció, értékvilág, készség-tehetség) tényezők egyaránt hozzájárulnak. A Kisebbségkutató Intézet keretében tevékenykedik a Judaisztikai Kutatócsoport is, amelyik nemcsak a zsidóság XX. századi tragédiáját tárja fel, hanem e vallási közösségnek az egyes településeken, vidékeken az elmúlt évszázadokban játszott gazdasági és kulturális szerepét, települési jelenlétét is, továbbá kiemelten foglalkoznak a magyarországi (közép-európai) zsidóközösségek újjáéledésének jelenségeivel is. Az egykoron többszázeges Kárpát-medencei zsidóság (mint közismert) mind vallásilag (ortodox, neológ) mind pedig nyelvileg-kulturálisan (magyar, német és jiddis ajkú) megosztott volt. Komoróczy Sz. R. a jiddis nyelv szerepét vizsgálja az ultra-ortodox zsidó eszmrendszerben. A mai Magyarország területén már alig találunk olyan egyéneket, akik még beszélnek e nyelvet, de a tengerentúlon a XX. század eleji kivándorlás eredményeként még népes, magukat magyar (magyarországi) kötődésűnek is valló jiddisül beszélő közösségek élnek és gyarapodnak is. Közéjük tartoznak a főként Kárpátaljáról származó haszidok is, akik szintén mély meggyőződéssel ragaszkodnak a jiddis nyelvhez. A sajátos zsidó humor is nem kis mértékben járult hozzá a XX. század elején a magyar kabaré virágzásához, ennek igazolására elegendő csak Nagy Endre nevét említenünk. A zsidó humorhoz kapcsolódik Papp R. tanulmánya is, aki az egyik fővárosi (Bethlen téri) zsinagógai közösség humorának tükrében mutatja be a magyarországi zsidóságot érintő kulturális-társadalmi adaptációk és asszimilációs folyamatok hatásait.

A „Felülnezetből” c. fejezet rész tanulmányainak többsége is a cigány- (roma-) kutatás eredményeit adja közre. A 2001. évi népszámlálás egyéni bevallása szerinti cigánykötődésű népesség lélekszáma alig haladta meg a kétszázezretet, és e népesség négyötöde több mint félezer olyan településen élt, ahol a cigánykötődésűek száma elérte a százat. Tóth Á. és Vékás J. az említett népszámlálási sorsorok alapján részletes elemzést adott közre, amelyet jól áttekinthető táblázatokat és diagramokat tesznek szemléletessé. Az ún. identifikációs adatok felhasználása alapján igen sokrétűen (demográfia, foglalkoztatottság, iskolai végzettség, földrajzi tér) mutatták be e kisebbségi közösség társadalmi integrációjának tényezőit. Arra a kérdésre, hogy az egyes településeken milyen mértékű a cigányság integrációja, pontosabban ez a jelenség valamiképpen számszerűen mérhető-e, Eszenyi O. keresett választ, az ún. indikátorok, jelzőszámok alkalmazásával. Papp Z. A. pedig a roma tanulók arányát és az általános iskolai tanulói teljesítmények közötti összefüggést vizsgálta a 2009. évi kompetenciamérések nyolc évfolyamos adatbázisa alapján, aki egyebek mellett megállapította, hogy az iskolai teljesítményeket a roma tanulók aránya csak kis mértékben befolyásolta, és inkább a családi-szülői háttér tűnik meghatározónak. Az 1989/90. évi rendszerváltás többek között azt is eredményezte, hogy korábbiaknál jóval nagyobb lett a civil szervezetek hálózata

Magyarországon is, és ez érvényes természetesen a kisebbségekre is. A szervezetek működtetéséhez pedig jelentős anyagi erőforrások szükségesek, aminek egyik legfontosabb eleme az állami támogatás, amelynek változásait Lajtai M. kísérte figyelemmel az 1991–2010 közötti időszakban.

Az intézet történészeinek tanulmányai alkotják a záró, negyedik „Történelem és politika” fejezetet. Bárdi N. előadása a kisebbségi sorba került magyarság útkeresését, társadalmi és közösségi szerveződésének lépéseit elemezte, amihez számos korabeli kisebbségi magyar gondolkodó és politikus (Paál Á, Jócsik L., Berecz K., Szvatkó P., Venczel J.) írását is felhasználta. Milyen volt a XIX–XX. században az egyes államok viszonya itt Közép-Európában saját kisebbségeihez, és ezzel összefüggésben milyen mértékű lojalitást igényelt tőlük az állam, míg a másik oldalon a kisebbségek mennyire tekintették sajátjuknak azokat az államalakulatokat, amelyekbe megkérdezésük nélkül kényszerítette őket a két békeszerződés is. Ezekre a nem könnyen megválaszolható kérdésekre keresett választ Szarka L. is tanulmányában. A II. világháború után rendkívül nehéz esztendőket következtek a közel félmillió magyarországi németsegre, málenkij robot, kitelepítés és a teljes vagy részleges vagyonekobbzás sújtotta az e kisebbséghez tartozókat. Az, hogy ezek, illetve a későbbi évtizedek ún. szocialista nemzetiségpolitikája milyen módon ment végbe az egyes településeken, közösségekben, azt az országos rendeletek helyi végrehajtása is nagymértékben befolyásolta. Eiler F. kutatásai az egyik jeles német közösség, a Duna menti Harta 1945 és 1989 közötti időszakába engednek bepillantást. A jobsorsra érdemes Kárpátalját az elmúlt közel egy évszázad alatt úgy osztogatták a nagyhatalmak politikusai az egyes államok között, mint a kártyalapot. A Szovjetunió felbomlása után a több mint egymillió kárpátaljai népesség, köztük a térségben élő kétszáz ezres magyarság is, az új államiságával büszkélkedő ötvenmillió Ukrajna része lett. Az ukrajnai kisebbségi kérdés „gordiuszi csomója” a népesség majdnem harmadát kievő orosz ajkú helyzetének rendezése, de számunkra legalább ilyen fontos az is, hogy hogyan vélekedik az ukrán etnopolitikai gondolkodás az ott élő magyar kisebbségről, mint azt Fedinec Cs. tanulmánya is érzékelteti.

Összességében elmondható, hogy az évkönyvben szereplő tanulmányok egyrészt a kisebbségkutatáshoz kapcsolódó elméleti-fogalmi kérdések különböző szemléletű megközelítését vázolják fel, másrészt pedig olyan konkrét kutatási eredményekről adnak számot, amelyek egy-egy település vagy térség kisebbségeit vagy egy-egy kisebbségi-felekezeti csoport (közösség) problémakörét vizsgálták. Az évkönyv tehát a közép-európai illetve a Kárpát-medencei folyamatokat kutató történészek és más társadalomtudományi szakemberek érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

Kugler József

Rechnitzer János-Smahó Melinda (2011):

TERÜLETI POLITIKA

Akadémiai Kiadó. Budapest.

Az MTA IX. Osztálya Regionális Tudományos Bizottsága 2009-ben hívta életre a Modern Regionális Szakkönyvtár sorozatot azzal a céllal, hogy a regionális tudomány ismeretköreihez kapcsolódó mester- és doktori képzések tananyagai megírásra kerüljenek illetve külföldi művek esetében magyarra fordításukról gondoskodjanak. E könyvtár első három kötetét még abban az évben kiadták az Akadémiai Kiadó gondozásában. 2011-ben készült el a Rechnitzer János – Smahó Melinda szerzőpáros Területi politika című munkája. Néhány szó a szerzőkről: Rechnitzer János professzor, a győri Széchenyi István Egyetem rektorhelyettese, a Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszékének vezetője, számos regionális politikával foglalkozó kötet szerzője. Smahó Melinda egyetemi adjunktus szintén a győri Széchenyi István Egyetem Regionális Tudományi és Közpolitikai Tanszékén dolgozik.

A kötet előzményeként tartjuk számon a Rechnitzer János tollából származó 1998-ban a Dialóg-Campus Kiadó gondozásában megjelent „Területi stratégiák” című munkát, illetve „A területi stratégiáktól a monitoringig” című 2004-es alkotást. E második kötet megírásában Rechnitzer János szerzőtársa Lados Mihály volt. A harmadik fontos állomás a 2006-ban, a TÁMOP programban kidolgozott elektronikus oktatási segédanyag „Regionális politika” címmel. Ennek a tananyagnak az összeállítására Rechnitzer János mellett Smahó Melinda vállalkozott. Erre a szellemi bázisra épülve, de azt számos helyen újragondolva, finomítva, frissítve készült ez kiforrott, alaposan megérlelt munka.

A könyv előszava és bevezetése tisztázza a megjelent munka célját, a területi politika egészének bemutatását a maga problémáival, átfedéseivel, közpolitikában betöltött helyével. hangsúlyozza a térfolyamatok ismeretének és vizsgálatának fontosságát.

A területi politika rendkívül összetett kérdéskört ölel fel, melynek feldolgozása, megközelítési módjai hazai és nemzetközi viszonylatban igen különbözőek. A szerzőpáros nagyon jól ragadta meg a témát akkor, amikor négy fő elemzési területet választott, melyek négy nagy részre osztják a könyvet. Az első rész a területi politika elméleti alapjairól, a második a területi politika eszközeiről szól, a harmadik és negyedik részek a Területi politika Európában, illetve a Területi politika Magyarországon címetek viselik. A kötet 11 fejezetből áll, amelyek számozása a könyv elejétől a végéig folyamatos.

Az első, közel száz oldalas rész a területi politika elméleti alapjaira fókuszál, mely két nagyobb egységből áll: az első fejezet a fogalmi rendszerét tisztázza, majd a második fejezet a területi részpolitikákat ismerteti. A szerzők teljeskörűen körüljárják a területi politika fogalmát és annak célrendszerét, rámutatva a célok közötti konfliktusra, amely a növekedési és stabilitási célok illetve a növekedési és környezeti célok között a legmarkánsabb. Újszerűen közelítenek a szerzők a tér-idő dimenziójának elemzésekor, amikor külső és belső meghatározottságokat azonosítanak. Külső meghatározottságként értékelhetőek a nagytérségi általános elvek, melyek az együttműködés logikájából erednek, ami az Európai Unió területén tapasztalható leginkább. Belső meghatározottságként azonosítják az adott ország politikai rendszeréből adódó ideológiai irányzatokat, az irányítási struktúrát, az egyes közpolitikák elfogadottságát, az ország gazdasági állapotát, a civil szektor súlyát, a térszemléleti kultúrát, az adott ország decentralizációs szintjét, a területi szemléletnek az egyes szakpolitikákban elfoglalt súlyát. Az utóbbi szemléltetésére elkészítették az EU-27 országok területfejlesztésért felelős minisztériumainak felsorolását három nyelven (angol, magyar és az adott ország nyelve) A területi részpolitikák (régiónpolitika, településpolitika, településfejlesztés, településrendezés, vidékpolitika) elemzése bőséges és hasznos gyakorlati példákat tartalmaz a jobb érthetőség biztosítására. A vidékpolitika fejezet tisztázni igyekszik a magyar gondolkodásban permanensen jelenlevő vidék fogalom jelentését, körüljárja annak problematikáját, feldolgozza több szerző definícióit, nevezéktanát, s egyfajta – természetesen regionális tudományos – látásmódjával a Sarudi-féle definíciót követi. Sorra veszi a vidékfejlesztés alkotóelemeit, egy táblázatban összeveti azokat a területfejlesztés alkotóelemeivel. Így nemcsak a regionális tudománnyal foglalkozó képzésekben, de az agrárképzéshez kapcsolódóan is kiválóan alkalmazható a könyv ezen fejezete.

A szerzők a 134 oldalnyi második részt a területi politika eszközeinek szentelték. Az első rész után, ahol világossá tették a célokat, teljesen logikusan következik az eszközökre való áttérés. A területi politika eszközeit úgy értelmezik, hogy nem önmagukban léteznek, hanem részesei különféle területi szintek fejlesztési rendszereinek, s mint ilyenek, kifejezik és tartalmazzák az adott közösségek általános fejlesztési szabályait, intézményi kereteit, az általuk preferált megoldásokat. Ez az eszközrendszer sajátos, több ponton eltér az egy-egy ágazatra irányuló fejlesztési eszközrendszertől: más a szereplők köre, mások a fejlesztés hatásmechanizmusai, valamint a változások időbeli megjelenése.

A négy eszközt (tervezés, forrásrendszer és finanszírozás, intézményrendszer, területi menedzsment) külön fejezetekben vizsgálják. A harmadik fejezet 28 oldalnyi terjedelemben tér ki a tervezésre általánosságban. A forrásrendszer és finanszírozás című negyedik fejezet 36 oldalnyi terjedelemben mutatja be a fejlesztések pénzügyi háttereit, a különféle támogatásokat. Ebben a fejezetben a szerzők összeállítottak egy saját modellt a területi politika finanszírozási rendszeréről, mely részint az Armstrong-Taylor modellen részint Illés Iván gondolatain alapszik. Az ábra újszerűen jeleníti meg párhuzamosan a finanszírozásban jelen levő (Európai

közösségi-, országos-, területi) szinteket, programokat és az azokban fellelhető támogatás típusokat, valamint azok kombinációját.

A különféle állammodellek szerte a világon különféle területi intézményrendszereket működtetnek. Az ötödik fejezetben, a szerzők felsorolják az állammodellek négy alaptípusát, s egy táblázatban ismertetik az EU féle országcsoportosítást. Erre a négy típusra alapozva adnak meg egy-egy konkrét országot: Magyarország (unitárius modell), Szlovákia (decentralizált unitárius modell), Lengyelország (regionalizált modell) és Ausztria (föderalizált modell). Ezeket az állammintákat egységes elvek alapján elemzik. A fejezet végén újra visszatérnek az általános összefüggések taglalására, s külön alfejezetet szentelnek a legfőbb megvalósító szervezeteknek, a fejlesztési ügynökségeknek. A sokszínű, államonként eltérő irányítási rendszerek és intézményi keretek miatt bármilyen egységes nézőpontú, alapos elemzésnek is csak igen nehezen lehetséges általános érvényű összefüggésekhez jutni. Ezen korlátok mellett, de sikerült a Rechnitzer-Smahó szerzőpárosnak a lehető legárnyaltabban átadni a jól megválasztott országmodelleken keresztül az intézményrendszerek legjellegzetesebb vonásait. Értékes részei ennek a fejezetnek azok az összefoglaló ábrák, melyek egy-egy ország területfejlesztési szintjeit tartalmazzák. A lengyel viszonyok megjelenítése még várat magára.

A területi menedzsment fejezet tartalmazza mindazokat az intézményi kereteket, szervezeti rendszereket, melyek az utóbbi két-három évtizedben működni kezdtek a különböző területi, települési szinteken, illetve nagy hangsúlyt fektet a területfejlesztési programok értékelő eljárásának részletes, általános érvényű bemutatására. A területi menedzsment fejezet erénye, hogy a szerzőknek sikerült elhelyezniük a területi menedzsmentet a különféle funkciókra irányuló menedzsmentek között. A hatodik fejezet tisztázni igyekszik a területi menedzsment funkcióit (tanácsadás, információgyűjtés, tájékoztatási rendszerek működtetése megfelelően képzett szakembergárdával, lobbitevékenység végzés) s ezekhez rendeli hozzá a szükséges eszközöket. A területi menedzsmentben így érvényesül(nek) kitűnően a stratégiai tervezés-, szervezés feladatok, a program- és projektmenedzsment, a térség- és településmarketing. A területi menedzsment, mint minden más szakterület, szakképzett humán erőforrásra tart igényt. A szerzők kitérnek arra a kérdéskörre is, hogy milyen képzettség szükségeltetik a területi menedzsment alkalmazottainak. Ebben a komplex szemléletet igen fontosnak tekintik, alapnak azonban a területi folyamatok elméleti és gyakorlati ismereteinek megszerzését tartják. Nagyon fontos kérdés tehát ezeknek a tudáselemeknek pontos meghatározása a területi politika jövője szempontjából. A területi monitoring specialitásait számos ábrán keresztül szemlélteti. A programértékelési módszerek és ajánlott alkalmazásuk című ábra valószínűleg nemcsak a felsőoktatásban érintett diáknak, hanem a már „terepen dolgozó” szakembernek is segíthet eligazodni a speciális területfejlesztési programok világában.

A harmadik rész több, mint száz oldal terjedelemben a területi politika történetiségét követi nyomon a 20. század első felétől napjainkig Európában. Az ehhez

a részhez tartozó hetedik fejezet a területi politikák típusaira koncentrálnak a hozzájuk tartozó fejlesztési stratégiákkal együtt, majd a nyolcadik fejezet foglalkozik az Európai Unió megjelenésével, annak területi politikájával. A szerzők a hetedik fejezetben két nagy fejlődési szakaszra osztják a területi politikát (modern és posztmodern), melyeknek fejlődését úgy érzékeltetik hatásosan, hogy ezzel párhuzamosan a különböző területeken kialakult állammodelleket is végig analizálják. Válogatott esettanulmányokkal teszik jobban megragadhatóvá a „száraz” politikák és fejlesztési stratégiák világát. Kutatásaik összegzéseként a modern, posztmodern és a neomodern területi politikák főbb meghatározóiról készítettek egy, az oktatásban remekül használható táblázatot, mely mindenképpen újdonságerővel hat a téma kedvelői számára.

A nyolcadik fejezet külön az Európai Unióra koncentrálnak. Az EU területi politikájának negyven oldalas vizsgálatával a szerzők célja érezhetően nem az volt, hogy túlszárnyalják az e témakörben már bőségesen rendelkezésre álló különféle eredményeket. Itt a kohéziós politika logikus és alapos bemutatását kapjuk. A fejezet vége kísérletet tesz az EU területi politikájának értékelésére és felvázolja a jövőbeli lehetséges irányokat a Barca jelentésre és az Európa 2020 stratégiára alapozva.

A könyv utolsó része Magyarországgal foglalkozik bővebben a területi politika alakulása kapcsán. Három fejezetet rendeltek hozzá a szerzők. A kilencedik fejezet: Trianontól a rendszerváltozásig (1920-1990), a tizedik Az átmenet területi politikája (1990-2006), míg a tizenegyedik Területi politika az európai uniós tagág idején (2007-2013) és a jövő lehetséges irányai időszakokat/témákat vizsgálja. A szerzők mind a múltbeli, mind a jelenlegi hazai viszonyokat reálisan és pontosan elemzik. A mű teljeskörűen feltárja a hazai térfolyamatok alakulását és nyomon követi a fejlesztési politikák sajátos világát. Tekintettel arra, hogy a 2014 utáni Európai Unió kohéziós politikájának irányairól nem született még döntés, így a tényleges fejlesztési célok már körvonalazódtak, de még igen képlékenyek. Az már biztosan látszik, hogy az agrárpolitikának közelednie kell a kohéziós politikához. Ami hazánk esetében egy biztos célt, a vidék felzárkóztatását és a településrészkezet arányosabbá tételét vetíti előre. Magyarország geopolitikai helyzetének köszönhetően a határ menti és a makroregionális együttműködések menedzselése egyre inkább felkarolásra kerül, hiszen ezek azok a kapcsolatok, amelyek várhatóan új dimenziókat fognak megnyitni a magyar területi fejlődésben.

A mű 14 oldal terjedelmű felhasznált irodalomra támaszkodik, mely bőséges alapot nyújt egy nagyobb lélegzetű elemzéshez.

A könyv számos eredménye mellett néhány apró gyengeséget is tartalmaz. Az első fejezetben a fordítások nem minden esetben sikerültek tökéletesre, s a fordító következetlensége is érződik helyenként. A harmadik rész címe és tartalma nincs teljes összhangban. Szerencsésebb lett volna kivenni a címből az Európa szót, mivel a területi politikák alakulásakor és az esettanulmányok között is több más kontinensről származó, egyébként nagyon tanulságos példa jelen van. A területi menedzselésben dolgozók képzettségének részleteit is érdemes lett volna továbbgondolni.

A Modern Regionális Szakkönyvtár sorozatában 2011-ben sikeresen kiadásra került mű hiánypótló, szintetizáló alkotás, mely méltóképpen foglal helyet a regionális tudománnyal foglalkozó szakkönyvek sorában.

Székely Andrea

Pap Norbert (2010):

MAGYARORSZÁG A BALKÁN ÉS A MEDITERRÁNEUM VONZÁSÁBAN, MAGYARORSZÁG DÉL-EURÓPAI KAPCSOLATAINAK POLITIKAI- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI ÉRTÉKELÉSE

Publikon Kiadó. Pécs.

Ha majd évtizedek múlva, a jövő geográfus nemzedékének tudománytörténeti kérdések iránt nyitott valamely tagja arra a nemes szakmai feladatra vállalkozik, hogy feldolgozza az ezredforduló, vagyis napjaink magyar geográfiájának főbb fejlődési tendenciáit, akkor művében bizonyára arra a megállapításra jut: a magyarországi rendszerváltást követő évtizedek hazai földrajztudományát a sokrétűvé válás, valamint a vizsgált kérdések és alkalmazott módszerek sokasodása jellemzi. Ám kutatónk észreveheti majd azt is, hogy a rohamosan gyarapodó szakirodalmi termés nem pusztán a korunkban változó, szinte teljesen átalakuló világ problémaköreit tükrözi, hanem – a kultúrpolitikai okok miatt a korábbi évtizedekben a magyar geográfiából száműzött tudományterületek meghonosodása mellett – a földrajztudomány újszerű megközelítései is teret hódítanak. Vagyis röviden fogalmazva: az ezredforduló évei a magyar geográfia megújulásának korát jelentik. E folyamat – sok más mellett – egyik markáns jellemzője, hogy az egyébként nagy múltú magyar politikai földrajz, az 1948 és 1989 közötti kényszerű hallgatása után, olyan művek sorával gazdagítja geográfiai szakirodalmunkat, amelyek módszertani megközelítésükben, igazodva a nemzetközi tendenciákhoz, valami teljesen újat nyújtanak, miközben hűen tükrözik a második világháború előtti nagy magyar geográfus nemzedék szakmai hitvallását: a társadalom- és politikai földrajz nem öncélú tudomány, nem önmagáért való szakmai tudás. Ez az, amit világhírű geográfus professzorunk oly egyszerűen, oly tisztán tudott megfogalmazni; „...A tudományos igazságok kutatásán kívül van még egy másfajta tudományos munka is. Ez az oktatás, a népszerűsítés munkája. A megismert igazságokat közkinccsé is kell tenni...”¹ Mindezzel azt is szeretnénk hangsúlyozni, hogy a geográfia messze nem pusztán a geográfusoké, hanem az egész társadalomé, még ha tudományos igényű művelése – természetszerűen – tudományunk szakembereire is hárul. Ám eredményei, alkotásai már az egész társadalom javát szolgálják, s főleg napjainkban, amikor a globalizáció korában egyre bonyolultabb térbeli viszonyok között élünk, fokozott elvárás a földrajztudománnyal szemben: legyen a társadalom minden tagja számára ennek az eligazodásnak segítője, útmutatója ebben az egyre szövevényesebbé váló viszonyrendszerben. Ennek a módszertani megközelítésében új, ám hivatását és rendeltetésének tudatát tekintve értékörző modern

geográfianak egyik hazai példája Pap Norbert nemrég megjelent műve, amely hazánk és a Balkán, valamint a mediterrán világ kapcsolatrendszerének bemutatását nyújtja.

A több, mint háromszáz oldalt kitevő mű földrajzi feldolgozásnak készült, azonban nem a széles olvasói rétegek által megszokott szakmai munkaként, amennyiben a mindennapok olvasója elvárásai felől nézzük. Az utóbbi részletes, sőt egyenesen részletező leíró földrajzi szövegrészeket várna, amolyan kevesek érdeklődésére számot tartó, a szűk szakmai közönségnek szóló, szigorúan természettudományos alapokból építkező, gazdaság- és társadalom-földrajzi értékelést. Am helyett egy sajátos törekvést tükröző munkát tarthatunk kezünkben, amelyről első olvasásra – inkább az érzés, mint a biztos meggyőződés szintjén – csak annyi lehet a legfontosabb benyomásunk; földrajzi művel van ugyan dolgunk, csak ez valamiként más fajtájú geográfia, mint amihez a magyar olvasóközönség hozzászokott. S ennek magyarázatát a szerző igen rövidre fogott – Mi az én földrajzom? alcímet viselő – Előszavában találjuk meg, amelynek fő mondanivalója; az információs társadalom tüneteinek elterjedésével háttérbe szoruló leíró, regionális geográfia mellett – amelynek „bealkonyulásáról” beszél – létezik egy „kritikus, oknyomozó földrajz”, ennek pedig fő törekvése „...eligazítani a manipulációk közepette, iránytűt adni, rámutatni a fontosra és a kevésbé jelentősre...” vagyis ez a földrajz „...olyan, ami kritikus a múlttal, fürkészi a jövőt. Segít végiggondolni a helyünket és személyes, közösségi, nemzeti érdekeinket...”² Olvasóként e fenti megállapításokat korunk magyar geográfusi társadalmá fiatal képviselője tudományos, szakmai hitvallásának véljük, és e meggyőződésünk készlet arra, hogy a magyar geográfiai szakirodalomban megszokott terjedelmű recenziónál részletesebben szóljunk Pap Norbert művéről, és megosszuk az olvasóval kötete kapcsán született gondolatainkat.

Előljáróban le kell szögeznünk, hogy Pap Norbert művét alapos, jól sikerült szakmai munkának tartjuk, amelynek módszertani alapgondolata az lehetett, hogy kontinensünk különböző földrajzi térségei – esetünkben a Kárpát-medence, a Balkán, valamint a Mediterráneum – közötti kapcsolatrendszer a történelmi és egyes társadalmi folyamatok bemutatásával együtt is leírható, geográfiai szempontból. Ez a nézőpont azonban magában rejtja annak buktatóját, hogy a földrajzin kívül többféle megközelítést is alkalmaznia kellett a szerzőnek, s ez egyes olvasókban olyan érzést kelthet; mintha nem pusztán földrajzi feldolgozást tartana kezében. Meggyőződésünk szerint azonban mindenképpen geográfiai műről van szó, nevezetesen olyan alkotásról, amely nagyon is beleillik a modern geográfiában teret hódító, szintézisre irányuló törekvésekbe. Pap Norbert kötete abba a nemzetközi tudományos tendenciába simul bele, amelyet Peter Haggett³ közelmúltban magyar nyelven is megjelent alpműve bizonyít: a modern geográfia mint szintézisre törekvő, a természet és a humán tudományok határán elhelyezkedő diszciplína tárgyköre jelentősen kibővült, mintegy elveszítette azokat az éles kontúrjait, amelyek mentén – főleg a huszadik század közepéig – pontosan el lehetett határolni az egyéb tudományoktól, tudományterületektől. A Nyugaton már a 19. század elején, hazánkban pedig

annak utolsó évtizedeiben intézményesülő, mai értelemben vett modern geográfia fejlődése során jelentősen átalakult, pontosabban fogalmazva témaköreiben bővült, s ennek hatására a kezdetben inkább természettudományos jellegű diszciplínánk figyelme fokozatosan kiterjedt a társadalom, az emberi tényező jelenségeire is. Míg kezdetben a történelmi folyamatok idegenek voltak számára, addig napjainkra a történelmi földrajz formájában külön tudományterülete létezik, amelyet éppoly természetességgel sorolunk a geográfia körébe, mint példának okáért a geomorfológiát.⁴ Az ember és a társadalom kérdésköre immár bő száz éve meghonosodott diszciplínánkban, jóllehet fejlődése során e témák tárgyalása és feldolgozása jelentős mértékben változott. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ember és társadalmá mint geográfiai kérdéskörök feldolgozása kapcsán az egykori, a századfordulón még oly egységesnek, sőt egyenesen monolitnak tűnő antropogeográfia fokozatosan tudományterületekre szakadozott. A mai társadalomföldrajz, a katonai- és biztonságföldrajz, a modern politikai, az államföldrajz, vagy éppen a történelmi földrajz megszületése e folyamat eredménye.⁵

Pap Norbert közelmúltban megjelent műve tartalmában és szerkezetében e folyamat napjainkra elért lépcsőfokát tükrözi, amennyiben – még ha ezt néhány kritikusa szemére is vetheti – nem a megszokott, szigorúan diszciplínált, vagyis az eddig általánosnak tartott szemléletű feldolgozás. Egyszerre több és egyszerre kevesebb is annál, ám összességében – szakmai meggyőződésünk szerint – mégis valami új. Újszerűségét abban látjuk, hogy a választott téma tartalmából eredően szerencsésen ötvözi a geográfiai, történelmi, tudománytörténelmi és egyéb társadalomtudományi ismereteket, hogy e hatalmas ismeretanyagot összegyúrva végül egységes képet adjon a Balkán, a Mediterráneum világa és Magyarország kapcsolatáról. Hangsúlyozzuk; a mű e sokoldalúságát feltétlenül tudományos érdemnek tartjuk. Miközben elismerjük: a hazai tudományos élet egymástól szigorúan elválasztott, szinte tudatosan elrekesztett tudományterületeinek ily módon történő közelítése, az egyes részdiszciplínák ismeretanyagainak egyetlen kérdéskörben történő szintézise meglepő lehet. Azzá válhat, mert sem tudományos életünk tagjai, sem a széles olvasói rétegek nem szoktak hozzá ehhez. A magyar olvasóközönség számára a geográfia – és e tényt tetszik, nem tetszik, el kell fogadnunk – általános és középiskolai tananyag, a mai negyvenes és annál idősebb generációk számára gazdasági adatokkal, ismeretekkel bővített természettudomány, amely a rendszerváltást megelőzően – bizonyos fokig – a kor aktuális politikai híreinek magyarázatául is szolgálhatott. Pap Norbert műve éppen azt példázza: hazai geográfiánk és benne társadalomföldrajzunk milyen nagy fejlődésen ment át a rendszerváltás óta eltelt immár közel negyzed évszázad alatt.

Ám ha valaki tudatosan, szakmai szemmel végigtekint e két és fél évtized magyar földrajzi szakirodalmán, azt látja, hogy a társadalom- és politikai földrajz újjáéledésével hazánkban, mintha kezdenének fellazulni a részdiszciplínák határai. Tegyük hozzá szakmai meggyőződésünket: e határok átjárhatósága nélkül a geográfia nem felelhet meg Cholnoky Jenő írásunk elején már idézett elvárásának,

amelynek egyébként – reméljük, tudatosan – a Pap Norbert-féle feldolgozás eleget tesz. Ennek lehetnek szakmai okai, hiszen a téma jellegéből adódóan vagy száraz, szinte élvezhetetlenül száraz adathalmazzá válik a mű, vagy csak a jelenlegi formájában írható meg. És lehetnek személyes indokai is; a szerző maga dönthetett úgy, hogy tudatosan vállalja a tudományok és tudományterületek közötti határok feszegetését, eleve több irányú megközelítést alkalmaz. Magunk ez utóbbi pártján állunk, jóllehet nem ismerhetjük a szerző személyes indítékait. Azt viszont tudjuk, hiszen magunk is tettünk erre kísérletet, hogy a természet- és a társadalomtudományi megközelítés együttes alkalmazása olykor hihetetlen eredményekhez vezethet. Ennek – általunk nagyra tartott – példáját a történetírásból hozzuk, s ezért említjük Fernand Braudelnek a 16. századi Földközi-tenger vidékéről, valamint a francia nép történetének egészéről írott munkáit.⁶ Ha arra a kérdésre kellene választ adnunk, hogy a francia szerző alkotásai mely tudományhoz tartoznak, nem tudnánk egyértelmű választ adni. Igen, tudjuk, hogy Braudel alkotásait leginkább a történetírás tekinti magáénak, de ugyanakkor látjuk nagyon markáns geográfiai vonatkozásait is. Braudel legfőbb érdemének azt tartjuk, hogy miközben népek, társadalmak életét meghatározó történelmi folyamatokról beszél, aközben nem idegenkedik a geográfia területére (is) lépni. Valójában azt ábrázolja, hogy az ember lakóhelye, a Föld és maga az emberi történelem milyen szimbiózisban élt egymással, ez pedig igazi geográfiai megközelítés, még ha – ismételjük – történelmi művekről is van szó. Mindezzel azt is állítjuk, hogy a történelem és a geográfia, valamint az egyéb társadalomtudományok messze nincsenek olyan távol egymástól, mint amiként azt – főleg a természettudományok oldaláról nézve – gondolnánk. A mai magyar geográfiában talán hazai történelmi földrajzunk megújítója, Frisnyák Sándor, valamint Beluszky Pál geográfiai munkáiban figyelhetjük meg e szimbiózis ábrázolását.⁷ Csak éppen fordított módon, mint Braudel esetében. Braudel a történelem felől közelít társadalom és földrajzi viszonyrendszer kapcsolatához, ezért a történelmi oldal erősebb nála. Ezzel szemben Frisnyák Sándor és Beluszky Pál a geográfiai oldalból kiindulva ábrázolja a fenti jelenséget: történelmi földrajzot írnak. Ez utóbbi tudományterület – nemrég megjelent összefoglaló műve alapján – mára a környezettörténet irányába fordul, amelynek már hazai képviselője is van,⁸ jóllehet a hazai politikai rendszerváltást követő történelmi földrajzos szakmai eddig is törekedett a környezet és ember együttélésének bemutatására.

Pap Norbert új műve esetében felmerülhet az a kérdés; mennyiben beszélhetünk valódi földrajzi műről, pontosabban fogalmazva mennyiben illik bele napjaink politikai és társadalmi földrajzi szakirodalmi termésébe. A megoldás a huszadik századi, valamint az elmúlt két évtized földrajzi szakirodalmának fejlődési tendenciáiban rejlik. Írásunk kereteit szétfeszítené e kultúr- és tudománytörténelmi folyamat teljes mélységű bemutatása, így csak néhány nagyon markáns jellemzőre szeretnénk felhívni a figyelmet. Tény kérdése, hogy a századfordulón kialakuló antropogeográfia, majd politikai földrajz – amelyet leginkább a német Friedrich Ratzel nevével lehet fémjelezni – az embert igyekezett a geográfiai vizsgálódások

középpontjába állítani. Számára a fő kérdés mindig az volt, hogy a társadalmak jelenségei és történelmi eseményei mögött milyen földrajzi tényezők húzódnak meg. Ratzel és követői egész életművét ez a kérdés határozta meg, és az általuk olykor túlhajtott szemléletmód hatott a magyar geográfiára is.⁹ Bizonyos fokig ezt a megközelítést alkalmazta a Ratzel-féle antropogeográfiából és politikai földrajzból kinövő geopolitika is, csak éppen erősebb történelmi tartalommal és főleg didaktikus, mondhatnánk az ismereteket sulykoló módszertannal, határozott, a földrajzi elemekhez fűzött politikai mondanivalóval.¹⁰

A politikai földrajzban a nagy szemléletváltás a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben következett be, amikor az addigi – minden emberi jelenség mögött okvetlenül geográfiai tényezőket feltételező és kereső – szemléletet felváltotta egy inkább leíró megközelítés. A váltást egyértelműen tükrözi a szakirodalom, főleg annak összefoglaló művei. Ez természetesen nem valamiféle visszalépést jelent a századforduló oknyomozó földrajzi szemléletmódját megelőző, pusztán leíró geográfiához, hanem sokkal inkább a második világháború előtti évtizedek túlzásba vitt geográfiai okkeresésének mérséklését. Amikor 1959-ben megjelent a kor nemzetközi híró geográfusa, Gustav Fochler-Hauke és munkatársainak szerkesztésében a földrajztudomány főbb kérdésköreit feldolgozó és bemutató kötet – *Allgemeine Geographie* címmel a Frankfurt am Main-i Fischer Bücherei gondozásában –, akkor abban már ez a szemléletmód tükröződött: ám a Ratzel-féle rendszer főbb elemeit megőrizve. S hogy e szemléletváltás mit is jelentett a geográfusi munkában, arra az egykori, szintén nemzetközi híró geográfust Otto Maullt (1887-1957), valamint életművének két alkotását említjük. Maull neve alatt két alkalommal jelent meg *Politische Geographie* című kötet; két különböző alkotásról van szó. Az első változat 1925-ben, míg a második 1956-ban került a könyvpiacra.¹¹ Az 1925-ös változat a geopolitikába hajló – véleményünk szerint – elsősorban elméleti alpműnek készült. (Csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy tudománytörténeti fejezete mind a mai napig használható, sőt talán nem túlzás, amikor azt állítjuk, a politikai földrajz mint tudományág történetének feszesre szabott, ám mégis teljes képét nyújtó összefoglalása.) Ezzel szemben az 1956-ban az ugyanezzel a címmel publikált mű tartalmaz ugyan egy viszonylag rövid elméleti számvetést – ez egyébként, megkockáztatjuk, tartalmának mélységében mintha visszalépés lenne az 1925-ös változathoz képest –, de a fő hangsúly már a világ országainak leíró politikai földrajzán van. Az pedig már kevésbé a politikai földrajz arculatváltásához tartozik, mint inkább Otto Maull életművének jellemzője, hogy a második változatban olyan mennyiségű történeti vonatkozású adat szerepel, hogy a kötet nyugodtan felfogható a világ országai történeti földrajzi összefoglalójának is. Bizonyos mértékig a fenti, rendszerező, leíró jelleg uralta a kor politikai földrajzából kivált másik szakterület, az államföldrajz szemléletmódját is. Schwind Martin államföldrajzi alpművében¹² (1972) a geográfia addigi kutatási eredményeit összegzi, hatalmas adathalmazra azonban – az ismeretek rendszerezése mellett – nem lép túl a korábbi eredményeken. A fentiekben említett művek

kapcsán elmondottak arra utalnak, hogy a múlt század második felében a nyugati világ földrajztudományának berkeiben jelentős szemléletváltás zajlott, ami együtt járt a társadalom- és politikai földrajz megtisztulásával, a napi aktuálpolitikai kérdésektől.

E folyamat hazánkban kissé másként történt. Közismert tudománytörténeti tény, hogy a második világháborút követően a geográfiai élet teljesen megváltozott; a politikai földrajz gyakorlatilag teljesen megszűnt létezni. Jelenlegi ismereteink szerint az ország kulturális és kultúrpolitikai vezetése csak olyan kivételezett embereknek tette lehetővé – kimondottan az ideológiai célok szolgálatában – a politikai földrajz művelését, mint amilyen a Szovjetunió titkosszolgálatával szoros kapcsolatokat ápoló Radó Sándor¹³ volt. A múlt század nyolcvanas éveiben a magyar földrajztudományban is elkezdődtek a változások, amelyek a rendszerváltást közvetlenül megelőzően, illetve azzal egy időben hangot kaptak. Beluszky Pál a társadalomföldrajzunk helyzetét tisztázó, szakmai polémiát kiváltó írása¹⁴ már arra utalt; az újjászerveződő társadalomföldrajz helyet kér magának a humán tudományok világában. 1989-ben még kénytelen volt azt írni: „...alig-alig vagyunk jelen a magyar társadalomtudomány színpadán s ami még rosszabb: ha főszerepre kérnének fel, kiderülne: képtelenek vagyunk azt eljátszani...”¹⁵ A Beluszky Pál által tett megállapítás óta eltelt közel negyed évszázad magyar tudománytörténeti folyamatainak eredményeként ma már ott vagyunk e színpadon, ám közben kiderült az is: egymagában egyetlen tudomány és tudományág sem játszhat ott főszerepet. Egy olyan korban élünk, amikor az egyre bonyolultabbá váló térbeli kapcsolatrendszer feltárására és értelmezésére csak más tudományokkal együtt vagyunk képesek, mint amiként a társadalmi folyamatok és események értelmezése, tudományos igényű leírása sem – játszódjanak azok akár a jelenben, akár a múltban – lehetséges a geográfia nélkül.

E felismerés a társadalomföldrajz és részdiszciplínái bizonyos felértékelődését eredményezte, ami az elmúlt évtizedek magyar földrajzi szakirodalmában különböző megközelítési módokban jelent meg. Anélkül, hogy tudománytörténeti áttekintést adnánk a közelmúlt hazai geográfiai irodalmáról, ha nem is tetszőlegesen válogatva, de módszertani szempontból néhány figyelemre méltó művet érdemes megemlítenünk. Zoltán Zoltán 1984-ben megjelent, *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete* című kötete a geográfia, főleg a térelmélet, a gazdaság-, valamint a településföldrajz teoretikai kérdéseit boncolgatva jutott el arra a megállapításra: a magyar geográfia szemléletmódjában megújulásra vár. Ám e megújulás – tegyük hozzá – igen eltérő módokon valósult meg. Cséfalvay Zoltán műve, *A modern társadalomföldrajz kézikönyve* (1994) megjelenésekor, mondhatnánk országos visszhangot váltott ki, népszerű olvasmány volt. Véleményünk szerint népszerűségét nemcsak a magyar társadalom számára új témájának köszönhetette, hanem a feldolgozás módjának is. A magyar olvasók a rendszerváltást követően – ha máskor nem is – e mű kézbevételekor szembesültek azzal, hogy a földrajz lehet – mind témáját, mind előadásmódját tekintve – teljesen más, mint amihez a közoktatásban hozzá-

szoktak. Témáját tekintve bizonyára sokakban ugyanezt az érzést keltette a Pap Norbert és Tóth József szerkesztésében publikált Európa politikai földrajza (1997) című tanulmánykötet is, amelynek szerzői egyaránt dolgoztak a történetírás, valamint a geográfia módszereivel. Végezetül pedig egy másik tanulmánykötetet kell kiemelnünk, amely a Nemzeti Tankönyvkiadó gondozásában, Bernek Ágnes szerkesztésében jelent meg, 2002-ben, A globális világ politikai földrajza címmel. E mű dolgozatai sokat elmondanak korunk világról; egy bevallottan új szemléletmód keresése jegyében. A politikai folyamatok geográfiai értelmezésének elméleti alapjait igyekezhetek lerakni a szerzők, ismét csak – a téma jellegéből adódóan – több diszciplína megközelítését alkalmazva.

A fentiekben vázlatosan ismertetett tudománytörténeti folyamatok alapján elmondhatjuk, hogy a nyugati világ társadalom- és politikai földrajza immár fél évszázaddal ezelőtt átalakult. Ezzel szemben hazánkban e tudományágak csak a rendszerváltáskor szerveződhetek újjá, s újjászületésük egyben egy sajátos, egyszerre több szakma megközelítési módját alkalmazó szemlélet meghonosodásával történt. Pap Norbert új kötete e tudománytörténeti folyamat eredménye. Azt kell mondanunk, hogy integrált szemléletmódja alapján beleillik korunk magyar geográfiájába, attól hogy történeti és gazdasági ismeretanyagot is tartalmaz, még mindig a földrajz tárgykörébe vág. Mint oknyomozó földrajz azonban mintha néhol túl is nyúlna a geográfia határain, amelyek – miként már utaltunk rá – ma már nem oly élesek. Ennek köszönhető, hogy Pap Norbert nem a geográfusi berkekben annyira megszokott, a táj politikai földrajzi képét nyújtó művel állt elő, hanem sokkal inkább egy olyan vállalkozással, amelynek szellemisége kétségtelenül földrajzi. Ám ezt csak a humántudományok segítségével érvényesíthető. Földrajzi szakmunka, a modern geográfia jegyében: térbeli kapcsolatrendszereket rögzít, s közben sok mindent elmond Dél-Európáról és a Balkánról is.

A szocializmus évtizedeinek földrajzoktatásán nevelődött közép- és időskorú nemzedék bizonyára csodálkozva lapozza e könyvet. Számára újdonság lesz, hogy a természeti és a gazdasági földrajzi kérdéseken kívül létezik másfajta geográfia is. Hogy melyik áll hozzá közelebb, azt e nemzedék tagjainak kell eldönteniük. De bármi is legyen ítéletük, egy tényezőt tudomásul kell venniük. Magyarországon ma már létezik egy olyan középkorú generáció is, amely vagy részben, vagy teljesen a rendszerváltást követően tanulta a szakmát, s mint ilyen lépést akar tartani saját kora geográfiájának fejlődésével. Dicséretre méltó igyekezet, még ha néha nehéz akadályokba is ütközik. Mert ez a modern szellemiségű földrajz nyilván indulatokat is gerjeszt. A több megközelítési mód alkalmazásából ered, hogy olykor szembesít kellemetlen társadalmi, történelmi, térbeli kérdésekkel, segítséget is nyújt a válaszokhoz, de a problémákat nem oldja, nem oldhatja meg. Ez már a társadalom feladata.

Pap Norbert könyvét bátor vállalkozásnak tartjuk, és meg kell mondanunk, kevésbé módszertani szempontból, hiszen mint láttuk ebben a tekintetben voltak, vannak előzményei, és bizonyára lesznek követői is. A szerző munkáját elsősorban

témaválasztása miatt véljük merész munkának; a kötet lapjain Európa jelentős területeinek politikai földrajzi kapcsolatrendszere tárul elénk. Az Ibériai- és az Appennini-félszigettől, a Balkánon át egészen Kis-Ázsiáig, majd Pécs városáig ível a feldolgozott tájak sora. Sok ez vagy kevés? Ha a leíró vagy regionális földrajz – ez az egyáltalán nem lebecsülendő tudományterület – felől nézzük, akkor nyilvánvalóan sok, hiszen a rendelkezésre álló bő háromszáz oldalt a téma szét-feszítené. Ha a politikai földrajz, de leginkább a térbeli kapcsolatok felől nézzük, akkor lehetne több, pontosabban mondva részletezőbb. Ám tapasztalatból tudjuk, hogy a kérdés eldöntése egyéni szakmai ízlés és hozzáállás függvénye. Ez pedig egy tudományos kutató esetében éppúgy szakmai elvárás, mint lehetőség. A problémát érezhette a szerző is, amikor kötete végén tizenegy tézisben foglalta össze következtetéseit. A műben leírtakból ezek – bátran mondhatjuk – mintegy maguktól adódnak s ez azt bizonyítja, alapos, átgondolt szakmunkáról, jó politikai földrajzi műről van szó. Ugyanakkor dicséretesnek tartjuk a szerzőnek azt az egészséges lokálpatriotizmusát, amellyel lakóhelye, Pécs városának a dél-európai térszerkezetben elfoglalt helyét feldolgozza és be meri emelni a kötet témái közé. Napjaink földrajztudományában, amelyből az elmúlt évtizedekben – éppen a tudományosság jegyében – sikerült szinte minden, az érzelmi kötődésekre történő utalást kiirtanunk, elgondolkodtató: ha mégoly korlátok közé szorítva is, de teret engedünk neki, bizonyára nagyobb lesz geográfiánk megbecsülése, társadalmi tekintélye.

Az olvasó természetesen – mint minden ilyen feldolgozásban – találhat hibát e műben is. (Magunk a szöveg olykor kissé nehézkesnek tűnő fogalmazását rójuk fel a szerzőnek.) Ám azt, hogy itt a modern magyar politikai földrajz európai, nemzetközi mércével is mérhető és értékelhető feldolgozásával van dolgunk, nem vitathatjuk. A kételkedőket bizonyára meggyőzi a kötet, a régi geográfián nevelődött generációk felismerhetik a magyar földrajz megújulására és megújítására irányuló törekvéseket, s ez már önmagában elég ahhoz, hogy az olvasók szíves figyelmébe ajánljuk Pap Norbert művét.

Nagy Miklós Mihály

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Banse, Ewald (1953): *Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft*. Humboldt-Verlag. Stuttgart - Wien.
- Beluszky Pál (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest.
- Beluszky Pál (szerk.) (2005-2008): *Magyarország történeti földrajza I-II*. Dialóg Campus. Budapest - Pécs.
- Bernek Ágnes (szerk.) (2002): *A globális világ politikai földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Braudel, Fernand (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III*. Akadémiai Kiadó - Osiris Kiadó. Budapest. I-II. köt.
- Braudel, Fernand (2003): *Franciaország identitása I-II*. Helikon Kiadó. Budapest. I. köt. 332 old. + II. köt.
- Cholnoky Jenő (s. d.): *Földrajzi képek. „Élet” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság*. Budapest.
- Fochler-Hauke, Gustav (szerk.) (1959): *Allgemeine Geographie*. Fischer Bücherei. Frankfurt am Main.
- Fodor Ferenc (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézete. Budapest. 820 old.
- Frisnyák Sándor (1992): *Magyarország történeti földrajza [Második kiadás]*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Frisnyák Sándor (2009): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza - Szerencs. 248 old.
- Haggett, Peter (2006): *Geográfia, Globális szintézis*. Typotex Kiadó. Budapest. 842 old.
- Hajdú Zoltán (1998): *Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. Tér és Társadalom*. 1998/3. szám. 93-104. old.
- Haushofer, Karl (1928): *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik*. In: u. ö. – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto (szerk.): *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin - Grunewald.
- Hettner, Alfred (1927): *Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. Ferdinand Hirt in Breslau.
- Maull, Otto (1925a): *Politische Geographie*. Gebrüder Borntraeger. Berlin. 743 old.
- Maull, Otto (1925b): *Die historische Entwicklung der politischen Geographie*. In: u. ö.: *Politische Geographie* Gebrüder Borntraeger. Berlin. 1-31. old.
- Maull, Otto. (1956): *Politischer Geographie*. Safari-Verlag. Berlin.
- Mendöl Tibor (1999): *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Nagy Miklós Mihály (2010): *Tudománytörténeti széljegyzet új történeti földrajzi monográfiánkhoz*. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 176-187. old.

- Pap Norbert (2010): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai- és gazdaságföldrajzi értékelése. Publikon Kiadó, Pécs.
- Rác Lajos (2008): Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA Történettudományi Intézete. Budapest.
- Ratzel, Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges. [Második kiadás]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München.
- Schenk, Winfried (2011): Historische Geographie. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt. IX
- Schwind, Martin (1972): Allgemeine Staatsgeographie. Walter de Gruyter. Berlin - New York.
- Teleki Pál (1996): A földrajzi gondolat története [Második kiadás]. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
- Tiesfen, Ernst (1927): Die Eingrenzung der Geographie. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1927/1. szám. 1-9. old.
- Tóth József (szerk.) (2002): Általános társadalomföldrajz I-II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest.
- Tóth József (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájélföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza -Szerencs. 509-519. old.
- Vofkori László (2003): A földrajztudomány rendszertana. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda.

JEGYZETEK

1. Cholnoky Jenő (s. d.): A tudományos munka. In: u. ő.: Földrajzi képek. „Élet” Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest. 17. old.
2. Pap Norbert (2010): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában, Magyarország dél-európai kapcsolatainak politikai- és gazdaságföldrajzi értékelése. Publikon Kiadó Pécs. 7. old.
3. Haggatt, Peter (2006): Geográfia, Globális szintézis. Typotex Kiadó. Budapest.
4. A modern geográfia sokrétűségéről, valamint abban a történelmi szemléletmód térhódításáról lásd; Vofkori László (2003): A földrajztudomány rendszertana. Pro-Print Könyvkiadó. Csíkszereda, valamint Tiesfen, Ernst (1927): Die Eingrenzung der Geographie. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1927/1. szám. 1-9. oldal, és Nagy Miklós Mihály (2010): Tudománytörténeti szelvény új történelmi földrajzi monográfiánkhoz. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 176-187. old. Tanulmányunk elkészítésekor a modern geográfia társadalomföldrajzi vonulatának

sokszínűsége esetében jól tudtuk használni a Tóth József szerkesztésében 2002-ben megjelent, ma már alapműnek számító, kétkötetes feldolgozást, Általános társadalomföldrajz I-II. Dialóg Campus Kiadó. Budapest-Pécs, amelyhez – véleményünk szerint – szorosan kapcsolódik a mai magyar geográfia főbb problémáit összegző tanulmány is: Tóth József (2009): Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. In: Frisnyák Sándor - Gál András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (Szerencs, 2009. április 3-4.). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza - Szerencs. 509-519. old.

5. Tanulmányunk elkészítése során a geográfia tudománytörténetére vonatkozóan Alfred Hettner 1927-ben megjelent, a modern földrajztudomány elméleti alapvetését tartalmazó mű – *Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden* (Ferdinand Hirt in Breslau) – történeti fejezetei mellett a következő összefoglaló feldolgozásokat használtuk: Banse, Ewald (1953): *Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft*. Humboldt-Verlag. Stuttgart - Wien; Teleki Pál (1996): *A földrajzi gondolat története* [Második kiadás]. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; Mendöl Tibor (1999): *A földrajztudomány az ókortól napjainkig*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest; Fodor Ferenc (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézete. Budapest.
6. Braudel, Fernand (1996): *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III*. Akadémiai Kiadó - Osiris Kiadó. Budapest; u. ő. (2003): *Franciaország identitása I-II*. Helikon Kiadó. Budapest.
7. Frisnyák Sándor (1992): *Magyarország történeti földrajza* [Második kiadás]. Tankönyvkiadó. Budapest; u. ő. (2009): *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920), Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza - Szerencs; Beluszky Pál (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest - Pécs; u. ő.: (2005-2008): *Magyarország történeti földrajza I-II*. Dialóg Campus. Budapest.
8. Schenk, Winfried (2011): *Historische Geographie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt; Rácz Lajos (2008): *Magyarország környezettörténete az újkorig*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest.
9. Ratzel, Friedrich (1903): *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*. [Második kiadás]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München; Maull, Otto (1925b): *Die historische Entwicklung der politischen Geographie*. In: u. ő.: *Politische Geographie* Gebrüder Borntraeger. Berlin. 1-21. old.; Hajdú Zoltán (1998): *Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban*. *Tér és Társadalom*. 1998/3. szám. 93-104. old.
10. A geopolitika földrajzi és történelmi szemléletmódjáról lásd: Haushofer, Karl (1928): *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik*. In: u. ő., et. al.: *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin - Grunewald. 29-48. old.; Lautensach, Hermann: *Ein geopolitischer Typenatlas*. *Zeitschrift für Geopolitik*. 1929/7. szám. 608-611. old.

11. Maull, Otto (1925a): Politische Geographie. Gebrüder Bornträger. Berlin; u. ö. (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin.
12. Schwind, Martin (1972): Allgemeine Staatsgeographie. Walter de Gruyter. Berlin - New York.
13. Nagy Miklós Mihály (2010): Radó Sándor szerepe a magyar hadiutazások történetében. In: Hegedüs Ábel - Suba János (szerk.): Tanulmányok Radó Sándorról. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest. 225-245. old. A geográfiánkban történtek összegzését Fodor Ferenc a negyvenes ötvenes évek fordulóján írott, de csak 2006-ban kiadott művében e letargikus hangvételű mondatokkal fejezte be: „...Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika és tudományunk derékba törése, majd elhantolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólania kell és szólni fog...” (Fodor Ferenc, 2006. 285. old.)
14. Beluszky Pál (1989): Magánjelentés a (társadalom) földrajzról. Tér és Társadalom. 1989/1. szám. 49-64. old.
15. Beluszky Pál (1989): id. m. 49. old.

Dr. Keczer Gabriella*

BESZÁMOLÓ A II. VEZETÉSTUDOMÁNYI KONFERENCIÁRÓL

Az Egyesület Közép-Európa Kutatására 2011. tavaszán hagyományteremtő szándékkal rendezte meg – a már ismert és elismert történettudományi és régiótudományi konferencia-sorozatai mellett – az első vezetéstudományi konferenciáját „Taylor után 100 évvel – Vezetéstudományi és emberi erőforrás kihívások a 21. század elején” címmel, melyen 6 plenáris és 30 szekcióelőadás hangzott el. A II. Vezetéstudományi Konferenciát 2012. június elsején rendeztük meg Szegeden „Vezetés és hatékonyság Taylor után 101 évvel” címmel. A konferenciára 67 szekcióelőadással jelentkezték a tudományterület művelői, azaz az érdeklődés rendezvényünk iránt több mint kétszeresére nőtt.

A konferenciát 6 plenáris előadás nyitotta. Prof. Dr. Székely Csaba egyetemi tanár (Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar) Gondolatok az innovatív stratégiák kialakításáról; Dr. habil. Csath Magdolna egyetemi tanár (Kodolányi János Főiskola) Üzleti modell innováció, nyitott innováció, agilis vállalat;

Dr. Tasi Miklós ügyvezető (Vis Valor Kft.) Taylor és Konfuciusz – Nyugat és Kelet találkozása, avagy egy multinacionális üzleti kaland; Karoliny Mártonné Dr. Csetneki Zsuzsanna egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar) A stratégiai HR új fókuszai; Dr. Balogh László egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar) A sportolók sportszervezettel kapcsolatos szervezetpszichológiai attitűdjeinek vizsgálata; Dr. Veres Lajos főiskolai tanár (Dunaújvárosi Főiskola) A közösségi tervezés sajátosságai a stratégiaalkotásban címmel tartottak előadást.

Az első konferencia alkalmával alapított Taylor-díjat ez alkalommal Prof. Dr. Székely Csaba egyetemi tanárnak adtuk át, ezzel is elismerve a vezetéstudomány területén elért tudományos eredményeit, felsőoktatási vezetői tevékenységét, és megköszönve a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására szakmai közösségének és kezdeményezéseinek támogatását.

Délután 7 szekcióban folytatódott a tudományos tanácskozás, a következő témákban: emberi erőforrás menedzsment; képzés, felsőoktatás, tudásmenedzsment; a vezetés hard és soft aspektusai; vállalkozások, piac, politika; változtatásmenedzsment, szervezetfejlesztés, projektmenedzsment; közmenedzsment, civil szervezetek.

A következő, harmadik vezetéstudományi konferenciát 2013. május 31-én rendezzük meg Szegeden.

* Dr. Keczer Gabriella a II. Vezetéstudományi Konferencia Szervező Bizottságának elnöke

